

**ENDÜLÜS'TE YAHUDİ VEZİRLER
ÜZERİNE BİR İNCELEME (910-1090)**

Cemile ÖZHAN

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Selim KAYA

Ağustos, 2024

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ENDÜLÜS’TE YAHUDİ VEZİRLER ÜZERİNE BİR
İNCELEME (910-1090)

Hazırlayan
Cemile ÖZHAN

Danışman
Prof. Dr. Selim KAYA

AFYONKARAHİSAR 2024

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Endülüs’te Yahudi Vezirler Üzerine Bir İnceleme (910-1090)**” adlı çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde bilimsel etik kurallara ve atıf gösterme ilkelerine riayet ettiğimi belirterek aksi bir durumun tespiti hâlinde sorumluluğun tamamen bana ait olduğunu kabul, beyan ve taahhüt ederim.

06/10/2016

İmza

Cemile ÖZHAN

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Cemile ÖZHAN
	Numarası	2200635520
	Anabilim Dalı	Tarih
	Programı	Tarih
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı		Endülüs'te Yahudi Vezirler Üzerine Bir İnceleme (910-1090)
Tez Savunma Sınav Tarihi		06.08.2024
Tez Savunma Sınav Saati		10.30

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE
MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

ENDÜLÜS'TE YAHUDİ VEZİRLER ÜZERİNE BİR İNCELEME (910-1090)

Cemile ÖZHAN

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Ağustos, 2024

Danışman: Prof. Dr. Selim KAYA

İslâm tarihi boyunca Yahudiler, Müslüman idaresi altında özgürce yaşama imkânı bulmuştur. Özgürlüklerinin ve sosyal hayata katılımlarının doruklarına ise Endülüs medeniyetinde ulaşmıştır. 711 yılındaki Endülüs'ün fethinden itibaren Müslüman yöneticilerle Yahudiler arasında karşılıklı güveni tesis eden ilişkiler kurulmuştur. Endülüs'te hâkim olan hoşgörü dil, din, ırk gözetmeksizin Yahudiler'in devlet kadrolarında liyakat esaslı istihdam edilmelerini sağlamıştır. Çok yönlü ve donanım sahibi bu Yahudiler inançlarına bakılmaksızın, fayda esaslı gözetilerek idari kadrolarda görevlendirilmiştir. Yahudiler Endülüs'te kendi inançlarını değiştirmeden, İslâm idaresinin en üst mevkii olan başvezirlik makamına getirilmişlerdir. Zaman zaman Yahudi vezirler birden çok idari alanda görevlendirilerek neredeyse devletin tüm birimlerinde söz sahibi olmuşlardır. Elçi, diplomat, kâtip, saray hekimi, askeri stratejist, gümrük, icra ve vergi memuru gibi birden çok görevi aynı anda yürütmüşlerdir. Genişletilmiş yetkilere sahip bu vezirler ve himaye ettikleri diğer Yahudiler Orta Çağ'ın en prestijli Yahudiler'i olmuş ve Endülüs'te altın çağlarını yaşamışlardır.

Bu bağlamda öncelikle Yahudiler'in, fetihten önce Hristiyan idaresi altındaki durumlarıyla, fetihten sonra İslâm idaresi altındaki durumları mukayese edilmiştir. Yahudiler'in Endülüs sosyal hayatının her alanında varlık gösterebildiklerine dair örnekler verilmiştir. Ardından Yahudiler'in vezirlik makamında istihdam edilme nedenleri incelenerek buradaki siyasi, iktisadi ve sosyal faaliyetleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Yahudi vezirler, gayrimüslim istihdamı, İsmail b. Nagrila, Müslüman İspanya.

ABSTRACT
A STUDY ON JEWISH VIZIERS IN ANDALUSIA (910-1090)

Cemile ÖZHAN

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY**

August, 2024

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Selim KAYA

Throughout Islamic history, Jews have had the opportunity to live freely under Muslim rule. Their freedom and participation in social life reached their peak in the Andalusian civilization. Since the conquest of Andalusia in 711, relations establishing mutual trust have been established between Muslim rulers and Jews. The tolerance that prevailed in Andalusia ensured that Jews were employed in state cadres based on merit, regardless of language, religion or race. These versatile and well-equipped Jews were assigned to administrative cadres regardless of their beliefs, based on their benefits. In Andalusia, Jews were appointed to the highest position in the Islamic administration, the Grand Vizier, without changing their beliefs. From time to time, Jewish viziers were assigned to more than one administrative area and had a say in almost all units of the state. They simultaneously served as ambassadors, diplomats, clerks, palace physicians, military strategists, customs, enforcement and tax officials. These viziers with expanded authority and the other Jews they protected became the most prestigious Jews of the Middle Ages and lived their golden age in Andalusia.

In this context, first of all, the situation of the Jews under Christian rule before the conquest was compared with their situation under Islamic rule after the conquest. Examples were given of how Jews were able to be present in every area of Andalusian social life. Then, the reasons for the employment of Jews in the position of viziers were examined and their political, economic and social activities there were examined.

Keywords: Andalusia, Jewish viziers, non-Muslim employment, İsmail b. Nagrila, Muslim Spain.

ÖN SÖZ

Endülüs'te Yahudi vezirler konusu hem İslâm Tarihi hem de Yahudi Tarihi için özel ve ender bir yere sahiptir. Ancak ülkemizde ve dünyada doğrudan Endülüs'teki Yahudi vezirler hakkında müstakil bir çalışmanın bulunmadığı tespit edilmiştir. Yahudi vezirlere daha çok muhtelif konular içinde kişi isimlerine yer verilmiş veya bir alt başlık olarak ele alınmıştır. Şimdiye dek Endülüs alanında yapılan çalışmalarda Endülüs'te Yahudi vezirler konusu literatürde bir boşluk olarak kalmıştır. Yapılan çalışmaların yetersizliği düşünüldüğünde, Yahudiler'in yaygın bir şekilde Endülüs idaresinde istihdam edildiği yaklaşık 180 yıllık dönemin daha geniş çaplı ele alınmasının gerekli olduğu görülmüştür. Bu konu özelinde müstakil ve bütüncül bir çalışmanın bulunmayışı tez konumuzun seçiminde etkili olmuş ve çalışmamız alandaki bu boşluğu doldurmaya çalışmayı hedeflemiştir.

Kaynakların çoğunlukla yabancı olması zaman bakımından çalışmamızı hayli geciktirmiştir. Konu hakkında Türkçe kaynak neredeyse hiç bulunmamasından dolayı yabancı kaynakları arama, tarama ve çeviri faaliyetleri epey zorlu bir süreç yaşamamıza neden olmuştur. Arapça, İbranice, İspanyolca ve İngilizce gibi çeşitli dillerdeki çalışmaların tamamının incelenmesi çok büyük bir mesai gerektirmektedir. Bizde elimizden geldiği kadar çok çeşitli kaynağa ulaşmaya gayret ettik. Bu husustaki eksiklerimizi bizden sonra, uzak coğrafyalarda yanmaya devam eden İslâm meşalelerinden biri olan Endülüs'e gönül verenlerin gidermesini umut etmekteyiz.

Meşakkati çok olan uzun soluklu bu süreçte her türlü bilimsel ve manevi desteği veren çok kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Selim KAYA'ya saygılarımla teşekkür ederim. Tez konusu seçiminde tavsiyeleriyle yol gösteren ve tezin şekillenmesine yapıcı önerileriyle katkı sağlayan Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ'ye şükran duygularımı sunmak isterim. Yine tez konusu seçiminde yönlendirici etkilerinden dolayı Doç. Dr. İbrahim BALIK'a teşekkür ederim. Arapça metinlerin tercümesindeki katkılarından dolayı Arş. Gör. Enes ŞANAL'a teşekkür ederim.

Eğitim hayatım boyunca daima mücadele için beni teşvik eden başta çok kıymetli ANNEM'e ve değerli AİLEM'e en içten duygularımla minnettarlığımı sunar ve teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak bu çalışmayı meydana getirmemde bana gerekli sabrı ve gücü veren kalemle yazmayı öğreten insana bilmediğini bildiren sonsuz kerem sahibine hamd ederim.

Cemile ÖZHAN

2024, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI	iii
ÖZET... ..	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
KAYNAKLAR.....	x
GİRİŞ: ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE ENDÜLÜS.....	1
1. ARAŞTIRMANIN AMACI, ÖNEMİ, KAPSAMI VE METODU.....	1
2. ENDÜLÜS: ADI, COĞRAFYASI VE KISA TARİHİ	2

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS SOSYAL VE SİYASİ HAYATINDA YAHUDİLER

1. ENDÜLÜS'TE YAHUDİ VARLIĞININ KÖKENİ.....	16
2. FETİH ÖNCESİ HRİSTİYAN İDARESİNDE YAHUDİLERİN DURUMU	18
3. ENDÜLÜS'ÜN FETHİNDE YAHUDİLERİN ROLÜ.....	22
4. ENDÜLÜS TOPLUMUNDA YAHUDİLER	26
4.1. MESLEK VE İŞ KOLLARINDAKİ FAALİYETLERİ	30
4.2. TARIM VE TİCARİ FAALİYETLERİ	32
4.3. BİLİMSEL FAALİYETLERİ	37
4.4. İDARİ FAALİYETLERİ.....	40
5. ENDÜLÜS DEVLET İDARESİNDE YAHUDİ İSTİHDAMI	43
5.1. İSLÂM HUKUKUNUN GAYRİMÜSLİM İSTİHDAMINA BAKIŞI	43
5.2. ENDÜLÜS'TEN ÖNCEKİ İSLÂM DEVLETLERİNDE GAYRİMÜSLİM İSTİHDAMI	44
5.3. YAHUDİLERİN ENDÜLÜS'TE İSTİHDAM EDİLME NEDENLERİ.....	49
5.4. ENDÜLÜS HALKININ YAHUDİ İSTİHDAMINA BAKIŞI	52

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS DEVLET İDARESİNDE YAHUDİ VEZİRLER VE FAALİYETLERİ

1. ENDÜLÜS'TE VEZİRLİK KURUMU	59
2. YAHUDİLERİN VEZİR TAYİN EDİLMELERİ.....	61
3. HASDAY b. ŞAPRUT	62
3.1. HAYATI.....	62
3.2. SARAY HEKİMLİĞİ	64
3.3. SİYASİ FAALİYETLERİ	67
3.3.1. Barselona Kontu Sunyer ile Müzakeresi	68
3.3.2. Leon Kralı II. Ramiro ile Müzakeresi	69
3.3.3. Alman İmparatoru I. Otto ile Müzakeresi	70
3.3.4. Leon Kralı I. Sancho ile Müzakeresi	71

3.3.5. Gümrük Müfettişliği.....	73
3.4. SOSYAL VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ.....	74
3.4.1. Hazar Kağanı Yusuf'a Mektubu.....	74
3.4.2. Yahudi Cemaati Liderliği	80
3.4.3. İbrani Dil ve Kültürüne Katkıları.....	84
4. YAKUTİEL b. İSHAK.....	85
4.1. HAYATI VE FAALİYETLERİ	85
5. İBN SADRAY	87
5.1. HAYATI VE FAALİYETLERİ	87
6. EBÛ'L FADL b. HASDAY	87
6.1. HAYATI VE FAALİYETLERİ	87
7. İBRAHİM b. MUHACİR.....	90
7.1. HAYATI VE FAALİYETLERİ	90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS DEVLET İDARESİNDE YAHUDİ BABA-OĞUL VEZİRLER VE FAALİYETLERİ

1. İSMAİL b. NAGRİLA	91
1.1. HAYATI.....	91
1.2. VEZİRLİK MAKAMINA GETİRİLMESİ.....	96
1.3. SİYASİ VE ASKERİ FAALİYETLERİ	99
1.3.1. Taht Mücadelesindeki Rolü.....	99
1.3.2. Askeri Liderliği Meselesi	103
1.3.3. Meriye Emîrliği ile Yapılan Alfuentesavaşındaki Rolü.....	106
1.3.4. İşbiliye Emîrliği'ne Karşı Askeri Stratejisi.....	112
1.3.5. Lurka Kuşatması	113
1.4. SOSYAL VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ.....	114
1.4.1. Yahudi Cemaati Liderliği	114
1.4.2. Yazarlığı ve Şairliği	117
1.5. ÖLÜMÜ VE VÂRİSİ.....	119
2. YUSUF b. NAGRİLA.....	121
2.1. HAYATI.....	121
2.2. VEZİRLİK MAKAMINA GETİRİLMESİ.....	122
2.3. SİYASİ ENTRİKALARI	123
2.3.1. Gırnata Veliahdı Bulukkin'e Suikastı	123
2.3.2. Gırnata Komutanı Mukatil b. Naya ile Mücadelesi	127
2.3.3. Gırnata Sarayında İttifak Arayışı.....	128
2.3.4. Yahudi Devleti Kurma Girişimi.....	129
2.4. GIRNATA KATLİAMI VE ÖLÜMÜ	131
2.4.1. Katliamın Fitilini Ateşleyen Kasîde	135
2.4.2. Kur'an Karşısı Risâlesi ve İbn Hazm'ın Reddiyesi.....	140
SONUÇ	145
KAYNAKÇA.....	150
EKLER DİZİNİ	161

KISALTMALAR DİZİNİ

- a.g.e.:** Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
a.g.t.: Adı geçen tez
a.s.: Aleyhisselam
b.: Bin/İbn
Bkz.: Bakınız
C.: Cilt
DİA: *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*
Ed.: Editör
E.J.: *Encyclopedia Judaica*
h.: Hicri
Hz.: Hazreti
J.E.: *Jewish Encyclopedia*
M.Ö.: Milattan Önce
MEBİA: *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*
M.S.: Milattan Sonra
Ö.: Ölüm
Rdk.: Redaktör
s.: Sayfa
ss.: Sayfa sayıları
S.: Sayı
S.A.V.: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Thk.: Tahkik eden
Trc.: Tercüme
vb.: Ve benzeri
vd.: Ve devamı
vs.: Vesaire
&: Ve
?: Bilinmiyor

KAYNAKLAR

İbn Cülcül (ö. 994?), *Tabakâtü'l-Etbbâ ve'l-Hükemâ*: Endülüslü meşhur bilim tarihçisi İbn Cülcül Latin kaynaklarını kullanan ilk Müslüman müelliftir. *Tabakâtü'l-Etbbâ ve'l-Hükemâ* adlı eserinde Hipokrat, Dioskorides, Eflâtun, Aristo, Sokrat, Demokritos, Batlamyus, Öklid gibi bilime yön veren bilginlere dair orijinal bilgiler vermektedir.¹ Tezde, Dioscorides'e ait değerli bir el yazması olan antik tıp kitabı *Materia Medica*'nın Endülüs'e nasıl geldiği ve Yahudi saray hekimi ve veziri Hasday b. Şaprut önderliğinde Arapça'ya çevrilip bilim dünyasına kazandırılması konusu incelenirken bu eserden istifade edilmiştir. Fuat Seyyid tarafından tahkikinin yapıldığı eserden yararlanılmıştır.²

İbn Hazm (ö. 1064), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*: Babası devlet ricâlerinden olup saray çevresinde yetişen İbn Hazm, Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışına ve mülükü't-tavâif (1031-1090) döneminin başlarına şahitlik etmesi bakımından çok önemli bir yere sahiptir.³ Meriye'de bulunduğu sırada Yahudi çevrelerine girmiş ve bu sırada Gırnata Emîrliği veziri İsmail b. Nagrila ile tanışmıştır. Onunla bizzat teolojik münazaralarda bulunup Tevrat hakkında tartışmıştır. Teolojik tartışmalarının incelendiği kısımda İbn Hazm'ın *el-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal* adlı eserinden faydalanılmıştır.⁴

İbn Hazm'ın bir diğer eseri *er-Reddi Ala İbn Nagrila el-Yahudi ve Resail el-Uhra* başlıklıdır. Bu eser, Gırnata Emîrliği veziri Yusuf b. Nagrila'nın Kuran'ı tenkit etmek amacıyla bir risâle yazdığını öğrenmesi sonrası İbn Hazm'ın ona karşı kaleme aldığı bir reddiyedir. Çalışmamızda Yusuf b. Nagrila'ya atfedilen risâlenin tartışıldığı kısımda bu eserden yararlanılmıştır.

Said el-Endelüsî (ö. 1070), *Tabakâtü'l-Ümem*: Endülüslü meşhur tarihçi Said el-Endelüsî milletlerin ilim tarihi hakkında *Tabakâtü'l-Ümem* adlı önemli bir eser kaleme almıştır. Bu eserde dünya insanlarını ırk, dil, din, kültür ve bilimsel gelişmeye katkıları açısından sınıflandırmıştır. Eser özellikle Endülüs'ün bilim ve düşünce tarihi için temel kaynaklardan biridir. El-Endelüsî bu eserinde Endülüs'te yaşayan Yahudiler'in bilime katkıları üzerinde de durmuştur.⁵ Yahudi vezir Hasday b. Şaprut'un Babil'den Yahudi

¹ H. Bekir Karlığa, "İbn Cülcül", *DİA*, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 403-404.

² İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etbbâ ve'l-Hükemâ*, Thk: Fuat Seyyid, Matbau'l-Mahat el-İlmî, el-Fransi, C. X, Kahire, 1955.

³ H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *DİA*, C. XX, İstanbul, 1999, s. 51.

⁴ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal / Dinler ve Mezhepler Tarihi*, C. I, Çev: Halil İbrahim Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları İstanbul, 2017.

⁵ Mahmut Kaya, "Said el-Endelüsî", *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 557-558.

kitapları getirtip Endülüs Yahudiler'in bilmedikleri ilimleri öğrenme imkânı sağladığını, Yahudi vezir İsmail b. Nagrila'nın Yahudi fikhında çok iyi olduğunu ve yine Endülüs'te kimsenin nazari ilimlerde Yahudi vezirlerden Ebû'l Fadl ile aşık atamadığını ifade etmiştir. Endelüsü'nin Yahudi vezirler hakkında verdiği malumatlardan onların çok yönlü âlimler olduğu görülmüştür. Çalışmamızda Ramazan Şeşen'in çevirisinden yararlanılmıştır.⁶

İbn Hayyân (ö. 1076), *el-Muktebes minenbâ'iehlî'l-Endelüs*: Endülüslü tarihçi İbn Hayyân (ö.1076) saray çevresinde yetişmesi hasebiyle Endülüs siyasi ortamına yakından tanık olmuş bir isimdir. Ülke birliğinin tamamen parçalandığı mülûkû't-tavâif devrinin bizzat şahidi olmuştur. Tabakat kitaplarında "Endülüslü tarihçilerin sultanı, Endülüs tarihinin bayraktarı" unvanlarıyla anılır. Kendinden sonraki tarihçi ve edebiyatçılar onun eserlerinden çokça nakillerde bulunmuştur. Endülüs tarihinin önemli kaynaklarından olan *el-Muktebes minenbâ'iehlî'l-Endelüs* adlı eseri Endülüs'ün fethinden Halife II. Hakem döneminin (961-976) sonuna kadarki tarihi ele almaktadır. Kronolojik olarak hazırlanmış bu eser Endülüs'ün siyasi tarihi yanında ekonomik ve sosyo-kültürel durumu ile meşhur şahısların hayatlarına dair bilgiler vermektedir.⁷ Çalışmamızda muhtelif araştırma eserlerin İbn Hayyân'dan nakillerinden faydalanılmıştır. Yahudi vezir Hasday b. Şaprut'un Barselona ve Leon Krallığı'na yaptığı diplomatik seferler, Gırnata veziri İsmail b. Nagrila ve Sarakusta veziri Yakutiel'den bahsederken bu kaynağın araştırmacılar tarafından yaptığı nakillerden yararlanılmıştır.

Abdullah b. Bulukkin (ö. 1090), *et-Tibyân'ani'l-hâdiseti'l-kâ'inebi-devleti Benî Zîr fî Gırnata*: Gırnata Zîrî Hanedanı'nın son ferdi Abdullah b. Bulukkin'nin sürgün sırasında yazdığı anılarından oluşan bu eser Endülüs'ün XI. yüzyılın ikinci yarısına ait tarihi için çok mühim bir kaynaktır. Abdullah b. Bulukkin eserinde Endülüs'ün 1086 yılına kadarki siyasi ortamı hakkında teferruatlı bilgiler vermektedir.⁸ Gırnata Emîrliği'nin baş vezirleri baba-oğul Nagrila ailesinin konumları, faaliyetleri ve emîrlere üzerindeki etkilerine dair detaylı malumatlar vermesi dolayısıyla bu eserden çokça istifade edilmiştir. Abdullah b. Bulukkin eserinde, İsmail b. Nagrila için "Ebû İbrahim" künyesini kullanırken oğlu Yusuf için⁹ devamlı "domuz/hınzır" veya "Yahudi"

⁶ Said el-Endelüsi, *Tabakâtü'l-Ümem*, Çev: Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014.

⁷ Mehmet Özdemir, "İbn Hayyan", *DİA*, C. XX, İstanbul, 1999, s. 37-38.

⁸ Mustafa Fayda, "Abdullah b. Bulukkin", *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s.88.

⁹ İslâm toplumunda yaşayan gayrimüslimlerin Müslüman isimleri almaları yaygın bir durumdu. Yusuf b. Nagrila'nın Arapça künyesi Ebû Hüseyin olmasına karşın tarihi kayıtlarda genellikle kötü sıfatlarla anılmıştır.

ifadelerini kullanmıştır. Onun bu ifadesi şüphesiz babasını zehirlediği için Yahudi vezir Yusuf b. Nagrila'ya duyduğu kin ve nefretin bir yansımaydı. Son Gırnata emîrinin Yahudiler hakkındaki sözleri tarihi tabloyu yansıtmaları açısından çok kıymetlidir: “*Eski hizmetkârlar ve köleler şimdi Arapların efendisi oldular. Bir zamanın acizleri, şimdilerde iktidarın onurlu ve şerefli makamlarını işgal ediyorlar. Bir zamanlar ticaret yapmaktan menedildikleri pazarlara şimdi hükmeder oldular.*”¹⁰ Eserden tezimizde, Âmin T. Tibi'nin İngilizce tercümesinden (*The Tibyân*) yararlanılmıştır.

İbn Bessâm (ö. 1147), *ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre*: İbn Bessâm tarafından kaleme alınan *ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre* adlı eser Endülüslü şair, edip, siyaset adamı ve tarihçilerin biyografilerine yer veren önemli bir kaynaktır. Özellikle İbn Hayyân'ın (ö.1076) altmış defter hacminde olduğu kaydedilen zamanımıza intikal etmemiş *el-Metîn* adlı tarih kitabındaki birçok bilgiyi ihtiva etmesi açısından önemlidir.¹¹ Eserden tezimizde Yahudi vezirlerden Ebû'l Fadl Hasday, İsmail b. Nagrila'nın kariyer başlangıcı, oğlu Yusuf b. Nagrila ve 1066'da yaşanan Gırnata katliamı hakkındaki malumatlardan yararlanılmıştır.¹²

İbn Ebû Usaybia (ö. 1269), *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Ettibbâ*: Hekim ve tıp tarihçisi İbn Ebû Usaybia'nın (ö.1269) *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Ettibbâ* adlı eseri tıp tarihinin en önemli kaynaklarından. Eser Grek, Roma, Hint, Süryani ve Müslüman hekimlerin hayatlarını, eserlerini ve tıp ilmine olan katkılarını ayrıntılarıyla içermekte; ayrıca Eflatun, Aristo, Kindi, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd ve Sühreverdi el-Maktul gibi filozoflarla birçok ünlü bilgin ve kelamcının biyografileri hakkında tafsilatlı bilgiler vermektedir.¹³ Halife III. Abdurrahman'ın (912-961) özel hekimi ve veziri Hasday b. Şaprut ve onun torunlarından Sarakusta Emîrliği'nin hekim veziri Ebû'l Fadl hakkında bu eserin verdiği malumattan istifade edilirken Nizar Rıda'nın tahkikinden yararlanılmıştır.¹⁴

İbn İzârî (ö. 1312?), *el-Beyânü'l-muğrib fî (ihtisâri) ahhâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Magrib*: Endülüs'ten Mağrib'e göç etmiş bir aileye mensup Mağribli tarihçi İbn İzârî Endülüs tarihçileri içinde kıymetli bir yere sahiptir. Günümüze ulaşan *el-Beyânü'l-*

¹⁰ İbn Bulukkin, *The Tibyân: Memoirs of Abdallah b. Buluggin Last Zirid Amir of Granada*, Trc. Am in T. Tibi, E.J. Brill, Leiden, 1986, s. 418.

¹¹ Hüseyin Yazıcı, “İbn Bessâm eş-Şenterini”, *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 376.

¹² İbn Bessâm eş-Şenterini Ebû'l-Hasan Ali b. Bessâm el-Endelüs, 542/1147, *ez-Zahîre fî Mehasini Ehli'l-Cezire*, Thk. İhsan Abbas, Dârü's-Sekâfe, Beyrut 1979.

¹³ Mahmut Kaya, İbn Ebû Usaybia, *DİA*, C. XIX İstanbul, 1999, s. 445-446.

¹⁴ İbn Ebû Usaybia, Muvafikuddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. el-Kasım bin Halifa b. Yunus es-Sadi el-Hazreci (h. 600-668 / m.1023-1269), *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Ettibbâ*, Thk: Nizar Rıda, Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat t.y.

mugrib fî (ihtisârî) ahhâri mülûki 'l-Endelûs ve 'l-Mağrib adlı tek eserinde Meşrik, Mağrib ve Endülûs'te hüküm süren halifeler, hükümdarlar ve emirlere dair tafsilatlı bilgiler vermiştir. Kuzey Afrika'nın fethinden, bölgede kurulan Ağlebîler, Rüstemîler, İdrisîler, Fâtımîler, Zîrîler gibi Müslüman hanedanlara ve mülûkû't-tavâif, Murabıtlar ve Muvahhidler dönemine kadar Endülûs tarihi hakkında malumat vermiştir.¹⁵ Çalışmada, Gırnata Yahudiler'i'nin toplumda sivrilmeleri, Yahudi vezirlerin emîrlere hükmetmeleri, saray erkânını tesir ve etki altına almaları, Yusuf b. Nagrila'nın Gırnata veliahdına düzenlediği suikastı, komşu Meriye Emîrliği'ne gizliden Gırnata'yı ilhak etme teklifi ve Müslüman halkın nefretini üzerine çekmesi üzerine yaşanan Gırnata katliamına (1066) dair verdiği haberlerden istifade edilmiştir. İbn İzârî eserinde Yusuf b. Nagrila'nın taşkınlıklarını şöyle kaydetmiştir: “*Bu mel'ûn Yahudi'nin sarayda casusları vardı. Emîr Badis'in her şeyini biliyordu, neredeyse aldığı her nefesten haberdardı. Bu mel'ûn Yahudi bir Yahudi devleti kurmak istiyordu.*” Çalışmada Colin ve Provençal'ın İngilizce tahkikinden faydalanılmıştır.¹⁶

Makkarî'nin, *Nafhu 't-Tîb*¹⁷ adlı eseri Endülûs Müslümanları tarihi üzerine yazılan en önemli eserlerdendir. Endülûs'ün siyasi tarihi, coğrafyası, toplumsal yapısı, hükümdarları ve âlimlerinin ayrıntılı bir şekilde zikredildiği bu eserden istifade edilmiştir. Büyük İslâm tarihçisi ve sosyoloğu İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinde¹⁸ Endülûs tarihi, sosyolojisi ve coğrafyası üzerine zikrettiği bilgilerden faydalanılmıştır. Eseri günümüze kadar ulaşan ilk büyük İslâm coğrafyası İbn Hurdâzbih'in *el-Mesâlik ve 'l-Memâlik*¹⁹ adlı eserinde Endülûs coğrafyası hakkında zikretmiş olduğu bilgilerden istifade edilmiştir. Yine Endülûs coğrafyasından bahseden, Orta Çağ'ın büyük Müslüman seyyahlarından İbn Battuta'nın seyahatnamesinden²⁰ yararlanılmıştır.

Jewish Encyclopedia (Yahudi Ansiklopedisi): İslâm telif geleneğinde olduğu gibi Yahudilikte tabakat niteliğinde eserler bulunmamaktadır. Yahudilik ve Yahudiler hakkındaki tarihi, kültürel ve sosyal konularda *Jewish Encyclopedia* adlı eser bu husustaki ihtiyacı gidermekte önemli bir yer teşkil etmektedir. 1901-1906 yılları arasında yayınlanan eser 12 ciltten meydana getirilmiş ve 15.000'i aşkın makale ile görsel

¹⁵ Mehmet Özdemir, “İbn İzârî”, *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 98-99.

¹⁶ İbn İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merrakuşî, *el-Beyânü 'l-Muğrib fî Ahbâri 'l-Endelûs ve 'l-Mağrib*, Thk: G.S. Colin- E.L. Provençal, Daru's-Sekafe, Beyrut 1983.

¹⁷ El-Makkarî, Şihâbüddin Ahmed et-Tilmesanî (ö.h.1041/m.1631), *Nafhu 't-Tîb min Ğusni 'l-Endelûsi 'r-Ratib*, Thk: İhsan Abbas, Daru's-Sadr, Beyrut 1968.

¹⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, Çev. Halil Kendir, C. I-II, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004.

¹⁹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve 'l-Memâlik, (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, Çev. Murat Ağar, Kitabevi, İstanbul 2008.

²⁰ İbn Battûta Tanci, Ebû Abdullah Muhammed, *Rihletü İbn Battûta/Tuhfetü 'n-Nuzzâr fî Garâibi 'l-Emsâr ve Acâibi 'l-Esfar (İbn Battuta Seyahatnâmesi)*, Çev. A. Sait Aykut, C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

içermiştir. Orta Çağ Yahudi çalışmalarının önemli kaynaklarından biri olan bu eserden Yahudi vezirlerin biyografilerini incelerken <https://www.jewishencyclopedia.com> adresli çevrimiçi platformdan çokça istifade edilmiştir.

Araştırma Eserler

A Mediterranean Society: XX. yüzyılın meşhur şarkiyatçılarından Shelomo D. Goitein (1900-1985) İslâm ve Musevilik üzerinde uzmanlaşmış bir Alman Yahudisi'dir. Hayatını bu iki dinin birbirleriyle olan ilişkilerini araştırmaya vakfetmiştir. İbranice, Arapça, İngilizce ve Almanca yayımlanmış ve ardından diğer dillere çevrilmiş çeşitli kitapları ve pek çok makalesi vardır. En önemli eseri, Mısır'da ve başka yerlerde ele geçirilen çeşitli el yazmalarından (Geniza²¹ belgeleri) derlediği *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World As Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza* adındaki beş ciltlik abidevi çalışmasıdır. Eserde XVI. yüzyıla kadarki Yahudi, Müslüman ve diğer halkların oluşturduğu toplumu incelenmiştir.²² Sinan İlhan'ın deyimiyle, "Geniza belgeleri ve bu eser olmasaydı genelde Orta Çağ Yahudi tarihi, özelde ise Yahudiler'in Müslümanlarla ilişkilerinin boyutu, işleyişi ve içeriği bu denli bilinemeyecek ve sağlıklı sonuçlara varılamayacaktı." Çalışmamızda Goitein'in bu neşrinden faydalanılmıştır.²³

A History of the Jews of Muslim Spain: Orta Çağ Yahudi tarihi araştırmacılarının otorite isimlerinden Eliyahu Ashtor (ö. 1984) Viyana Yahudiler'indendir. Ashtor'un temel çalışmaları Orta Çağ'da Yahudiler, Orta Çağ İslâm iktisat tarihi ve geç Orta Çağ'da Müslümanların özellikle de Memlükler'in Avrupa ile ticarî ilişkileri üzerinedir. *Müslüman İspanya'da Yahudiler'in Tarihi* (I-II, Jerusalem 1960-1966) adıyla İbranice yayımladığı eserin İngilizce tercümesi *A History of the Jews of Muslim Spain*, Orta Çağ İslâm dünyasındaki Yahudiler'in tarihiyle ilgili temel referans kitaplarından.²⁴ Eser, Endülüs Yahudiler'inin altın çağı, halifenin sarayındaki vezirler, şairler, saray mensupları, mühtediler, hahamlar ve âlimler hakkında pek çok örnekle doludur. Yahudi vezirlerin hayatları hakkında tafsilatlı bilgiler vermesi açısından alanında ki en yetkin ve derli eserdir. Ashtor ayrıca burada, Endülüs Yahudiler'inin Müslüman topluma nasıl

²¹ Sinagoglarda eski dini kitap ve yazı saklama deposu bkz. Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, Üniversal Yayıncılık, İstanbul 2000, s.361.

²² Jacob M. Landau, "Shelomo Dov Goitein", *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s.101.

²³ Shelomo D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World As Portrayed in The Documents of The Cairo Geniza*, University of California Press, California 1999.

²⁴ Cengiz Tomar, "Ashtor-Strauss, Eliyahu", *DİA*, Ek-1 Cilt, İstanbul 2016, s.125-126.

entegre olduklarına dair de detaylı bir tablo vermiştir. Çalışmamızda bu eserden çokça istifade edilmiştir.²⁵

Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain Cooperation and Conflict: Orta Çağ Endülüs Yahudi araştırmacısı Norman Roth 1994 yılında yayınlanan *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain Cooperation and Conflict*²⁶ adlı çalışmasında fetihten XV. yüzyıla kadar Endülüs'teki Yahudiler'in, Müslümanlar ve Vizigotlarla ilişkilerini incelemiştir. Yahudiler ile Müslümanlar ve Yahudiler ile Vizigotlar arasındaki etkileşimin tarihini siyasi, sosyo-ekonomik, bilimsel, kültürel, edebi yönlerden geniş bir perspektifle ele almıştır. Çalışmamızın muhtelif yerlerinde pek çok kez bu eserden istifade edilmiştir. Roth'un başka eserlerinden de faydalanılmıştır.²⁷

Power in the Portrayal: Eserde XI. ve XII. yüzyıl Endülüs'ünde Müslümanlar ile Yahudi seçkinleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Ross Brann Endülüs Arapçası, İbrani Arapçası ve İbranice yazılmış edebi metinleri ve tarihi kayıtlardaki Orta Çağ İspanya'sında Müslümanlar ve Yahudiler arasındaki ilişkiyi ve toplumsal yapıyı inceleyen ilk batılı araştırma eseri olması açısından önemlidir. Tezde, yahudi vezir İsmail b. Nagrila'dan bahsedilirken bu eserden istifade edilmiştir.²⁸

Belirtilen başlıca araştırma eserlerden başka, Orta Çağ İslâm devletlerindeki Yahudilerle ilgili hazırlanmış lisansüstü çalışmalara da bakılmıştır. Bu hususta zikredilebilecek olanlar şunlardır: *Emevîler Döneminde Yahudiler*²⁹, *Abbâsiler ve Fatımiler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)*³⁰, *Fetihten Murabıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091)*, *Selçuklu Çağında İslâm Toplumunda Yahudiler (11-14. Yüzyıl)*.³¹

Türkiye'de Endülüs Yahudiler'i hakkında yapılan çalışmaların azlığı göz önüne alındığında Sinan İlhan'ın tezi bu konuda öne çıkmaktadır. Yahudi vezirlerin tespitinde İlhan tarafından hazırlanan *Fetihten Murabıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler*

²⁵ Eliyahu Ashtor, *The Jews Moslem Spain*, C.I, Trc. Aaron Klein- Jenny Machlowitz Klein, The Jewish Publication Society, Philadelphia 1992; Eliyahu Ashtor, *The Jews of Moslem Spain*, C. II/III, Trc. Aaron Klein- Jenny Machlowitz Klein, The Jewish Publication Society, Jenuary, 1st, 1993.

²⁶ Norman Roth, *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain Cooperation and Conflict*, E.J. Brill, Leiden -New York- Köln 1994.

²⁷ Norman Roth, "The Jews and the Muslim Conquest of Spain", *Jewish Social Studies*, C. XXXVIII, Sayı: 2, Spring 1976, ss.145-158; Norman Roth, *Medieval Jewish Civilization*, Taylor & Francis Group, Newyork, London 2003.

²⁸ Ross Brann, *Power in the Portrayal*, Princeton University Press, 2009.

²⁹ Nuh Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.

³⁰ Nuh Arslantaş, *Abbâsiler ve Fatımiler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

³¹ Mahmut Akgüç, *Selçuklu Çağında İslâm Toplumunda Yahudiler (11-14. Yüzyıl)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2019.

(711-1091) başlıklı doktora tezi oldukça yol gösterici olmuş ve istifade edilmiştir. Çalışmada muhtelif Arapça eserlerin ve şiirlerin tercümesinde de bu tezden istifade edilmiştir.³²

³² Sinan İlhan, *Fetihten Murabıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091)*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

GİRİŞ: ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE ENDÜLÜS

1. ARAŞTIRMANIN AMACI, ÖNEMİ, KAPSAMI VE METODU

Endülüs, dünyada hoşgörüsüyle ünlü bir medeniyettir. Her ne kadar Endülüs medeniyeti farklı kimlikleri kucaklamasıyla, farklı dinlere saygısıyla ve özgürlükleriyle bilinsede bir Yahudinin, İslâm devletinin en üst makamında istihdam edilmesi hoşgörü ifadesiyle açıklanamayacak bir durumdur. Hoşgörü ifadesiyle açıklanamayan bu durumun tarihi, dini, ekonomik ve sosyal sebeplerini açığa çıkartmak tezin en önemli amacını teşkil etmektedir.

Yahudiler'in kendi dini inançlarını yaşarken Endülüs'te en üst idari birimlerde yer almalarına ortam hazırlayan hususlar, onları bu mevkiye taşıyan değişkenler, idaredeki etkilerinin boyutu ve faaliyetleri neticesinde açığa çıkan tablo, derinlemesine incelenmesi gereken konulardandır. Cevaplanmayı bekleyen bu sorular tez konumuzun seçilmesine rehberlik etmiştir.

Endülüs tarihi ve coğrafyasında Müslümanlar ile Yahudiler arasındaki ilk ilişkiler resmi anlamda İber Yarımadası'nın Tarık b. Ziyad tarafından 711 yılında fethedilmesiyle birlikte başlamıştır. Karşılıklı güvenin tesis edildiği bu tarihten sonra Endülüs'te Müslüman hâkimiyetinin başlamasıyla Yahudilerle çeşitli iş birlikleri içine girilmiştir. İş birliği noktasında devlet idaresine katılımları ise 910-1090 tarihleri arasında yoğun olarak gerçekleşmiştir. Yahudi vezirlerin göreve getirilmeye başlandığı Halife III. Abdurrahman dönemi (912-961) ile mülûkü't-tavâif (1031-1090) dönemi sonuna kadar olan dönem tezin kapsamını oluşturmaktadır.

Tez, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın amacı, önemi, kapsamı ve metodu ile Endülüs adı, coğrafyası ve kısa tarihi hakkında kavramsal bir çerçeve verilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde Endülüs sosyal ve siyasi hayatında Yahudiler başlığı altında Yahudiler'in fetihden önce Hristiyan idaresi altındaki durumlarıyla fetih sonrası Müslüman idaresi altındaki durumları mukayese edilmiştir. Endülüs'te Müslüman-Yahudi iş birliğinin en erken hikâyesi fetih ile başladığından, Endülüs'ün fethinde Yahudiler'in rolüne dair dikkat çekici bir inceleme de yapılmıştır. Fetihle birlikte Yahudiler'in toplumsal hayattaki yükselişini ve gelişimini görmek adına Yahudiler'in Endülüs İslam toplumu içerisindeki yaşayışları siyasi, sosyal, ekonomik ve bilimsel faaliyetleri incelenmiştir. Bu minvalde dışlanmadan Endülüs toplumuna nasıl entegre olup yaşadıklarına ve dünyanın hiçbir yerinde olmadığı kadar özgür ve müreffeh

bir hayata kavuştuklarına dair kanıtlar sunulmuştur. Akabinde Endülüs devlet idaresinde Yahudi istihdamının nedenleri irdelenirken bu husustaki şer'î hükümler ve Endülüs'ten önceki İslâm devletlerindeki örnekleri de ele alınmıştır. Yahudiler'in Endülüs'te istihdam edilme nedenleri ve bu duruma Endülüs halkının bakışına yer verilmiştir. Tezin muhtevası 7 Yahudi vezirden oluşmaktadır. İkinci bölümde 5 Yahudi vezirin Endülüs idarelerindeki kariyerleri ve siyasi faaliyetleri detaylı bir şekilde irdelenmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise haklarında daha fazla bilgi bulunan ve faaliyetleriyle diğer vezirlerden ayrılıp öne çıkan Yahudi baba-oğul vezirlerin hayatları ve faaliyetleri detaylı bir şekilde irdelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın metodu, tarih araştırmalarında takip edilen tarama, tasnif, tahlil, tenkit ve terkip yöntemi dikkate alınarak oluşturulmuştur. Öncelikle teze konu olan hadiseler ve kişilere kendi dönemlerine ait birinci el kaynaklardan ulaşılmaya çalışılmıştır. Ana kaynaklara ulaşamadığında araştırma eserlere ulaşılmaya gayret edilmiştir. Kaynak tarama sürecinde yoğun bir çeviri faaliyetine girilerek bilgiler tercüme edilmiş ve sınıflandırılmıştır. Elde edilen verilerin yeterli olduğu kanaatine varıldığında bu bilgilerin tenkiti gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Arapça, İngilizce az da olsa İbranice metinler mukayese edilerek objektiflik süzgecinden geçirilmeye gayret edilmiştir. Zira bazı Yahudi ve batılı araştırmacıların zaman zaman olayları yanlışlıkla ele aldığı ve tarihi gerçekleri çarpıttığı görülmüştür. En son elde edilen tüm bilgiler enstitünün tez yazım klavuzunda belirttiği çerçeveye uygun olarak sentezlenmiş ve kaleme alınmıştır.

2. ENDÜLÜS: ADI, COĞRAFYASI VE KISA TARİHİ

Endülüs, İber Yarımadası'nın fethinden sonra Müslüman Araplar tarafından bu topraklar için kullanılan bir isimdir. Endülüs kelimesinin kökeni kesin biçimde tespit edilebilmiş değildir. Yunanlıların "*İberia*" Romalıların "*Hispania*"³³ olarak kullandığı Endülüs adı yaygın kabule göre Vandallar'ın (Vandalus) yurdu anlamına gelen *Vandalucia*'dan türemiştir. Bu isim ilk kez Müslümanların fethinden sonra 716 yılında basılmış bir sikke üzerinde görülmüştür.³⁴ Ancak Von Heinz Halm hem dil hem de tarihi açıdan Endülüs kelimesinin *Vandalus* kelimesinden geldiği görüşünün hatalı olduğunu ifade etmiştir. Halm'a göre Araplar 711 yılında Vizigot hâkimiyetine son verince, buraya Vizigotlar'ın kendi ülkelerini tanımlarken söyledikleri *Landahlouts* ismini

³³ C. F. Seybold, "Endülüs", *MEBİA*, C. IV, İstanbul, 1977, s. 270.

³⁴ Lütfi Şeyban, *Mudejares & Sefarades: Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İstanbul 2010, s.27; Abdurrahman Ali Hacci, *İslâmi Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi*, (Trc. Kadir Kınar), İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2017, s.46-47; Nizamettin Parlak, "Endülüs'ün Fethine Giden Süreç: Fetih Öncesi Endülüs", *Fetihleri Anlamak Fatihleri Anmak*, Okçular Vakfı Yayınları, İstanbul 2018, ss.83-103, s.88.

kullanmışlardır. Onun için Endülüs, Landahlouts kelimesinin Arapça telaffuzundan başka bir şey değildir.³⁵

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eserinde Endülüs adına dair çeşitli rivayetleri aktarmıştır: “Buranın ilk sakinleri *Endülüş* diye bilinen bir kavim olduğundan bu bölgeye de onların adı verilmiştir. Daha sonra bu kelimenin sonundaki “ş” “s” yapılarak Arapçalaştırılmıştır. Hristiyanlar ise Endülüs’e adı “*İşban*” denilen ve idam edilen birinin adından hareketle “*İşbaniye*” demişlerdir. Buraya İşbaniye adının ilk dönemlerde asıl adı Titus oğlu İşban olan bir kralın adından hareketle verildiği de söylenmiştir. Bu adın Hz. Nûh’un oğlu Yâfes’in oğlu olan Endülüs’ten geldiği de zikredilmiştir. Yâfes’in oğlu Endülüs burayı ilk imar eden kişidir. Yine denildiğine göre, Tufan’dan sonra Endülüs’ün ilk sakinleri “Endülüs” diye bilinen bir kavimdir. Anlatıldığına göre onlar burayı imar etmiş ve buranın mülkünü uzun bir süre ellerinde tutmuşlardır.”³⁶

Müslümanlar başlangıçta Endülüs ismini, Fransa’nın güneyindeki Septimania bölgesi dâhil İspanya’da yönetimleri altına aldıkları toprakların tamamı için kullanmışlardır. Ancak Hristiyanların “*reconquista*” (Endülüs’ü Müslümanlardan geri alma) hareketiyle birlikte, özellikle XI. yüzyıldan itibaren İslâm hâkimiyeti alanının gittikçe küçülmesine paralel olarak bu ismin başlangıçtaki geniş kapsamlı anlamı daralmaya başlamış ve Endülüs adı sadece küçük Benî Ahmer (Nasrî) Emirliği’nin idaresindeki toprakları ifade eder olmuştur. Endülüs (Andalucia) ismi bugün İspanya’da hâlâ kullanılmakta olup Almeria (Meriye), Granada (Gırnata), Jaén (Ceyyân), Cordoba (Kurtuba), Sevilla (İşbiliye), Huelva (Velbe), Malaga (Mâleka) ve Cadiz (Kadis) vilâyetlerini içine alan bölgeyi ifade etmektedir.³⁷

Endülüslü tarihçi Said el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem* adlı eserinde kendi ülkesinin sınırları hakkında şu malumatı kaydetmiştir: “Endülüs’ün sınırlarına gelince, ülkenin güney sınırı Tanca karşısında okyanustan ayrılan Akdeniz’dir. Endülüs’ün kuzey ve batı sınırları bizim Karanlık Denizi dediğimiz büyük deniz okyanusa dayanır. Endülüs’ün doğu hududu Zühre (Venüs) heykelinin bulunduğu Cebelitârik üzerindeki dağdan başlar. Bu dağın bulunduğu yerde okyanus ile Akdeniz arası üç konak kadardır. Burası Endülüs’ün en kısa hudududur. En geniş sınırları kuzey, güneydoğu sınırlarıdır. Her birinin uzunluğu otuzar konak kadardır. Batı sınırı ise yirmi konak kadardır.

³⁵ Ali Dadan, “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”, *İSTEM*, C. 16, S. 14, (2009), s. 371-376.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. IV, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, s.499.

³⁷ Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 211-225; Lütfi Şeyban, *Endülüs*, Albaraka Yayınları, İstanbul 2014, s.15.

Endülüs'ün merkezi Gotların eski başşehri Tuleytula (Toledo) şehridir... Zühre heykelinin bulunduğu dağ Endülüs'ün doğu hududunun başlangıcıdır. Endülüs ile kara Avrupası büyük Frenk ülkesinin arasını ayırır. Endülüs batıdaki mamur yerlerin sonudur. Endülüs'e dair haberler kısaca böyledir.”³⁸

Büyük İslâm coğrafyacısı Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde Endülüs'e dair şu bilgileri zikretmiştir: “... Deniz kenarı ile Kurtuba arası yürüyerek 5 günlük bir mesafedir. Deniz kenarından Kurtuba, Gırnata yoluyla Fransa'nın hemen altında bulunan ve Endülüs topraklarının sonu olan Arbûne'ye (Narbonne) 1.000 millik bir mesafedir. Tuleytula, Endülüs melikinın yerleşik olduğu şehirdir. Kurtuba'dan Tuleytula'ya 20 gecelik bir mesafedir. Endülüs'te 40 adet şehir bulunmaktadır. Madrid, Sarakusta, Arbfine, Cirunde, Beyda bunlardan bazılarıdır. Endülüs, Fransa'ya ve buna bitişik olan yerlere komşudur. Kuzey tarafında Rum ülkesi, Fransa ve karlı Endülüs dağları³⁹ vardır. Bu kuzey tarafının ucunda taşlar ve toprak arasında yanan bir ateşin bulunduğu bir dağ vardır. Bu dağda yanan ateş hiç sönmemektedir.”⁴⁰

Orta Çağ'ın büyük Müslüman seyyahlarından İbn Battuta, *Rihletü İbn Battûta* olarak da isimlendirilen *Tuhfetü'n-Nüzzâr* adlı seyahatnamesinde, Endülüs'ün güzelliğine olan hayranlığını şöyle dile getirmiştir: “Endülüs'ün en güzel şehirlerinden olan Mâleka... kara ve denizin tüm nimetlerini toplamıştır. Buranın yakut rengindeki narının dünyada benzeri yok! Şehrin camisinin avlusunun güzellikte bir benzeri yok. Elhamra... Sanatkârane bir şekilde inşa edilen mabedinin eşi benzeri yoktur. Gırnata... burası tüm Endülüs bölgesinin gelinidir. Çevresi öyle güzel ki dünyada eşi yok diyebilirim.”⁴¹

İbn Haldûn, *Mukaddime*'sinde Endülüs şehir ve bölgelerine dair tafsilatlı anlatılara yer vermiştir: “... Mamur olan yerlerin çoğu halicin kuzeyindedir. Bunların hepsi Endülüs şehir ve bölgeleridir. Akdeniz, iki denizin birleştiği Tarif de başlar. Tarif'in doğusunda, Akdeniz kıyısında el-Ceziret-ül Hadra, Mâleka, Menkib ve Meriye bulunur. Bunların arka ve batı taraflarında okyanus yönünde Şerîş ve İşbiliye'nin Leble kasabası, Estece ile Kurtuba, Medile, Gırnata, Ceyyan, Ebede, Yaş ovası ve Basta bulunur. Bunların alt tarafında Şentemiriye ve okyanus kıyısında batıda Şilb bulunur. Bu iki şehrin

³⁸ Said el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, Çev. Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, s.166-168.

³⁹ Pireneler tarif edilmektedir.

⁴⁰ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s.81.

⁴¹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, s.947-949.

doğusunda Batluyus, Marde, Yabre, Gafik ve Betzcale şehirleri, Ribah kalesi, aşağı tarafında batıda okyanus kıyısında Üşbûneve Bace ırmağı kenarında Bâce'nin doğusunda Şenterîn şehri vardır. Bundan sonra Seyf Kantarası ve Üşbûne'nin semtinde doğu tarafında Şarat dağları bulunur. Bu dağlar oranın batısında başlar, doğuya doğru uzanarak bu iklimin bu kısmının nihayet bulduğu yere ulaşır. Furne'nin doğusunda Vâdi'l Hicâra (Taşlık Vadi) bundan sonra Salim şehri bulunur. Bu dağın baş tarafında, bu dağla, Üşbûne arasında Kalmeriya şehri vardır. Bunlar hep Endelüs'ün batısındadır. Doğu kısmına gelince, bu ülkenin Akdeniz sahilinde Meriye'den sonra Kartaca, Elefte, Dâniye, Belensiye (Valansiya) gelir. Bu şehrin aşağı tarafında kuzeyde Liyurka ve Şekûrebulunur. Bunlar Baste'ye bitişiktir. Riyah kalesi ise Endelüs'ün batısındadır. Bunun doğusunda Mürsiye, Belensiye'nin aşağı tarafında kuzeyde Şatibe, Şakr, Tartuşa ve Tarkuna vardır. Tarkuna'nın aşağı tarafında ve onun kuzeyinde Mencale toprakları ve Veride bulunur. Bunlar Şakura'ya bitişiktir. Tuleytula ise bunların batısındadır.⁴²

Hacci, Hristiyan İspanya hududunda yer alan üç sınır bölgesini şöylece tarif etmiştir:

- 1- es-Sağru'l-Âlâ (Yukarı Sınır) veya es-Sağru'l-Aksâ (Uzak Sınır): Başkenti Sarakusta'dır (Zaragoza). Nabarra (Navarra) Krallığı'nın karşısına düşmektedir.
- 2- es-Sağru'l-Evsat (Orta Sınır): Başkenti Medinet Salim (Medinaceli), daha sonra Tuleytula (Toledo) olmuştur. Kastilya (Castella, Castile) ve Lion (Leon) Krallıklarının karşısında yer alır.
- 3- es-Sağru'l-Edna (Aşağı Sınır): Duveyru ve Tacu (Tajo) Nehirleri arasında yer alır. Önceden başkenti Tuleytula idi. Sonra başkası oldu. Mutemelen Kuriye'dir (Coria).⁴³

İbnü'l Esîr, Said el-Endelüsî, Hurdâzbih, İbn Battuta, İbn Haldûn ve araştırmacı Hacci'nin coğrafi sınırları ile ilgili verdikleri bilgiler Endülüs Müslümanlarının oldukça geniş ve verimli topraklarda yaşadıkları ve şehirlerini güzel imar ettikleri kanaatini vermektedir.

Endülüs'ün fethi konusunda birinci elden kaynak mevcut olmadığından fethin tarihi ve seyri hususunda bilinenler sonraki yıllarda yazılmış eserlerden intikal etmekte ve aralarında tutarsızlıklar hatta çelişkiler bulunmaktadır. İspanya'da ilk fetih hareketinin tarihi hakkında iki farklı rivayet vardır. Birinci rivayette Hz. Osman'ın emriyle Nâfi b. Abdülkays'ın önderliğinde bir donanmayla karaya çıkılan 647 yılı, ikinci rivayette

⁴² İbn Haldûn, *Mukaddime*, C.II, s. 156- 157.

⁴³ Hacci, *a.g.e.*, s.48.

genellikle kabul edilen Târik b. Ziyad önderliğinde karaya çıkılan 711 yılıdır. Özdemir, 647 tarihinde Müslümanların henüz Tunus'u geçmedikleri, yeterli donanmaya da sahip olmadıkları için bu tarihin doğru olamayacağı kanaatindedir. Öte yandan şayet Endülüs gerçekten o yıl fethedilmiş olsaydı tarihçilerin daha sonra gerçekleştirilen Kıbrıs'ın fethi için Müslümanların "ilk deniz ötesi fetih harekâtı" dememeleri gerektiğini söylemiştir.⁴⁴

İbnü'l Esîr, Endülüs'ün fethi hususunda Taberî'den⁴⁵ nakil yaparken onun zikrettiklerini yetersiz bulmaktadır. Zira bu kadar büyük bir bölgenin ve böyle muazzam bir fethin bu kadar kısa bilgilerle geçiştirilmemesi gerektiği kanaatindedir. Bu sebeple Endülüs'ün fethini daha geniş ve etraflı bir şekilde ele almıştır. (İbn esir end konusunda kimlerden faydalandı? Taberinin dışında hangi kaynakları kullandı? End tarihiyle ilgili nerelerden beslendi bununla ilgili bikaç cümle daha yazabilersen iyi olur)

Vizigot kralı Witiza ölünce yerine iki oğlu çocuk yaşta tahta çıkmıştır ancak krallığın ileri gelenleri onları kabul etmeyerek hânedan dışından Roderik adlı komutanı kral seçmiştir. Roderik başa geçince Septe valisi Julianus (Yulyan) bir kızını kralın sarayına göndermiştir.⁴⁶ Roderik kızın güzelliğinden etkilenerek ona tecavüzde bulunmuş, kızda durumu babasına bildirince babası öfkelenmiş ve Emevî halifesi I. Velid'in oğlu Velid b. Abdülmelik'in Afrika valisi Musa b. Nusayr'a⁴⁷ mektup yazarak Roderik'e karşı iş birliği teklifinde bulunmuştur. Daha sonra Musa'yı Endülüs'e hücum etmeğe çağırmıştır. Bu olay 709 yılının sonlarında olmuştur.⁴⁸

Musa b. Nusayr, Velid b. Abdülmelik'e bir mektup yazarak Julianus'ın davetini bildirmiştir. Velid mektubunda: "Oraya küçük askerî birliklerle git. Müslümanları tehlikeleri büyük olan bir denizde boğulmağa gönderme." Musa cevabî mektubunda: "Bu öyle geniş bir deniz değildir, arka tarafları rahatlıkla görülebilen bir halidir." demiştir.

⁴⁴ Özdemir, "Endülüs", s. 211.

⁴⁵ "Musa b. Nusayr'ın azatlı kölesi Târik b. Ziyad 12 bin kişilik bir ordu ile Endülüs'e gaza yaptı. Endülüs'te adı Azrinok olan kral ile karşılaştı. Azrinok aslında Endülüs Acemlerinin kralları olan Esbahân halkındandı. Târik ordusuyla üzerine yürüdü, Azrinok da tacı ve bütün kralların o zamana kadar giymekte olduğu süs eşyaları ile birlikte üzerine geldi ve aralarında çok şiddetli bir çarpışma oldu. Târik Azrinok'u öldürdü ve 92 yılında Endülüs'ü fethetti." Taberî'nin verdiği bilgiler bundan ibarettir bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C.IV, s.499.

⁴⁶ Vizigot bölge hükümdarları, âdetlerine göre erkek veya kız çocuklarını krallığın merkezi Tulaytula şehrine gönderirlerdi. Çocukları bu sarayda kralın hizmetinde bulunarak bilgi ve görgülerini artırır. Gelen bu eyalet valilerinin çocukları ergenlik yaşına gelince birbirleriyle evlenirdi: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C.IV, s.503.

⁴⁷ Musa b. Nusayr'ın hayatı, faaliyetleri ve kişiliği hakkında fazla bilgi için bkz. İsmail Hakkı Atçeken, Endülüs'ün Fethi ve Musa b. Nusayr, Ankara 2002; İsmail H. Atçeken, "Endülüs Fâtihlerinden Musa b. Nusayr'ın Akibeti", *Milel ve Nihal*, 2015, C. 12, S: 1, s. 9-34.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C.IV, s.503; Müellifi Meçhul, *Ahbâr Mecmua*, İspanyolca tercümesinden yararlanılmıştır bkz. *A History of Early Al-Andalus: The Akhbar majmû'a*, Çev. David James, London 2012, s.49; İbnü'l-Kerdebûs, Ebû Mervan Abdülmelik b. el-Kerdebûs, *el-İktifâ fî Ahbârî'l Hulefâ*, İngilizce tercümesinden yararlanılmıştır bkz. *Historia de al-Andalus*, Ed. Maíllo Salgado Felipe, Madrid 1986, s.56,57; İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, İngilizce tercümesinden yararlanılmıştır bkz. *Early Islamic Spain: The History of Ibn al-Qûtiya*, Çev. David James, Routledge, New York 2009, s.52.

Velid de: “Göndereceğin askerî birliklerle oranın nasıl olduğunu öğren. İsterse durum senin dediğin gibi olsun, yine bu şekilde yap.” diye yazmıştır. Bazen de fetihlerde büyük rolü olduğu iddia edilen Julianus’ın durumunun abartıldığı söylenmiştir.⁴⁹

Bunun üzerine Musa, Tarif b. Malik⁵⁰ adlı azatlısıyla 400 piyade ve 100 atlı askeri İber Yarımadası’na göndermiştir. Dört gemi ile yola çıkan keşif birliği pek çok ganimetle birlikte 709 yılının temmuz ayında geri dönmüştür. Bunun üzerine Müslümanlar gazâ için acele etmiştir. Musa ordularının öncü kuvvetleri arasında bulunan ve adı Târik b. Ziyad olan bir azatlı kölesini çoğunluğu Berberî ve azatlılardan, az bir kısmı Araplardan olan 7 bin asker ile birlikte göndermiştir. Târik karaya bitişik olan yüksekçe bir dağa varmıştır. O bakımdan buraya günümüze kadar “Cebel-i Târik” (Târik’ın Dağı) denilmektedir.⁵¹ En büyük çıkarma buradan başladığı ve fethin başlangıç yeri olduğu için de burası “Cebel-i Fetih” diye ünlenmiştir.⁵²

Târik b. Ziyad 710 yılının nisan-mayıs ayında karaya çıkmıştır. Târik rüyasında Hz. Muhammed’i (S.A.V.), ensar ve muhacirleri kılıç ve yaylarını kuşanmış olarak görmüştür. Peygamber kendisine: “Ey Târik! Sen işine devam et” diyerek Müslümanlara iyi davranmasını, verdiği söze vefakârlık göstermesini emretmişti. Daha sonra Peygamber’in ve sahâbilerinin önden gidip Endülüs’e girdiklerini görmüştü. Rüyanın etkisiyle zaferin kendilerini beklediği konusunda hiçbir tereddüdü kalmayan Târik’ın bütün kuvvetleri Cebel’de toplanınca Yeşil Ada’yı fethetmiştir.⁵³

Müslümanların ülkesine hücum ettiği sırada kuzeyde seferde bulunan Vizigot Kralı Roderik haberleri alır almaz yüz bin kişilik bir ordu hazırlamıştır. Târik, Musa’ya bir mektup yazarak büyük bir ordunun harekete geçtiğini ve acilen takviye kuvvet göndermesini istemiştir. Bunun üzerine Musa 5 bin kişilik bir takviye kuvvet

⁴⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, C.IV, s.503-504; Müellifi Meçhul, *Ahbâr Mecmua*, s.49; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, C.II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, s.785; Septe (Ceuta) kontu Julianus’un Endülüs’ün fethinde Müslümanlara vermiş olduğu destek ve yapmış olduğu yardımların mahiyeti konusunda detaylı araştırma için bkz. İsmail H. Atçeken, “Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs’ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar”, *SÜİFD*, 2003, S: XVI, s. 27-49; İbnü’l-Kerdebus, *el-İktifâ*, s.59.

⁵⁰ İspanya’da karaya çıkan ilk İslâm kuvvetlerinin komutanı. Daha fazlası için bkz. E. Lévi-Provençal, “Tarîf”, *MEBİA*, C. XI, İstanbul 1979, s. 776; İsmail H. Atçeken, “Tarîf b. Mâlik”, *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 29.

⁵¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, C.IV, s.504; Müellifi Meçhul, *Ahbâr Mecmua*, s.49.

⁵² Orta Çağ’ın meşhur seyyahlarından İbn Battuta seyahatnamesinde Târik b. Ziyad’ın burası için yaptırdığı sur kalıntılarının hala durduğunu bu surlara “Arap Suru” denildiğini söyler. Kendi zamanının yöneticisinin Cebel-i Târik’a yüksek bir kuleyle birlikte silah üretim merkezi yaptırdığını söyler bkz. İbn Battûta *a.g.e.*, s.943; Joseph F. O’Callaghan, *A History of Medieval Spain*, Cornell University Press, London 1975, s.92.

⁵³ İbn’ül Esir ve İbn Kerdebüs gibi müellifler, esirler arasında yaşlı bir kadının Târik’a, kocasının ölmeden önce bu günlerin haberini verdiğini, burayı fethedecek komutanın büyük başlı ve sol kolunda üzerinde kıl bulunan bir ben olduğunu kendisine söylediğini söyledi. Târik bu olayı da fethin bir başka müjdesi olarak değerlendirmişti bkz. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, C.IV, s.504; İbnü’l-Kerdebus, *el-İktifâ*, s.61; Hitti *a.g.e.*, s.776; İbnü’l-Kûtüyye, *Târîhu iftiûâhi’l-Endelüs*, s.52.

göndermiştir. Müslümanların sayısı 12 bin kişiyi bulmuştur. Septe Valisi Julianus'da onlarla birlikte hareket ederek ülkenin stratejik noktalarının bilgisini vermekteydi. İki taraf Şezûna'ya bağlı Lekke Nehri kıyısında 20 Temmuz 711'de karşılaşmıştır. Savaş sekiz gün devam etmiştir. Roderik'in ordusu 25 bin kişilik bir kuvvetti. Ancak eski kral Witiza'nın kardeşinin ve devrik kralın iki oğlunun ordu içinde çıkardığı fitne ve karışıklık Vizigot ordusunun dağılmasına neden oldu. Roderik'e olan kızgınlıklarından kendi aralarında anlaşarak fazla direnmeyip bozguna uğradılar. Roderik'in akıbeti konusunda kesin olmamakla birlikte nehirde boğulup öldüğü söylenir. Julianus, Târik'a "Artık Endülüs'ün işini bitirmiş sayılırsın. Şimdi askerlerini dört bir yana gönder, kendin de Tulaytula⁵⁴ üzerine yürü." Bunun üzerine Târik askerlerini Kurtuba, Gırnata, Mâlaka ve Tudmir'e gönderdi ve bu şehirlerin fethi gerçekleşti. Kendisi de ordunun büyük kısmıyla Tulaytula üzerine yürüdü. Tulaytula'ya vardığında şehrin boşalmış olduğunu gördü. Târik, boşalan bu şehre Yahudiler'i yerleştirip onlarla birlikte kendi askerlerinden bir miktarını da bırakarak Vadi'l-Hicâra'ya (Taşlık Vadi) yürüdü. "Târik'ın Yolu" diye bilinen bir dağ yolundan geçip dağı aştı ve dağın arkasında bulunan ve "Sofra Şehri" diye anılan şehre vardı. Rivayete göre burada Hz. Dâvud'un oğlu Süleyman'ın (a.s.) sofrası bulunuyordu. Bu sofraya yeşil zümrütle bezeli, inci, mercan, yakut gibi mücevherlerle süslüydü ve üç yüz altmış ayağı vardı. Târik'ın Tulaytula fethi sırasında bu sofrayı ganimet olarak ele geçirdiğine dair rivayetler vardır.⁵⁵

Rivayete göre Musa b. Nusayr, Târik'ı başarısından ötürü kıskanmıştı. Emri altındaki bir askerin beklenmedik ve hayretler içinde bırakan zaferlerine karşı hırs ve şaşkınlık duyguları içindeki Musa, 10 bin kişilik İslâm ordusunun başında 712 yılının haziran ayında Vizigot ülkesine girdi. Târik'ın yetişemediği Medina Sidonia ve Karmûne ve İşbiliyye şehirlerinin fethini gerçekleştirdi (713). Kaynaklarda Târik ile Musa'nın Tuleitula yakınlarında bulunduğu söylenir. Nakledildiğine göre Târik, Musa'nın dur emrine uymayı reddettiği için Musa onu kamçılarla ve zincire vurdurmuştur.⁵⁶

Musa b. Nusayr, Târik'tan, ganimetleri ve Hz. Süleyman'ın sofrasını istemişti. Târik sofrayı getirmiş, ancak ayaklarından bir tanesini alıkoyup saklamıştı. Musa ayağın birine ne olduğunu sorunca Târik: "Bilmiyorum, onu böyle buldum." deyince Musa'da

⁵⁴ Tuleitula (Toledo) Vizigot Krallığı'nın başkentiydi.

⁵⁵ Hz. Süleyman'ın sofrası olarak bilinen masanın İşban adındaki bir kral tarafından Beytûlmakdis'ten Endülüs topraklarına getirildiği söylenir bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s.500,505,506; Müellifi Meçhul, *Ahbâr Mecmua*, s.50-53; İbnü'l-Kerdebûs, *el-İktifâ*, s.64; Hitti, *a.g.e.*, s.778.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C.IV, s.508; Müellifi Meçhul, *Ahbâr Mecmua*, s.54; İbnü'l-Kerdebûs, *el-İktifâ*, s.70-71; İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, s.52; Hitti, *a.g.e.*, s.780.

onun yerine altından bir ayak yaptırmıştır. Musa daha sonra Frank topraklarına kadar ilerlediği sırada bir puta rastlamıştır. Bu putun üzerinde şöyle bir yazı görmüştür: “Ey İsmâiloğulları! Sizin varacağınız son yer burasıdır. Artık geri dönünüz. Eğer ne için geri döneceğinizi soracak olursanız, onu da size bildiririm. Sizler kendi aranızda çıkacak anlaşmazlıklara dönüyorsunuz; öyle ki, birbirinizin boynunu uçuracaksınız. Siz bunları kesinlikle yapacaksınız.” Emevî halifesi Velid, Musa’nın Endülüs’ten çıkmasını ve yanına gelmesini emretmişti. Musa Şam’a giderken oğlu Abdülaziz’i vali olarak bıraktı. Septe ve Tanca yöresine diğer oğlu Abdülmelik’i, Afrika ve buraya bağlı diğer şehirlere ise büyük oğlu Abdullah’ı vekil bırakarak kendisi de Târik’i da yanına alarak Şam’a (Dımaşk) gitmek üzere yola koyuldu. Tarihçiler, Musa’nın Şam’a girişini “İslâm tarihinin ulaştığı en yüksek noktalardan biri olduğunu” söyler. Çünkü yüzlerce Batılı prens ve binlerce Avrupalı harp esiri ilk defa Emevî halifesinin huzuruna çıkartılmıştı.⁵⁷

Bu Emevî halifesinin kim olduğuyla alakalı bilgiler tartışmalıdır. Bir rivayete göre Şam’a vardığında Velid b. Abdülmelik ölmüş, yerine Süleyman b. Abdülmelik geçmişti. Süleyman, Musa’yı bütün görevlerinden azlederek, hapsedmiş ve para cezasına çarptırmıştı.⁵⁸ Bu cezayı ödeyebilmek için Araplardan dilenmek zorunda kaldığı bile söylenir. Bir başka rivayete göreyse Musa Şam’a vardığında halife Velid b. Abdülmelik henüz hayattaydı. Musa, halife Velid’e mektup yazarak Endülüs’ü fethettiğini bildirmiş ve Hz. Süleyman’ın sofrasını ele geçirdikleri haberini vermişti. Velid’in huzuruna gelince beraberindeki ganimetlerle birlikte sofrayı da takdim etmişti. Târik da kendisiyle birlikteydi. Târik: “Bu sofrayı ben ganimet aldım.” demiş, Musada onu yalanlamıştı. Bu sefer Târik, Velid’e: “Peki, ona bu sofranın eksik ayağının ne olduğunu soruver.” deyince Velid de eksik ayağın durumunu sormuş. Musada bu konuda bilgisinin bulunmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Târik eksik ayağı çıkartarak bu ayağı vaktiyle bunun için

⁵⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, C.IV, s.508; Müellifi Meçhul, *Ahbâr Mecmua*, s.56; İbnü’l-Kerdebus, *el-İktifâ*, s.68; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Rdk. Hakkı D. Yıldız, C. IV, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988, s.63. Ona bu seyahatinde, başlarında taçları ve bellerinde altın kemerler olan 400 Vizigot prensi refakat etmekteydi. Bunların arkasından, ele geçen ve ardı arkası bir türlü kesilmek bilmeyen köle taburları ve ganimet olarak ele geçen mal ve hazineleri taşıyan harp esirleri gelmekteydi. Bu zafer alayının bütün Afrika vilayetleri boyunca batıdan doğuya tantanalı bir şekilde yürüyüp gitmesi, İslâm tarih yazarları için fevkalade güzel işlenen makbul bir konu teşkil etmiştir. Herkesi tesiri altına alan bu alayın haberi, kendisinden daha hızlı gitmişti. Endülüs’te ganimet olarak alınan malları, Zahîreleri ve sofrayı da beraberinde götürdü. Yanında ayrıca Got hükümdarlarının ve ileri gelenlerinin otuz bin bakire kızı, değerli mücevherat ve pek çok mal vardı bkz. Hitti, *a.g.e.*, s.781,782

⁵⁸ Süleyman, Endülüs’te ele geçirilen ganimetlerin kendisinin olması için, abisi Halife Velid’in ölmek üzere olduğunu, yürüyüşünü yavaşlatmasını ve o öldükten sonra Dımaşk’a gelmesini istedi. Musa’da halife Velid’e olan sadakatinden ötürü onun bu talebini reddetmiş, şayet şehre girdiği sırada Velid ölmüş olursa isteğini yerine getirebileceğini söylemiştir. Ancak Musa Şam’a vardığında Velid hala hayattaydı. Velid öldüğünde yerine geçen Süleyman ise Musa’yı hapsedtirip görevlerine son vermiş, yüklü miktarda para cezasına çarptırmıştır. Ömer b. Abdülazîz’in ve Yezid b. Mühelleb’in araya girmesiyle Süleyman Musa’yı affetti ve 717 yılında beraberinde hacca götürdü. Musa bu yolculuk sırasında Medine’de vefat etti. Detaylı bilgi için bkz. İbnü’l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi l-Endelüs*, s.53; Câsim el-Ubûdî, “Musa b. Nusayr”, *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 224-225; İbnü’l-Kerdebus, *el-İktifâ*, s.72.

gizlemiş olduğunu söylemiştir. Böylece Velid, Târik'ın doğru söylediğini anlamıştır. Târik'ın bunu yapmasının sebebi ise Musa'nın Velid'in elçisi gelinceye kadar kendisini hapsedmesi ve dövmüş olması idi. Musa, Târik'ı ancak Velid'in elçisi geldikten sonra serbest bırakmıştı.⁵⁹

İspanya bundan böyle Emevî Halifeliği'nin bir eyaleti haline gelmiştir. Yedi sene gibi kısa bir zaman aralığında Orta Çağ Avrupasının en geniş ve en zarif eyaletlerinden olan bu yarımada'nın fethi tamamlanmış ve yeni fatihler buraya asırlar boyuhâkim olmuşlardır.⁶⁰

714 yılında Halife Velid b. Abdülmelik'in emriyle Musa b. Nusayr'ın Endülüs'ün idaresini oğlu Abdülazîz'e bırakıp yanına Târik'ı da alarak bol miktarda ganimetle birlikte Şam'a dönmesi üzerine Endülüs'te "Valiler Dönemi" (Asrû'l-Vülât) başlamıştır. Yaklaşık 42 yıl süren bu dönemde (714- 755) yirmi bir vali yönetime gelmiştir.⁶¹ Bunlardan bir kısmı doğrudan Şam'daki Emevî halifesi veya onun adına Kuzey Afrika valisi tarafından tayin edilirken bazıları da Endülüslü askerler tarafından seçilmiştir. Valiler dönemindeki siyasî faaliyetler arasında fetih hareketini Avrupa içlerine götürme teşebbüsleri önemli bir yer tutmuştur. Abdülazîz b. Musa'nın Teodomiro'yu (Tüdmîr/Mürsiye) hâkimiyeti altına alışından sonra valilerin birçoğu, bütün gayretlerini Pireneler'i aşarak Frank topraklarında yayılmak için harcamışlardır. Bu gayretler sonunda İslâm orduları Fransa'nın güneyindeki Septimania (Sebtimâniye) ve Narbona (Arbûne) bölgelerini ele geçirerek bugünkü Paris'in bulunduğu bölgeye kadar yaklaşmışlardır. Müslümanların 732 yılında Tours ve Poitiers şehirleri arasında yer alan ovada Franklar'a yenilmesi, Avrupa'da gerçekleştirilmek istenen fetihler açısından bir dönüm noktası olmuştur. İslâm kaynaklarında Belâtü's-Şühedâ (Puvatya) adıyla geçen bu savaştan sonra eskisi kadar dışa açılmayan Müslümanlar güçlerini kendi aralarında baş gösteren iç çekişmelerde tüketmeye başlamıştır. İlk dâhilî mücadele Araplar ile Berberîler arasında meydana gelmiştir. İdarecilerin kendilerine gereken değeri vermediklerini kıraç ve dağlık arazilerde yaşamak zorunda bırakıldıklarını ileri süren Berberîler, soydaşlarının Kuzey Afrika'da başlattıkları isyan hareketinden de cesaret alarak ayaklanmışlardır (741).⁶²

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, C.IV, s.509; Hitti, *a.g.e.*, s.782.

⁶⁰ Hitti, *a.g.e.*, s.783.

⁶¹ Hacci, *a.g.e.*, s.171.

⁶² Endülüs'ü yöneten valiler ve dönemin olayları hakkında detaylı bilgi için bkz. *Doğuştan Günümüze*, s.63-116; Özdemir, "Endülüs", s.212; Hitti, *a.g.e.*, s.790.

Valiler döneminde, Berberîler İspanya'nın fethi sırasında cihat savaşlarının en ağır yükünü Arapların değil kendilerinin çektiklerini fakat buna rağmen kendilerine çorak arazilerin verilmesinden şikâyetçiydiler. Ayrıca Emevî hânedanının ırkçı politikası Berberîler arasında Emevî idaresine karşı kızgınlıkların doğmasına ve bazı ayaklanmaların çıkmasına zemin hazırlamıştır. Çıkan anlaşmazlık ve huzursuzluk büyük bir isyana dönüşmüştür. 741 yılında Şam'daki Emevî halifesi Hişam, isyanı bastırmak için Şam'dan 27 bin kişilik bir ordu göndermiştir. Komutan Bele ibn Bişr el-Kuşeyrî, Endülüs'ün idaresine el koymuş ve askerlerini başkent Kurtuba'ya yerleştirmiştir. Bu süreçte kuzeydeki Hristiyanlar üzerinde ciddi bir ilerleme kaydedilememiştir.⁶³

Endülüs'te bu gelişmeler meydana gelirken Abbâsîler, Emevî hânedanına son vererek bu sülaleye mensup kişileri öldürmeye başlamıştı. Bu saldırıdan kurtulmayı başaran çok az sayıdaki kişiden biri de Halife Hişam b. Abdülmelik'in torunlarından Abdurrahman b. Muâviye idi. Filistin ve Mısır üzerinden Kuzey Afrika'ya kaçan, ancak buranında güvenli olmadığını gören Abdurrahman 755 yılında Endülüs'e geçti. Yemenliler'in ve Berberîler'in de desteğini alarak Endülüs şehirlerinden Cezîretülhadrâ, Şezûne, İşbîliye ve İlbîre'yi kontrolü altına aldı, hemen ardından da Kurtuba'ya girerek kendisini emîr ilân etti (756).⁶⁴

Abdurrahman b. Muâviye'nin unvanı “ed-Dâhil” di. Çünkü kendisi Emevî hânedanından yönetici olarak Endülüs'e giren ilk kişiydi. Onunla birlikte Endülüs'te Emîrlükler Dönemi başladı. Ondan sonraki bütün Endülüs yöneticileri “*emîr*” diye anıldı. Bu dönem 929 tarihinde Abdurrahman en-Nâsır'ın hilafet ilan etmesine kadar sürdü.⁶⁵ Ona verilen bir başka lakap da “Kureyş Doğanı”dır. Kendisinden sonra başa geçenler, III. Abdurrahman'a kadar sadece emîr unvanını kullandılar. Abdurrahman'ın halife unvanını almaktan çekinmesini İbn Haldûn, “Halifelik yurdundan uzak oluşuna, İslâm'ın ve Müslümanların merkezi olan Hicaz'a malik olmaktan mahrum kalışına bağlamıştır. Abdurrahman b. Muâviye'nin halifelik hakkından vazgeçmesi, yeni kurduğu devletin

⁶³ Berberîlerin fethteki rolleri hakkında detaylı araştırma için bkz. İsmail H. Atçeken, “Berberîler ve Hicrî I. Yüzyıl İslâm Fetihlerindeki Rolü”, *İSTEM*, Yıl:1, S:2, 2003, s.81-93; Hakkı D. Yıldız, “Berberîler”, *DİA*, İstanbul 1992, C.V, 478; Hitti, *a.g.e.*, s.790,791; İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, s.59-63; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. IV, s.87.

⁶⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. IV, s.117-441; Özdemir, “Endülüs”, s.212; İbn Haldûn, *Mukaddime*, C.II, s.92; Hitti, *a.g.e.*, s.795; Müellifi Meçhul, *Ahbâr Mecmua*, s.74-75; İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 67-72; İbnü'l-Kerdebüs, *el-İktifâ*, s.80.

⁶⁵ Hacci, *a.g.e.*, s.283-284.

Abbasîlerle savaşa girmekten ve tebaasının kendisine cephe almasından korkmasıyla ilgili olduğuda düşünülebilir.⁶⁶

Abdurrahman b. Muâviye'nin arkasından yönetime gelen devlet başkanlarının ana uğraş konusu, ülkenin sulh ve huzura kavuşturulması, Hristiyan ve Müslüman topluluklardan oluşan ve en eski Arap- Berberî Müslümanların soyundan gelenler ile henüz daha yeni İslâm dinine geçmiş İspanyol asıllı mühtediler arasında süregelen kıskançlık ve hasetliklerden doğan kördüğüm halindeki sosyal meseleleri halledip çözmek olmuştur.⁶⁷

Endülüs'te "Emîrû'l-müminîn" unvanını kullanan ilk halife⁶⁸ olan III. Abdurrahman, merkezî otorite zayıflamış hatta buna bağlı isyanlar ve yarı bağımsız hareket eden hükümetler ortaya çıkmıştı. III. Abdurrahman isyanları bastırıp memleketin bütünlüğünü sağlamak adına, isyanların en tehlikelisi Bübeşter merkezli Ömer b. Hafsûn'un⁶⁹ isyanını bastırmıştır. Bu isyanının bastırılması, yalnızca Endülüs'te değil Hristiyan ve Müslüman devletler nezdinde de Abdurrahman'a büyük bir itibar kazandırmıştır ve emîr, en-Nâsır-Lidînilâh unvanını almıştır. Diğer taraftan yarı bağımsız hükümetler birbiri arkasından bağılılıklarını arzetmeye başlamışlardır.⁷⁰

Tarihçiler III. Abdurrahman döneminden övgüyle bahsetmiştir. Zira ondan önceki devirlerde Kurtuba şehri hiç bu kadar mesut, Endülüs hiçbir zaman bu kadar zengin ve hiç bu derece muzaffer olmamıştı. III. Abdurrahman, II. Hakem ve el-Hâcib el-Mansur dönemleri, Batıda hayatiyet kazanan Emevî Halifelik idaresinin en yüksek ve en parlak senelerini teşkil etmiştir. Yaklaşık bir asır süren bu devreden ne evvelkiler ve ne de sonrakiler zamanında Müslüman İspanya hem Avrupa hem de Afrika'nın siyasi işlerinde bu derece büyük tesir ve nüfuz sahibi olabilmiş değillerdi.⁷¹

Bu dönemde hâciblik ve vezirlik makamları, donanma ve deniz kuvvetleri kurulmuş ve askerî sistemler geliştirilerek bu alanda uzmanlar yetiştirilmiştir. Bilim, kültür ve eğitim alanında ilerlemeler kaydedilerek Endülüs, İslâm âleminin kültür

⁶⁶ *Doğuştan Günümüze*, s.119.

⁶⁷ Hitti, *a.g.e.*, s.803.

⁶⁸ Abdurrahman halife unvanını ve "Emîrû'l-müminîn" lakabını kullanan ilk Endülüs Emevî emîridir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, s. 462; *Doğuştan Günümüze*, s.359.

⁶⁹ İsyanyla üç Emevî emirini uğraştıran Ömer b. Hafsun, Vizigot soyundan gelen bir kontun torunlarından. Endülüs İslâm ordusunda bir süre görev yapan Hafsun, 880 yıllarında Bobastro dağındaki bir kalede Elbire halkının da yardımıyla, İslâm idaresine karşı isyan etti. Ömer ibn Hafsun güneydeki Hristiyan yerli halkın lideri haline geldi. Endülüs Emevî Devleti'ne karşı Abbâsiler ve Ağlebiler'le müzakerelerde bulundu. Bu süreçte eski dinine dönerek vafiz oldu. İsmi Samuel olarak değiştirdi bkz. Hitti, *a.g.e.*, s.818-819; Birsell Küçükspahioğlu, "Ömer b. Hafsûn", *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 64.

⁷⁰ Hakkı D. Yıldız, "Abdurrahman III", *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 152; *Doğuştan Günümüze*, s.309.

⁷¹ Hitti, *a.g.e.*, s. 829-831.

merkezlerinden bir haline gelmiştir. Endülüs Emevî Devleti'nin otoritesi bütün dünya tarafından kabul edilmiş, dünya devletleri Endülüs'le dostluk ve iyi ilişkiler kurma yarışına girmiş, bu nedenle Endülüs'e çok sayıda elçiler göndermişlerdir.⁷²

Âmirî ailesinin 1009 yılında iktidardan uzaklaştırılmasının ardından başkent Kurtuba'da meydana gelen otorite boşluğu Endülüs'te çeşitli yerel güçlerin bağımsızlığını ilan etmesine yol açmıştır. Emevî sülâlesinin şehirden çıkartılmasıyla ülkede merkezî idare yıkılıp, mülûkû't-tavâif dönemi başlamıştır (1031). Bu dönemin en güçlüsü Abbâdîler olmak üzere Âmirîler, Bekrîler, Birzâlîler, Cehverîler, Demmerîler, Eftasîler, Hammûdîler, Hârûnîler, Hazrûnîler, Hûdîler, Müzeynîler, Rezînîler, Tûcîbîler, Yefrenîler, Zîrîler ve Zünnûnîler gibi yirmi civarında küçük devlet ortaya çıkmıştır.⁷³

Mülûkû't-tavâif devrinin en önemli özelliği emîrlükler arasında yaşanan yoğun mücadelelerdir. En kanlı ve uzun savaşlar Abbâdîler, Eftasîler, Zünnûnîler, Hûdîler, Zîrîler ve Cehverîler arasında gerçekleşmiştir. İttifak blokları oluşturan emîrlükler kendi meşruiyetlerini sağlamlaştırmak için halifeye ve kuzeydeki Hristiyan krallıklara başvurmuşlardır. Özellikle Kastilya, Aragon, Navarra krallıkları ve Barselona kontluğu ile ittifak kurmuşlardır. Emîrlüklerin birbiriyle savaşmasını fırsat bilen Hristiyanlar bilhassa Kastilya Krallığı, “reconquista” fikrini XI. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden canlandırmıştır.⁷⁴

Kastilya Kralı VI. Alfonso'nun 1085'te Kurtuba'dan sonra Endülüs'ün ikinci büyük şehri Tuleytula'yı ele geçirmesi Hristiyanları cesaretlendirirken Müslümanların paniğe kapılmasına yol açmıştır. Reconquista tehlikesini ancak farkına varan emîrlüklerin Mağrib'de güçlü bir devlet olan Murâbitlar'dan yardım istemeleri üzerine Yusuf b. Tâşfîn Endülüslü kuvvetlerle birleşerek 1086 yılında Zellâka (Sagrajas) mevkiinde VI. Alfonso'yu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Zellâka Savaşı, Endülüs'ün Murâbitların hâkimiyetine girmesine zemin hazırlayan önemli bir olay olup aynı zamanda İber Yarımadası'ndaki İslâm'ın ömrünün dört asır daha uzamasını sağlamıştır. Zellâka bozgununun ardından çabuk toparlanan VI. Alfonso, Murâbit ordusunun Mağrib'e dönmesinin ardından mülûkû't-tavâifi tekrar sıkıştırmaya başlamıştır. İkinci defa Endülüs'e geçen Yusuf b. Tâşfîn, Kastilya saldırılarını durdurduktan sonra emîrlüklerin Hristiyanlara karşı güçlerini birleştirmelerini tavsiye ederek Mağrib'e dönmüştür. Fakat

⁷² Hacci, *a.g.e.*, s.362-365, 375.

⁷³ Mehmet Özdemir, “Mülûkû't-tavâif”, *DİA*, C. XXXI, Ankara 2020, s. 552; Hacci, *a.g.e.*, s.420; Abdülkerim Özyayın, “Âmirîler”, *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s.72.

⁷⁴ Özdemir, “Mülûkû't-tavâif”, s.552; Hitti, *a.g.e.*, s.849; Hacci, *a.g.e.*, s.425.

aralarındaki ihtilâf ve çekişmelerin yeniden kızıştığını duyunca bu emîrleri iş başından uzaklaştırmak üzere geri gelmiştir ve ancak bazılarının kendisine karşı VI. Alfonso ile birleşmiş olan mülûkû't-tavâifin tamamını ortadan kaldırıp Endülüs'ü Merakeş'e bağlı bir vilâyet haline getirmiştir.⁷⁵

Yusuf b. Tâşfin'in Gırnata, Mâleka, Kurtuba, İşbîliye, Belensiye ve Batalyevs'i almasıyla Endülüs toprakları Murâbıtlar'ın hâkimiyetine girmiştir. Mülûkû't-tavâif döneminde çökmeye yüz tutan Endülüs'ün dört asır daha Müslümanların elinde kalmasında büyük rol oynayan Yusuf b. Tâşfin, Kurtuba'da oğlu Ali'yi veliaht tayin ederek ona biat etmelerini istemiştir. Bu tayinle Murâbıtlar da verasete dayalı saltanat sistemine geçmiştir.⁷⁶

Murâbıtlar'ın Endülüs hâkimiyeti yarım asırdan fazla devam etmiş, ilk yirmi beş yıl istikrar sağlanmış ve Hristiyan krallıklara karşı ciddi başarılar kazanılmıştır. İkinci dönemde ağır vergilerden bunalan halkın, Murâbıtlar'dan desteğini çekmesiyle karışıklıklar çıkmış, bundan istifade eden Hristiyanlar Murâbıtlar'a karşı üst üste başarılar kazanmıştır. Kastilya Krallığı bir haçlı ordusuyla Meriye'yi (1147), Katalonya Kontluğu da Turtûşe (1148) ve Lâride'yi (1149) ele geçirmiştir. Hristiyan istilâsının hızla yayıldığı bu dönemde Endülüs Müslümanlarının imdadına bu defa Muvahhitler yetişmiştir. Böylelikle XII. yüzyıl boyunca ve XIII. yüzyılın ilk yarısında Endülüs, birbiri arkasına gelen bu iki Berberîhânedanının idare ve hükmü altına girmiştir.⁷⁷

Berberî toplumunun Murabıtlar Devleti adıyla ilk defa tarih sahnesine yönetici olarak çıkmasını ve elli yıl gibi kısa bir süre ömrünün olmasını değerlendiren Hitti onlar için şu ifadeleri zikretmiştir: “Çöl hayatının mahrumiyet ve yoksunlukları içinde yetişmiş kaba saba Berberîler, birden Mağrib ve Endülüs'ün en lüks, en konforlu bölgelerine gelip yerleşmişler, kısa zaman içinde medeni hayatın karşısında dayanamayıp çözülmüşler, gevşemişler ve evcil bir karaktere bürünmüşlerdir.”⁷⁸

Muvahhidler, Murâbıtlar'ın bazı dinî uygulamalarını yanlış bularak yeni bir ıslah hareketinin temsilcisi olarak İbnTûmert liderliğinde Mağrib'te ortaya çıkmıştır. Devlete

⁷⁵ Özdemir, “Mülûkû't-tavâif”, s.553; Hacci, *a.g.e.*, s.513-536, 554-556.

⁷⁶ Mehmet Özdemir, “Yusuf b. Tâşfin”, *DİA*, C.XLIV, İstanbul 2013, s.30.

⁷⁷ Mehmet Özdemir, “Murâbıtlar”, *DİA*, XXXI, Ankara 2020, s.152; Hitti, *a.g.e.*, s. 864.

⁷⁸ Hitti, *a.g.e.*, s.864.

İbn Tûmert'in müridlerine verdiği "muvahhid" adından hareketle Muvahhidler denilmiştir.⁷⁹

İbn Tûmert'in ölümünden sonra Yusuf b. Abdülmü'min, Mağrib'deki iç isyanları bastırdıktan sonra Endülüs'e yönelmiştir. 1172'de İbn Merdenîş'in Doğu Endülüs hâkimiyetine son vermiştir. 1183'te Kastilya ile iş birliği yaparak Endülüs şehirlerini taciz eden Portekizliler'i cezalandırmak amacıyla Şenterîn'i (Santarem) ve Üşbûne'yi (Lizbon) kuşatmıştır. Bu sırada ağır şekilde yaralanıp birkaç gün sonra da ölmesi Portekiz seferinin gayesine ulaşmasını engellediği gibi Portekizliler'i, Kastilyalıları, Murâbitlar'ın devamı olarak Balear adalarını elinde tutan Benî Gâniye'yi cesaretlendirdiyse de Yusuf el-Mansûr bu mücadeleyi devam ettirmiş ve Kastilyaordusunu ağır bir bozguna uğratmıştır. Daha sonraki emîrlar de Hristiyan krallıklarla çokça mücadelede bulunmuştur.⁸⁰

Muvahhidlerin en büyük arzu ve endişeleri gayrimüslimlere karşı başlatılan cihadın sürdürülmesi olmuşsa da bu yolda kayda değer bir başarı sağlayamamışlardır. 1212 yılında uğradıkları mağlubiyet üzerine Muvahhidlerde Endülüs'ten çıkarılmıştır. Müslüman tarih yazarları tarafından İkâb Savaşı şeklinde adlandırılan bu meydan muharebesinde Aragon, Navar, Templars, Fransız ve pek çok yerel kuvvetlerden oluşan büyük haçlı ordusu, Kastilya kralı VIII. Alfonso tarafından yönetilmişti. İslâm ordusunun başında ise Halife Muhammed en-Nâsır bulunmaktaydı. Nakledildiğine göre 600.000 kişilik bu ordudan sadece 1.000 kişilik bir kuvvet geri dönebilmişti. Bu savaş sonrası İspanya'da Muvahhidler dönemi son bulmuştur. Mağlubiyetin ardından bütün Müslüman İspanya, kuzeyden gelen Hristiyan istilacıların ayakları altında ezilmiştir. Bu süreçten sonra Endülüs, Hristiyan krallıklarla yerel Müslüman hânedanlar arasında paylaşılmıştır. Bu küçük Müslüman emîrlıklar arasında Gırnata'yı merkez edinmiş olan Nasrîler öne çıkarak İber Yarımadası'nda İslâm hâkimiyetinin en son temsilcisi olarak bir müddet daha hayatini sürdürmüştür.⁸¹ İspanyollar'ın 3 Ocak 1492'de Gırnata'ya girmesiyle İspanya'daki İslâm hâkimiyeti yaklaşık sekiz asrın ardından sona ermiştir.⁸²

⁷⁹ İbn Tûmert "Mehdi" unvanıyla saf ve başlangıcındaki esaslara sahip İslâm'ı yeniden inşa etmek için kendisinin gönderilmiş bir veli olduğunu ve Tevhid (Allahın Birliği) akidesini anlatıp yaymaya çalışmaktaydı. O bu hareketi, o senelerde İslâm âleminde ortaya çıkan mücessime, yani Allah'ı insana benzetip onunla izah etme (antropomorfizm) hareketine karşı bir protesto olarak başlatmıştı. İşte bu duruma bakılarak onun yolunda yürüyenler Muvahhidun (Allah'ın Vahdaniyetine sarılanlar) diye adlandırılmıştır bkz. Hitti, *a.g.e.*, s.864; Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", *DİA*, C.XXXI, Ankara 2020, s.410.

⁸⁰ Özdemir, "Muvahhidler", s.410; Hitti, *a.g.e.*, s.868.

⁸¹ Hitti, *a.g.e.*, s.869-870.

⁸² İsmail Yiğit, "Nasrîler", *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2016, s.220.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS SOSYAL VE SİYASİ HAYATINDA YAHUDİLER

1. ENDÜLÜS'TE YAHUDİ VARLIĞININ KÖKENİ

Yahudiler'in İber Yarımadası'ndaki varlığı ve bölgeye ne zaman yerleşmeye başladıkları kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda çeşitli görüşler vardır. Bölgedeki Yahudi varlığını kadim zamanlara dayandıranlar olduğu gibi, daha ileri tarihlere götürenler de vardır.

İspanya'daki Yahudi tarihinin başlangıcına dair pek çok mit ve efsanelere rastlanılır. Orta Çağ'da İber Yarımadası'nda yaşayan Yahudiler'in inanışına göre Yunus peygamberin Tanrı'nın emrinden kaçmak için yelken açtığı Tarşış⁸³ şehri, İspanya'daki Tartessos⁸⁴ kenti idi. Aynı zamanda Kral Süleyman'ın haznedarı Hiram'ın mezarının da İspanya'da bulunduğu iddia edilmekte idi. Uzmanlara göre Tarşış kenti eğer gerçekten İber Yarımadası'nda ise Yahudiler Hristiyanlık Döneminden yedi yüzyıl önce hatta daha erken Avrupa'nın bu bölgesine yerleşmiş olabilirlerdi.⁸⁵ Bu varsayımın atfedildiği Kutsal Kitap ayeti ise şöyledir: “Çünkü kralın (Süleyman) denizde bir Tarşış filosu vardı: Hiram'ın filosuyla birlikte üç yılda bir Tarşış filosu gelir, altın, gümüş, fildişi, maymunlar ve tavus kuşları getirirdi.”⁸⁶

Yahudiler'in İber Yarımadası'ndaki varlığına ilişkin anlatılar iki tarihi sürgünün etkisi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kendilerini “*Sefarad*” olarak adlandıran ve Hz. Davud'un soyundan geldiklerini söyleyen ailelerin yanı sıra, Babil Kralı Nebûkadnezar döneminde birinci tapınağın yıkılmasıyla (M.Ö. 586) atalarının İspanyollar tarafından esir alınarak buraya getirildiğini söyleyen aileler de vardır. Ancak bazı Yahudi araştırmaları onların İspanya'ya gelişlerini Hâkimler Devri (M.Ö. 1125-1025) sırasındaki iç çekişmeler ve İsrail ile Yahuda krallıkları arasındaki savaşlar ile ilişkilendirilmiş ancak bu ifadeler mitolojiden öteye geçmemektedir. İber Yarımadası'ndaki Yahudi varlığının ikinci sürgün anlatısı ise Roma İmparatoru Hadrian M.S. 135 yılında Filistin'de

⁸³ Tevrat'taki Tarşış kentinin neresi olduğuna dair çeşitli ihtilaflar vardır. Endülüs'teki Tartuşa kentinin eski adı, Tunus'un eski adı veya Afrika'da bir yer olduğu söylenmektedir bkz. İlhan, *a.g.t.*, s.28.

⁸⁴ İber Yarımadası'nın güneyinde Guadalquivir Nehri civarında bulunmuş antik kent.

⁸⁵ Jane S. Gerber, *The Jews of Spain A History of the Sephardic Experience*, Free Press, New York 1992, s.2; Elias Hiam Lindo, *The History of the Jews of Spain and Portugal*, Green & Longmans, London 1948, s.1.

⁸⁶ Kitab-ı Mukaddes, Krallar I, X:22.

Yahudiler'in çıkardığı Bar Kokhba isyanını bastırarak 50 bin Yahudi aileyi İspanya'ya sürgün etmişti.⁸⁷

Yahudiler arasındaki bu tür efsane ve folklorik anlatımlar muhtemelen bir nefsi müdafaa dürtüsünden kaynaklanmaktaydı. Çünkü Endülüs'ün Hristiyanlar tarafından yeniden ele geçirilmesi (Reconquista) sürecinde Yahudi düşmanlığının doruğa çıktığı bir anda bu söylentiler ortaya atılmıştı. Zira Endülüs Yahudiler'i, "İsa'nın öldürülmesinden" sorumlu tutulamayacaklarını, çünkü onun çarmıha gerildiği sırada kendilerinin Filistin topraklarında bulunmadıklarını ispat etmeye çalışmıştı.⁸⁸

Akdeniz'deki bütün Yahudi kolonilerini ziyaret etmek isteyen havari Pavlus'un İspanya'ya gitmek istediğini söylemesi bu ülkede de bir Yahudi kolonisinin varlığına işaret etmektedir. Arkeolojik kazılarda bulunan M.S. I. yüzyıla ait İbranice yazılı çömlekler İspanya yerlilerinin Yahudilerle ticaret yaptığını kanıtlamaktadır. Yahudiler'in İspanya'daki varlığını kesin olarak ispat eden arkeolojik kanıtlar ise M.S. III. yüzyıldan itibaren başlamaktadır. İber Yarımadası'nın çeşitli bölgelerinde ele geçirilen M.S. III-VI. yüzyıllar arasına ait bazıları sadece İbranice bazıları ise İbranice'nin yanı sıra Yunanca ve Latince metinler içeren bir düzine kitabe, İspanya'daki en eski Yahudi varlığının en eski maddi kanıtlarını temsil etmektedir.⁸⁹

Vizigotlar döneminde İber Yarımadası'ndaki Yahudiler'in sayısını ve nerede yaşadıklarını belirlemek arkeolojik ve epigrafik bulguların yetersizliğinden epey güçtür. Ancak Orlandis ve Garcia Iglesias gibi uzmanların çalışmalarıyla tespit edilebildiği kadarıyla Yahudi nüfusunun ana merkezleri Tuleytula, Maride, İşbiliye, Tarrakuna, Narbona; Akdeniz kıyısındaki Turtuşa, Sagunto, Elche, Adra'da, ayrıca Barselona, Sarakusta, Balensiye, İlbîre ve Menorca'dır.⁹⁰

Endülüs'e yönelik fetih hareketinin başladığı sırada Yahudiler'in İber Yarımadası'ndaki toplam nüfus içindeki payı %1'den azdı. Yahudiler için daha cazip olan şehirlerde bu oran % 6-10 civarında iken bazı büyük şehirlerde ise % 15-20 arasında olabiliyordu.⁹¹

⁸⁷ Gürkan Biçen, Hüseyin E. Bedirhanoglu, "The Mass Migration of Jews from Palestine to Andalus and the Life of the Jews in Andalus", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, Göç ve Mültecilik Özel Sayısı*, 2022, s.107- 121, s.111,112; Eva Groepler, *İslâm ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Çev. Süheyl Kaya, Belge Yayınları İstanbul 1999, s.23; Lindo, *a.g.e.*, s.5.

⁸⁸ Gerber, *a.g.e.*, s.2.

⁸⁹ Ulaş T. Sivrioğlu, "Vizigot İspanya'sında Yahudiler: Anti-Semitizm'in Erken Bir Örneği." *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, S.4 (Yaz 2019), ss. 4-28, s.7-8.

⁹⁰ Roth, *Jews, Visigoths*, s.11-12.

⁹¹ Biçen-Bedirhanoglu, "The Mass Migration", s.111-112.

Kaynaklar Endülüs'te Yahudi varlığının çok eski asırlara dayandığı yolunda ihtilafa düştükleri gibi, bunu kanıtlayacak bir belge ve buluntuyu da ortaya koyamamaktadır. Ancak Yahudiler'in miladi ilk asırdan itibaren İspanya'da bulunduklarına dair görüş birliği mevcuttur.⁹²

2. FETİH ÖNCESİ HRİSTİYAN İDARESİNDE YAHUDİLERİN DURUMU

Hristiyan idaresindeki Yahudiler'in durumu hakkındaki bilgilerimizin temel kaynakları Vizigot Krallarına ait dini ve devlet meselelerine dair hükümler içeren ayrıntılı kanun derlemeleri ve Toledo Konsilleri kararları gibi dinsel metinlerden oluşmaktadır. Genellikle Yahudiler'e uygulanan yasakların sıralandığı bu kanun derlemeleri sayesinde Yahudiler'in Hristiyan toplumu içindeki yeri ve maruz kaldığı kısıtlamalar hakkında ayrıntılı bilgi edinilebilmektedir. Vizigot İspanya'sının Yahudiler'e karşı tutumu açısından ayrıntılı bir kaynak oluşturmaktadır.⁹³

Vizigotlar Arian mezhebine tabi oldukları dönemde Hristiyanlık dönemine nispeten Yahudiler'e daha iyi davranmış, hatta pek çok Yahudi'yi önemli hükümet görevlerine yükseltmişlerdir.⁹⁴ Bachrach'ın ifadelerine göre “Hristiyan Vizigot krallığının kuruluşundan birkaç yüzyıl önce İber Yarımadası'ndaki Yahudi cemaati zengin, büyük ve etkiliydi. Bu dönemde Yahudiler misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur. Bölgedeki Yahudiler ciddi sayıda köleye sahipti. İç ve dış ticarete aktif ve arazilere sahip Yahudiler, devlet idaresinde hem askeri hem de sivil görevler almışlardı.”⁹⁵ Ancak Roth, Bachrach'ın ifadelerinin gerçeği yansıtmadığını ifade etmiştir: “Yahudi cemaatinin Hristiyan Vizigot krallığının kuruluşundan birkaç yüzyıl önce İspanya'da “zengin, büyük ve etkili” olduğu veya Yahudi “aristokratlarının” Roma senatörü rütbesinde bulundukları iddiaları abartıdır. Bu dönemde Yahudiler'in, özellikle 589'dan sonra “çok başarılı” bir misyonerlik faaliyeti yürüttüğü veya birçok Vizigot'un Aryanizm'den vazgeçerek Katoliklik yerine Yahudiliği tercih ettiği gerçekte yersiz ve temelsiz bir iddiadan öteye geçmemektedir.”⁹⁶

Vizigot idaresindeki Yahudiler'in ızdırabı, Yahudiler'e yönelik zulüm tarihinde önemli bir yer tutmuştur. İspanya'da yaşayan Yahudiler özgürlüklerini sınırlayan, ekonomik faaliyetlerini kısıtlayan ve onları köleleştiren sert yasalara tabi tutulmuşlardır.

⁹² Sinan İlhan, “İspanya'da Yahudi Varlığının Menşei”, *İSTEM*, S.15, 2010, s. 9-17, s.13.

⁹³ David Ben Green, “694 CE: Visigoth King Enslaves The Jews”, *Haaretz*, 2015; Sivrioğlu, *a.g.m.*, s.6.

⁹⁴ Lears, *a.g.e.*, s. 244-245.

⁹⁵ Bernard S. Bachrach, “A Reassessment of Visigothic Jewish Policy 589-711”, *The American Historical Review*, V.78 (1), 1973, s.11-34, s.13.

⁹⁶ Norman Roth, “The Jews and the Muslim conquest of Spain”, *Jewish Social Studies*, V.38 (2), 1976, s.145-158, s.10.

Yahudi zulmünün ve Yahudi nefretinin farklı nedenleri mevcuttur. Bazı Vizigot kralları Bizans'a yaranmak için, bazıları da aşırı dindarlıktan böyle bir politika izlemiştir. Bununla birlikte Yahudiler'in Hristiyanlarla dalga geçip onları kışkırtmaları, servetleri, misyonerlik faaliyetleri, Hristiyan kölelere sahip olmaları ve onları sünnet etmeleri sosyolojik nedenler arasında gösterilebilir.⁹⁷

Vizigotlar Yahudilerle olan ilişkilerinde Yahudiler'i hükümet ve askeri görevlerden dışlayan, yeni sinagogların inşa edilmesini ve Yahudiler ile Hristiyanlar arasında evlilikleri yasaklayan eski Roma yasalarından 438 tarihli Theodosius Yasası'nı kullanmışlardır. Vizigotların Yahudiler hakkında kendilerinin oluşturduğu en eski yasaları ise II. Alaric (484-507) devrinde derlenen ve *Breviarium Alaricanum* olarak bilinen kanun derlemesinde yer almaktadır.⁹⁸ Bu kanun, Yahudiler'in Hristiyanlarla evlenmelerini, Hristiyan köle sahibi olmalarını ve onları sünnet etmelerini, Hristiyanları Museviliğe döndürmelerini, yeni sinagoglar inşa etmelerini yasaklamıştır.⁹⁹

Henüz Hristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmadan önce İspanya'da 300 veya 309 yılları arasında toplanan Elvira Konsil'inde, Hristiyanların Yahudilerle evlenmelerini, Yahudilerle birlikte yemek yemelerini, birlikte dua etmelerini, Yahudi kadınlarla cinsel ilişki kurmalarını yasaklayan kararlar alınmıştır. Hatta V. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, Roma kanunlarında henüz böyle bir uygulama yokken dahi Yahudiler'in zorla vaftiz edilmesine dair ilk girişimler İspanya'da başlamıştır. Balear Adaları Piskoposu Minorcalı Severus'un 418'de yazdığı *Yahudiler'in İhtidaları Üzerine* başlıklı mektuplarında Minorca Adası'nın doğusunda Magoan'da sinagogların ve Tevratların yakılarak Yahudiler'in mallarının yağmalandığı, 540 Yahudi'nin de vaftiz edilerek Hristiyanlığa kazanıldığı rapor edilmiştir. Bütün bu olaylardan çıkarabilecek sonuç henüz Vizigotlar tarih sahnesine çıkmadan önce de İspanya'da güçlü bir Yahudi düşmanlığı olduğu, hatta İspanya'daki kilisenin Yahudi karşıtı propaganda da Akdeniz'in diğer bölgelerinden daha radikal bir tutum takındığıdır.¹⁰⁰

Müslümanların İber Yarımadası'nı fethinden önce Hristiyan idaresinde yaşayan Yahudiler, çok ciddi kısıtlamalara maruz kalmışlardır. Kilise ve krallar önderliğinde

⁹⁷ Bachrach, *a.g.e.*, s.11-12.

⁹⁸ Benjamin Nahman, *The Nahmans of Gerona*, Los Angeles, 1990, <http://www.nahman-genealogy.com/FAMHX9.htm> (Erişim Tarihi: 20.01.2023).

⁹⁹ Sivrioğlu, *a.g.m.*, s.14.

¹⁰⁰ Sivrioğlu, *a.g.m.*, s.9; Lindo, *a.g.e.*, s.11.

toplanan Toledo Konsillerinde alınan kararlar Yahudiler'i ölüm ve sürgün arasında seçim yapmaya zorlamıştır.¹⁰¹

Kral Reccared'in 587'de Katolik inancını kabul etmesiyle Yahudiler'in durumu daha da kötüleşmiştir. İki yıl sonra 3. Toledo Konsili'nde alınan kararla krallığın resmi dini Hristiyanlık ilan edilmiştir.¹⁰² İlk Katolik Vizigot kralı Reccared, aktif bir Yahudi karşıtı politika izlemiştir. Yahudiler'in kamu görevinde bulunmaları veya köle sahibi olmaları yasaklanmıştır. Karışık evlilikler yasaklanmış ve bu tür evliliklerden doğan tüm çocuklar zorla vaftiz edilecekti. Kral Reccared, baskılarını hafifletmesi için Yahudiler'den gelen rüşvetleri reddettiği için Roma papası Gregory tarafından övgüler almıştır.¹⁰³

VII. yüzyılın başında Yahudiler dışlanmanın ağırlığını daha fazla hissetmeye başlamıştır. 612'de Vizigot tahtına Sisebut (612-620) geçtiğinde, bütün Yahudiler'in vaftiz edilmesini ve Yahudiler'in sahip oldukları bütün Hristiyan kölelerini azat etmelerini emretmiştir. Yahudiler'i sahip oldukları bütün köleleri serbest bırakacak ve malları kraliyet hazinesine aktarılacaktı. Daha önce Museviliği kabul eden Hristiyanlar tekrar Hristiyan olacaktı; reddedenler herkesin önünde kırbaçlanacak, başları tıraş edilecek veya köle yapılacaktı. Museviliği kabul eden Hristiyanlarla evlenen tüm Yahudiler, Hristiyanlığı kabul edecek, aksi takdirde sürgün edilecekti. Bir Yahudi ile Museviliği kabul eden bir Hristiyan'ın evlenmesinden doğan köleler, Hristiyan sayılacaktı. Yahudiler, Hristiyanlar üzerinde güç uyguladıkları hükümet konumlarından ihraç edileceklerdi. Sisebut'un Yahudiler'i din değiştirmeye zorlaması karşısında birçok Yahudi ülkeden kaçmayı tercih etmiştir.¹⁰⁴

621'de Sisebut'un yerine gelen Suinthila (621-631), Sisebut'un Yahudi karşıtı politikasını uygulamadı ve sürgüne giden Yahudiler'i geri dönmeye teşvik etti. Zorla din değiştiren Yahudiler tekrar kendi inançlarına dönmelerine izin verildi, hatta bazı Yahudiler hükümet görevlerinde istihdam edildi. Ancak Sisenand (631-636) başa

¹⁰¹ Solomon Katz, "Pope Gregory the Great and the Jews", *The Jewish Quarterly Review*, Vol. XXVI (2), 1933, s.13-136, s.117.

¹⁰² Kral Reccared'in din değiştirmesi, dini nedenlerden ziyade siyasi nedenlerden kaynaklanmaktaydı. Kendisine muhalefet eden soylulara karşı Katolik din adamlarının desteğini almayı amaçlamıştı. Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle birlikte Yahudiler, ülkenin dini birliğine katılmayan tek grubu temsil ediyordu bkz. Learsi, *a.g.e.*, s. 244-245; Lindo, *a.g.e.*, s.11; Nahman, *Gerona*, <http://www.nahman-genealogy.com/FAMHX9.htm> (Erişim Tarihi: 17.02.2023).

¹⁰³ Jacob R. Marcus, *The Jew in the Medieval World A Source Book: 315-1791*, Hebrew Union Collage Press, Cincinnati 1999, s.22; Katz, *a.g.m.*, s.132-133.

¹⁰⁴ Thomas Hodgkin, "Visigothic Spain" *The English Historical Review*, Vol. II (6), 1887, s.209-234, s.225; Bachrach, *a.g.m.*, s.16-17; Learsi, *a.g.e.*, s. 244-245; Nahman, *Gerona*, <http://www.nahman-genealogy.com/FAMHX9.htm> (Erişim Tarihi: 17.02.2023).

geldiğinde Sisebut'un Yahudi karşıtı politikasına geri döndü. 633'te Seville'li Aziz Isidore¹⁰⁵ başkanlığında 4. Toledo Konsili'ni topladı. Esasen bu Konsili toplama amacı kilisenin kendi siyasi varlığını onaylaması ve bunun için Yahudiler'e yönelik zulmü örgütlemektir. Bu Konsilde alınan kararlar şöyledir: Yahudiler'in tüm çocukları alınacak ve manastırlarda veya Hristiyan ailelerin yanında büyütülecek. Yahudi eşe sahip olanlar Hristiyanlığı kabul etmedikçe karma evlilikler feshedilecek. Yahudiler herhangi bir davada şahitlik yapamayacak. Hiçbir resmi makamda Yahudiler görev almayacak, hali hazırda görevi olanlar makamlarını terk edecek, onları atamaya kalkanlar aforoz edilecek. Hiçbir Yahudi'nin bir Hristiyan köleye sahip olmasına izin verilmeyecek. Sisenand, siyasi açıdan hükümeti Yahudiler'den arındırmaya çalışırken ekonomik açıdan da Yahudi cemaatinin mali gücünü zayıflatmaya çalışmaktaydı. Ancak servet sahibi Yahudiler, bu kanunları uygulamakla yükümlü kamu görevlilerine büyük rüşvetler vererek üzerlerindeki baskıdan kurtulmaya çalıştı. Böylece kanunların pratikteki uygulaması zayıf kalmıştır. Ancak daha sonraki Toledo Konsilleri'nde alınan kararlarda uygulamayı ihmal edenlere karşı ağır cezalar verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁶

Yahudi zulmünün en yüksek seviyesi Kral Egica döneminde yaşanmıştır.¹⁰⁷ 693 yılında toplanan 16. Toledo Konsili'nde Yahudiler'in mallarına el konulmasına kamu görevlerinden menedilmesine karar verilmiştir. Yahudiler ile irtibat kuran önemli kişiler para cezasına çarptırılacak ve sıradan kişilerde kırbaça yüze kadar kırbaçlanacaktı. Yahudiler'in limanları kullanmaları ve Hristiyanlarla herhangi bir şekilde ticaret yapmaları yasaklanmış ve çok ağır vergilere tabi tutulmuşlardır. Bu kanun şüphesiz deniz aşırı ticaretle uğraşan servet sahibi Yahudiler'e indirilmiş büyük bir darbeydi. Yalnız Hristiyanlığı kabul edenler bu yasaklardan muaf tutulacaktı.¹⁰⁸

Kral Egica'nın Yahudi karşıtı politikasının 16. Toledo Konsili'nde yasalaşmasıyla birlikte Yahudi cemaati ileri gelenleri, Egica'yı devirmek için krallığın dışından destekçiler aramıştır. Egica Yahudiler'in bu planından haberdar olunca 9 Kasım 694'te 17. Toledo Konsili'ni toplamıştır. Burada kendisine karşı komplo hazırlığında olan Yahudiler'den bahsetmiş ve "din birliğinin" sağlanması ve güçlü bir şekilde sürdürülmesi

¹⁰⁵ Asturias, Leon ve Kastilya kronikleri Vizigot Krallığı'nın siyasi ve dini ideolojisini şekillendiren ve yüzyıllar sonrada reconquista (yeniden fetih) projesinin baş idoloğu-mimarının Seville'li Isidore olduğu kanaatindedir bkz. Bonch-Bruевич, Xenia. "Ideologies of the Spanish Reconquest and Isidore's Political Thought", *Mediterranean Studies*, Vol. XVII, 2008, s.27-45.

¹⁰⁶ Bachrach, *a.g.m.*, s.20; Hodgkin, *a.g.m.*, s. 224,226.

¹⁰⁷ Lears, *a.g.e.*, s.245.

¹⁰⁸ Hodgkin, *a.g.m.*, s.226.

için önemli kararlar alınmıştır.¹⁰⁹ Kilise, bundan böyle tüm Yahudiler'in mülklerinin ellerinden alınmasına ve köleleştirilmesine karar vermiştir. Bütün Yahudiler ömür boyu köle olacak, toprakları ve evleri ellerinden alınacak, hiçbir dini tören ve bayram kutlanmayacak, haram sayılan yiyecekleri yemeyi reddetmeyecek, yedi yaş ve üzeri tüm çocukları Hristiyan olarak yetiştirilmek üzere ailelerinden alınacaktı.¹¹⁰

Zalimlerin sonuncusu ve en kötüsü diye adlandırılan Kral Egica 701 yılında öldüğünde yerine geçen oğlu Witiza Yahudiler'e karşı daha ılımlı bir politika izlemiştir. Ancak bu durum kilisenin hoşuna gitmemiştir. Kilise, Witiza'dan sonra onun oğlu Achila yerine Roderik'i kral seçmiştir. Roderik'e ve kiliseye karşı çıkan Yahudiler boğazın karşısındaki dindaşlarıyla ve Müslümanlarla ittifak kurmuştur. Târik b. Ziyad'ın İspanya'yı fethetmesiyle İşbiliye, Kurtuba ve Tuleytula gibi şehirlerdeki Yahudiler muhafız olarak görevlendirilmişlerdir. Son Vizigot hükümdarının devrilmesi ve Müslümanların gelişi Yahudiler tarafından büyük bir sevince neden olmuştur. Târik b. Ziyad ve beraberindeki İslâm ordusu, Yahudiler tarafından kurtarıcı olarak selamlanmıştır. İslâm ordularının gelişi yalnızca Yahudiler'i değil krallar tarafından ezilen Hristiyan halkı da sevindirmiştir.¹¹¹ Hodgkin Yahudiler'in öcünü şöyle tasvir etmiştir: "İntikam İshak'ın soyundan değil, onların çöldeki korkunç akrabalarından, İsmail'in vahşi çocuklarından geldi."¹¹²

Yahudiler, VII. yüzyıl boyunca Vizigot Krallığı'nın siyasi yaşamında ve iktidar mücadelelerinde önemli bir grup oldukları gibi Müslüman fetihlerinin başarıya ulaşmasında da kilit rol oynamışlardır.¹¹³

3. ENDÜLÜS'ÜN FETHİNDE YAHUDİLERİN ROLÜ

Endülüs'ün fethinde Yahudiler'in Müslümanlarla iş birliği içinde olduklarına dair görüş birliği mevcuttur. Fetih öncesinde Vizigot kralların ve kilisenin baskısı altında yaşayan Yahudiler, Kuzey Afrika'daki dindaşlarıyla ve Müslüman yöneticilerle temaslarda bulunup fetih için onları adaya davet etmiştir. Fetih gerçekleşikten sonra da Müslümanlar tarafından çeşitli idari görevlere tayin edilmişlerdir.

¹⁰⁹ Hodgkin, *a.g.m.*, s.227.

¹¹⁰ Bachrach, *a.g.m.*, s.30; Nahman, *Gerona*, <http://www.nahman-genealogy.com/FAMHX9.htm> (Erişim Tarihi: 17.02.2023); Green, "694 Ce: Visigoth King Enslaves The Jews".

¹¹¹ Lears, *a.g.e.*, s.246; Bachrach, *a.g.m.*, s.31-33.

¹¹² Hodgkin, *a.g.m.*, s.227.

¹¹³ Bachrach, *a.g.m.*, s.33-34.

Vizigot Krallığı VII. yüzyılın sonunda Bizans saldırıları, iç kavgalar ve sindirmeye çalıştıkları Yahudi ayaklanmalarıyla sarsıntılar içindeydi.¹¹⁴ Yoksullaştırılmış sefalet içindeki halk ve zulme uğrayan Yahudiler bir kurtarıcı bekliyordu.¹¹⁵ Bir Yahudi heyeti, Endülüs fatihi Târik b. Ziyad'a giderek, İspanya'yı fethetmesi için teşvikte bulunmuştu. Bundan ötürü Yahudi tarihçiler, Târik b. Ziyad'ı kendi ulusal tarihlerinin kahramanlarından biri olarak addetmişlerdir.¹¹⁶

Roth'un ifadesine göre büyük Yahudi tarihçisi Heinrich Graetz, Yahudiler'in 694 yılında Vizigot Krallığı'nı devirmek için kendilerine nispeten daha şanslı olan Kuzey Afrika'daki dindaşlarıyla ittifak kurduklarını ve bu girişimlerinin muhtemelen Müslüman idaresi tarafından da desteklendiğini belirtmiştir. Yahudiler'in planlarının ortaya çıkmasıyla İspanya'daki tüm Yahudiler 17. Toledo Konsili kararıyla köleleştirilmiştir.¹¹⁷

Roth'un naklettiğine göre araştırmacı Nahum Slouschz, 589'da pek çok Yahudi'nin Vizigot Krallığı'nın zulmünden kaçarak Mağribü'l-aksâ'ya (Fas) yerleştiğini ve buradaki Yahudiler'in çeşitli zamanlarda Târik b. Ziyad ile ortaklık kurduğunu belirtmiştir. Hatta bu hususu abartarak Târik b. Ziyad'ın da Yahudi olduğunu iddia etmiştir. "711 yılında Vizigotlar'a galip gelen Müslümanlar fethettikleri şehirleri korumak için İber Yarımadası'nın yerli Yahudiler'iyile birlikte hareket etmişti. Fetihteki ilk askeri güç Müslüman ve Yahudi Berberîlerden oluşmaktaydı." Bununla birlikte Kuzey Afrika'daki Yahudiler, İspanya'nın fethini sanıldığı gibi Müslümanlarla değil, İspanya Yahudileriyle planlamıştı ve Müslümanlar sonradan bu plana dâhil olmuştu. Roth'un yazdığına göre araştırmacı R. Dykes Shaw, Yahudiler'in Kuzey Afrika'daki dindaşlarıyla ve Müslümanlarla yaptığı planlarının ifşa olması sebebiyle 17. Toledo Konsili'nin toplandığını ve burada Toledo'nun fethine atıfta bulunduğunu belirtmiştir: "Yahudiler Târik'a fetih çağrısında bulundu." Roth'un belirttiğine göre araştırmacı Dozy de İspanya'dan sürgün edilen Yahudiler'in Kuzey Afrika'da dindaşlarıyla birlikte genel bir ayaklanma planladıklarını doğrulamıştır. Yine Roth'un belirttiğine göre araştırmacı Stanley Payne, Yahudiler'in Müslümanlarla iş birliğini şöyle ifade etmiştir: "Kuzey

¹¹⁴ Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, Çev: Esat Nermi Erendor, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2000, s. 38.

¹¹⁵ Atçeken, "Septe (Ceuta)", s.36-37.

¹¹⁶ İlhan, *a.g.t.*, s. 64.

¹¹⁷ Yahudiler'in Endülüs'ün fethinde ki rollerini detaylı inceleyen makale için bkz. Roth, "The Jews and the Muslim Conquest of Spain", *Jewish Social Studies*, C. XXXVIII, S. 2, Spring 1976, ss. 145-158, s. 145.

Afrika'nın yerli Yahudiler'i Müslümanlara sık sık yardım ediyor ve sürgünden gelen İspanyol Yahudi askerlerinden oluşan bir müfreze de Müslümanlara eşlik ediyordu.”¹¹⁸

İspanya'nın fethinde Kuzey Afrika'nın yerleşik Yahudiler'i, İslâm ordusuna katılarak fâtihlere yardım ettikleri bazı kaynaklarda belirtilmektedir ancak burada bir isim çok dikkat çekicidir. Kaula el-Yahudi adındaki Yahudi bir komutan bizzat Târik b. Ziyad tarafından görevlendirilmiştir. Kaula ve komutasındaki Afrikalı Yahudiler 711 yılındaki savaşta yer almıştır. Kendisi Vizigotlar'a karşı savaşan Yahudi ordusunun başında bulunarak Katalonya'ya askeri saldırılarda bulunmuştur. Endülüs valisi olarak atanan Musa b. Nusayr'ın yeğeni Hür b. Abdurrahman'ın (716-719) Yahudiler'e sert davranması üzerine Kaula el-Yahudi isyan etmiş, çıkan çatışmada Yahudi komutan idam edilmiştir. Ordusundaki Yahudiler ise Katalonya şehirlerine kaçmıştır. Haberi alan Emevî halifesi Ömer b. Abdulaziz (717-720) görevini suiistimal ettiği gerekçesiyle Hür b. Abdurrahman'ı görevden almıştır. ¹¹⁹

Yahudiler'in İspanya'yı Müslümanların fethine açmaları Hristiyanlar tarafından “Yahudi ihaneti” olarak addedilmiştir. Ancak Roth, sözde Yahudi ihanetinin tamamen efsaneden ibaret olduğunu söylemiştir. Müslümanların geldiğini duyan Hristiyanlar zaten Tuleytula'yı terk etmişti. Müslüman ordusu, şehre girdiğinde buradaki Yahudiler'i ve belirli sayıda askeri şehirde bırakmıştı. ¹²⁰

Stillman, Endülüs'te Yahudi iskânıyla ilgili bir anekdot vermiştir: “Müslümanlar, fethettikleri sınır şehirlerinde belirli sayıda askeri güç ve yabancıları iskân etmiştir. Yahudiler de bir yabancı olarak sınırlardaki şehirlere yerleştirilmiştir. Bu politika Yahudiler'in bulunduğu Gırnata ve İlbîre'de uygulamış ancak Mâleka ve civarında Yahudiler'e rastlanılmadığı için iskân yapılmamıştır.”¹²¹

Endülüs'ün fethinde Yahudiler'in rolüne dair bir yorum da Stanley getirmiştir: “Kurtuba, fetih sırasında Müslümanların sadık müttefiği olduklarını kanıtlayan ve daha sonra fâtihlerin yanında itibar gören Yahudiler'in elinde kaldı. Fâtihler Gotik rahiplerin yaptığı gibi onlara asla zulmetmedi. Araplar savaşırken, Yahudiler de köle ticareti

¹¹⁸ Roth, *a.g.m.*, ss. 146-147.

¹¹⁹ S. Cosman- Linda G. Jones, *Handbook to Life in the Medieval World*, Facts on File, New York 2008, C. III, s. 318; Meyer Kayserling, “Andalusia”, *JE*, I, s. 575, <https://jewishencyclopedia.com/articles/1494-andalusia>, (Erişim Tarihi: 14.07.2021).

¹²⁰ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 74.

¹²¹ Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands A History And Source Book*, The Jewish Publications Society of America, Philadelphia 1979, s. 156.

yaptılar. Daha sonrasında ilim, felsefe, sanat faaliyetlerinde etkin rol oynadılar. Yahudiler'in iş birliği ve Vizigotlar'ın terörü ile Târik b. Ziyad'ın fethi hızla ilerledi.”¹²²

Learsi, Yahudiler'in fetih döneminde ve sonrasındaki durumlarına ilişkin şu açıklamalarda bulunmuştur: “Târik b. Ziyad, 711'de Vizigot kralını devirdiğinde Yahudiler tarafından kurtarıcıları olarak selamlandı. Müslümanlar zalim değillerdi. Yahudiler ile Araplar arasında oluşan iyi ilişkiler neticesinde kısa sürede Yahudiler Arapçayı ana dilleri gibi kullandılar. Müslümanlar fethettikleri birçok şehrin yönetimini Yahudiler'e emanet ettiler. Endülüs Yahudiler'i için geniş bir özgürlük ve fırsat yolu açıldı ve sayıları arttıkça ve zenginleştikçe güçlendiler. Doğu'nun büyük merkezi alacakaranlığa batarken, Endülüs, Batı'nın Babil'i oldu ve beşyüz yıl boyunca Diaspora'nın hâkim gücü oldu.”¹²³

Roth, Yahudiler'in Kuzey Afrika'daki diğer Yahudilerle veya Müslüman Berberîlerle İspanya'yı fethetmek için plan yaptıklarına dair hiçbir kanıtın bulunmadığını söylemiştir: “Müslümanların böyle bir teşvike ihtiyacı yoktu, çünkü hâlihazırda zaten uzun zamandır fetih hazırlığı içindeydiler. Yahudiler'in buradaki rolleri sadece, Müslümanlar tarafından fethedilen şehirlerin muhafızlığını yapmak üzere garnizon kuvvetleri olarak görevlendirilmeleri idi.”¹²⁴ Her yeni belde fethedildiğinde buraları himaye için Müslümanlarla birlikte Yahudiler de bırakılıyordu ki Yahudiler ülkenin diline ve coğrafyasına hâkimdi.¹²⁵ Zira bu dönemde fetihler ilerlerken, ele geçirilen şehirler güvenilir kişilere emanet edilmeliydi, bu durumda bölgenin yerlileri ve kendilerine güvenildikleri Yahudilerle işbirliği yapılmış olması pek tabiidir.

Gerber'da Roth'un görüşüne paralel bir yorumda bulunmuştur: “Fetih sırasında Hristiyanlar kaçarak şehirlerin kapılarını korumasız bıraktılar ancak az sayıda Yahudi geride kaldı. Müslümanlar bu boş şehirlerde onları kalelerde biraraya topladılar. Müslümanlar hız kesmeden fethi devam edebilmek ve güvenle ilerleyebilmek için bu boş şehirlerde yerel milis olarak kapıları tutan Yahudi korucuları kullandılar. Şüphesiz Yahudiler, Müslümanları kurtarıcı olarak gördükleri için iş birliği yaptılar. Ancak hiçbir zaman İslâm ordularını fetih için davet etmediler veya İspanya'yı Müslümanlara teslim etmek için plan yapmadılar. Bu söylentiler, Orta Çağ'daki Hristiyanlar tarafından ortaya

¹²² Stanley Lane-Pool, *The Moors in Spain*, T. Fisher Unwin, London 1887, s. 24.

¹²³ Rufus Learsi, *Israel: A History of the Jewish People*, World Publishing, Cleveland – New York 1949, s. 246-247.

¹²⁴ Roth, *Jewish Visigots*, s. 73.

¹²⁵ İlhan, *a.g.t.*, s. 64.

atılmıştı ve iki tarihsel nedeni vardı. Yahudi ihanetiyle İspanya'nın Müslümanların eline geçmesi; I. yüzyılda İncil'in Yahudiler'i "hain" olarak nitelemesi üzerine Yahudiler'in kolayca resmedilebilmesi."¹²⁶

Arslantaş, fetih döneminde Yahudiler'in Müslümanlarla birlikte hareket ettiği fikrini desteklemiş ve bu hususta şunları dile getirmiştir: "Yahudiler, Endülüs'te askeri amaçlarla önemli şehirlerde iskân edildiler. Fetihler sırasında Endülüs'teki Yahudiler'in nüfusu azımsanmayacak bir seviyede idi. Endülüs'te Hristiyan zulmü altında yaşayan Yahudiler Müslümanların gelişini, Mesihi bir kurtuluş olarak algıladılar. Târik b. Ziyad, Kurtuba'yı fethettiğinde şehrin muhafızlığını Yahudiler'e verdi. Müslümanların bu tavrı Yahudiler'in canla başla onlarla beraber savaşmalarını sağladı. Târik, Tuleytula'yı fethettikten sonra Hristiyanlardan boşalan yerlere yine Yahudiler'i yerleştirdi. Târik'in bu politikası bölgeye daha sonra gelen Musa b. Nusayr tarafından da devam ettirildi. İşbiliye'yi fetheden Musa, Tuleytula'da olduğu gibi Hristiyanların tahliye ettiği yerlere Yahudiler'i yerleştirmiş, yeterli sayıda Yahudinin bulunduğu diğer İspanya şehirlerinde de aynı politikayı izlemişti. İzlenen bu politika gereği daha önceki baskı ve zulümler sebebiyle Kuzey Afrika'ya kaçan Yahudiler İspanya'ya tekrar dönmüşlerdi. Muhammed İmamüddinde Endülüs'te Hristiyanlarla yapılan savaşlar sırasında Yahudiler'in Müslümanlara vermiş olduğu desteği Endülüs'ün fethini kolaylaştıran sebepler arasında zikretmektedir."¹²⁷

Araştırmacılar tarafından fikir birliğine varılamayan bir konu olarak Yahudiler'in Endülüs'ün fethine katılımlarının boyutu ve bu husustaki rollerinin akıbeti ayrı bir konu olarak araştırılmaya muhtaçtır.

4. ENDÜLÜS TOPLUMUNDA YAHUDİLER

Endülüs'ün fethiyle Yahudiler'in altın çağları başlamıştır. Baskı ve zulmün yerini, refah ve hoşgörü almıştır. Yahudiler Orta Çağ'da dünyanın hiçbir yerinde Endülüs'te olduğu kadar özgür olmamıştır. Yeni Müslüman yönetiminin Yahudiler'e yaşam hakkı tanımasıyla Yahudiler toplumun her alanında kendini gösterme fırsatı bulmuştur. İnançlarını, ibadetlerini, bayramlarını serbestçe yaşayabilmiş, diledikleri yerde diledikleri kimselerle ticaret yapabilmiş, bilim ve edebiyat faaliyetlerinde bulunmuş ve en önemlisi de Müslüman saraylarında, Müslüman idarecilerle kol kola yürüyebilmişlerdir. Tüm

¹²⁶ Gerber, *a.g.e.*, s. 18.

¹²⁷ Arslantaş, *a.g.e.*, s. 75-76.

bunlar Hristiyan idaresinde mümkün olmayan şeylerdi. Bir başka ifadeyle Müslümanların fethi, Yahudiler'in cehennemi cennete çevirmiştir.

Endülüs'te kurulan yeni İslâmi yönetim, Kur'an'ı Kerim'in "zımmî" hükmü gereğince Yahudiler'e yaşama hakkı tanımakla kalmayıp onları koruma sözü de vermiştir. Kur'an, zımmîlere zarar verilmemesini, kendilerine tabi olarak yaşayan Hristiyan ve Yahudiler'e karşı hoşgörölü davranılmasını emretmekteydi. Fakat Endülüs'te bu hükümlerin çok daha ötesinde bir müsamaha ortamı oluşmuştur. Vizigot yönetiminde cehennem hayatı yaşayan Yahudiler'in durumu öylesine büyük bir iyileşme gösterdi ki X. yüzyılda Halife III. Abdurrahman, bir Yahudiye vezir olarak atamıştır. Orta Çağ'da Yahudiler'e gösterilen yüksek müsamaha yalnızca Endülüs'e özgü bir durum olmuştur.¹²⁸

Fetih, Yahudiler'in kitleler halinde Endülüs'e göçüne neden olmuştur. Daha önce Vizigot zulümden Mağribü'l-aksâ'ya kaçan pek çok Yahudi tekrar dönmeye başlamıştır. Endülüs idarecilerinin ılımlı siyasi yönetimi, Ortadoğu'daki Yahudiler'i de cezbetmiştir. Babil, İran, Doğu Akdeniz gibi bölgelerden Yahudiler akın akın buraya gelmeye başlamıştır. Özellikle III. Abdurrahman döneminde Yahudi nüfusu zirveye ulaşmıştır. X. yüzyıla kadar pek çok ulus Endülüs yönetiminin barışçıl cazibesine kapılmıştır. Endülüs, daha sonraları Orta Çağ dünyasında bir ilim merkezi olarak ün kazandığında ise Yahudi ve Müslüman bilginler için bir mıknatıs haline gelmiştir.¹²⁹

Fetih, ekonomik imkânları da beraberinde getirmiştir. İslâm hukukuna göre gayrimüslimlerin toprak edinmeleri yasaktı. Yahudiler'e, Müslüman hâkimiyetindeki Atlantik kıyılarından İran'ın doğusuna kadar uzanan geniş bir coğrafyada ticaret yapmak daha cazip gelmiştir. Yahudiler'in büyük bir kısmı yerel ve uluslararası ticaretle uğraşmıştır. Yahudiler, Endülüs ekonomisinde büyük bir paya sahip olmuştur. Bu dönemde Yahudi ve Müslüman tüccar ailelerin iş ortaklıkları "resmi dostluklara" dönüşmüştür.¹³⁰

Müslüman fâtilhler ve idareciler Yahudiler'e itaat ve bağlılıklarından ötürü güvenmiştir. Bu güvenin nişanelerinden biri olarak devletlerarası ilişkilerde onlara

¹²⁸ Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006, s.31-32.

¹²⁹ Solomon Grayzel, *History of the Jews*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1956, s.291; Jane S. Gerber, *a.g.e.*, s.23-24; Jane S. Gerber, "Ornament of the World and the Jews of Spain", *Humanities*, Published on December 17, 2019, www.neh.gov/article/ornament-world-and-jews-spain (Erişim Tarihi: 21.02.2023).

¹³⁰ Grayzel, *a.g.e.*, s.291; bu konu hakkında I. Bölüm'de "Tarım ve Ticari Faaliyetler" başlığı altında daha detaylı bilgi verilmiştir.

verdikleri görevler çok mühim bir konuyu teşkil etmektedir. Aynı zamanda Yahudiler'in çok dilli ve çok yönlü kimseler olması, Kuzeydeki Hristiyan devletlerle kurulan diplomaside Endülüs idaresi tarafından çokça görevlendirilmelerine neden olmuştur. IX. yüzyılda Halife III. Abdurrahman ve II. Hakem devirlerinde diplomat olarak Yahudi vezir Hasday b. Şaprut'un öne çıktığı görülmektedir.¹³¹ Yine Mülûkü't-tavâif devrinde emîrlükler arasında sıkça yaşanan gerginliklerde Gırnata Emîrliği'nin Yahudi veziri İsmail b. Nagrila'nın hamleleri çokça etkili olmuştur.¹³²

Yahudiler, Endülüs'ün özgür düşünce ortamında Tevrat, İbranice ve Yahudi hukuku (halaha) alanlarına yoğunlaşmıştır. Halife III. Abdurrahman döneminde Endülüs Yahudi cemaatinin ünü, Babil Yahudi cemaatini gölgede bırakmıştır. Böylece Endülüs, Orta Çağ'da Yahudi öğreniminin merkezi haline gelmiştir. Büyük Yahudi âlimleri artık burada yetişmekteydi. Yahudiler kendi cemaatlerini yönetmekte özgür bırakılmıştır. Endülüs Yahudi cemaati *Beit Din* adıyla bilinen özerk hukuk mahkemelerini kurmuşlardır. Yahudi cemaati doğudan bağımsızlaşarak kendi dini ve dünyevi liderlerini de (*Nasi*) seçmişlerdir. Endülüs'ün ilk Yahudi cemaat lideri, III. Abdurrahman'ın özel hekimi ve veziri Hasday b. Şaprut olmuştur.¹³³

Endülüs, Yahudiler için merkezî bir yer olmuştur ve Bâbil, sahip olduğu merkezî konumunu Orta Çağ'ın sonlarına kadar Endülüs'e bırakmıştır. Çok kısa sürede Endülüs medeniyetinin bir parçası haline gelen Endülüs Yahudiler'i, Orta Çağ boyunca Avrupa ve tüm dünyadaki Yahudiler'i etkileyecek gelişmelere ve yeniliklere öncülük etmişlerdir.¹³⁴

Endülüs toplumunda ötekileştirilmeyen Yahudiler, Müslüman komşularıyla iyice kaynaşmış ve bütünüyle Araplaşmıştır. İslâm kültürü, Yahudiler'in günlük hayatına iyice sirayet etmiş ve gelenek ve göreneklerini benimsemiştir. Dualarında İbranice yerine Arapça kullanmış, sinagoglara girmeden önce abdeste benzer şekilde el ve ayak yıkamayı adet edinmişlerdir. Yahudiler, Müslüman komşularının giyim tarzını da

¹³¹ III. Bölüm'de Hasday b. Şaprut'undiplomatik müzakerelerinin anlatıldığı kısımda bu konuda bilgi verilmiştir.

¹³² Gerber, *a.g.e.*, s.40-41; III. Bölüm'de İsmail b. Nagrila'nın siyasi faaliyetlerinin anlatıldığı kısımda bu konu detaylı olarak ele alınmıştır.

¹³³ Lears, *a.g.e.* s.249 -250; Norman A. Stillman, "Aspects of Jewish Life in Islamic Spain" *Aspects of Jewish Culture in the Middle Ages*, 1979, s. 51-84, s.56-57; S. Alfassa Marks, "The Jews in Islamic Spain: Al Andalus", *Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture*, <http://www.sephardicstudies.org/İslâm.html> (Erişim Tarihi: 21.02.2023).

¹³⁴ Şevket Yıldız, "Endülüs Yahudileri ve İslâm Kültür ve Biliminin Avrupa'ya Geçişinde Oynadıkları Rol" *İstem*, S. 13, 2009, s. 51-68, s.56.

benimsemiştirancak kürk, ipek ve İslâm'ı simgeleyen renklerden yeşil ve beyaz giymeleri yasaklanmıştır.¹³⁵

Yahudiler Müslüman adlarını da benimsemiştir. Yeni doğan çocuklarına Yahudi isimlerinin yanında ek Arapça isimler vermişlerdir. Örneğin Yahudi vezirlerden İsmail b. Nagrila, Ebû İbrahim; Yusuf b. Nagrila, Ebû Hüseyin şeklinde Müslüman adları almıştır.¹³⁶ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Okur-yazar Yahudiler arasında Arapça kullanım da yaygınlaşmıştır. Bu noktada Endülüs Yahudiler'ine ait Arap alfabesiyle yazılmış pek çok metinlere rastlanılmıştır. Zira Yahudiler arasında Arapça belagat ve güzel yazı yazabilmek çok itibarlı bir iş olmuştur. Bu durum Hristiyanlar içinde geçerliydi. Bu dönemde Hristiyan gençlerin Latince basit bir mektup bile yazamamalarına karşın Müslümanlarınkilerle boy ölçüşebilecek güzellikte Arapça kasîdeler yazmalarından (hatta yazmaya can attıklarından) bahsedilir.¹³⁷

Fetih sonrasında kısa sürede Arapça öğrenen Yahudi öğrenciler X. yüzyıldan itibaren Müslüman öğrencilerle birlikte Endülüs medreselerinde okumaya başlamışlardır. Hatta sarayda çalışan Yahudiler'in, Müslümanlar kadar iyi bir Arapça eğitimine sahip olmasalardı bu konumlarını elde edemeyecekleri iddia edilmiştir.¹³⁸ Yahudiler bilim ve felsefe meclislerinde Müslümanlarla birlikte ortak çalışmalar yürütmüşlerdir.¹³⁹ Bu ortaklığın en dikkate değer olaylarından biri, Yahudi ve Müslüman mütercimlerin iş birliğiyle yaptıkları çeviriler sayesinde, İslâm medeniyetinin bilimsel birikimi Avrupa'ya nakledilmiş ve bu sayede Rönesans'ın ortaya çıkışına zemin hazırlanmıştır. Avrupa, büyük ölçüde, Yahudi mütercimler sayesinde İslâm bilim ve medeniyetini tanıma imkânını elde etmiştir.¹⁴⁰

Yahudiler'in altın çağına ivme kazandıran gelişmelerin pek çoğu genellikle Halife III. Abdurrahman ve Muvahhidler arasındaki dönemde yaşanmıştır. Bu dönemde pek çok Yahudi zengin ve etkili olmuştur. Birçoğu idari alanda yüksek mevkiler elde ederken, birçoğu da tıbbi, edebi, dilbilimsel ve felsefi bilimlerin zirvesine ulaşmıştır. Çok yönlü insanların yetiştiği bu dönemde İbn Gabirol (Cebiol), Jehudah Halevi, Moses

¹³⁵ Marks, *a.g.m.*, <http://www.sephardicstudies.org/İslâm.html> (Erişim Tarihi: 21.02.2023).

¹³⁶ İbn Bulukkin, *et- Tibyân*, s. 418.

¹³⁷ Menocal, *a.g.e.*, s.31-32; Gerber, *a.g.e.*, s.24,33;

¹³⁸ Raymond P. Scheindlin, "The Jews in Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain*, Ed. Salma Khadra Jayyusi, Vol. I, Brill, Leiden, New York-Köln, 1992, s. 188-200, s. 192.

¹³⁹ Grayzel, *a.g.e.*, s.291.

¹⁴⁰ Yıldız, "Endülüs Yahudileri", s.52.

Maimonides ve Hasday b. Şaprut, İsmail b. Nagrila gibi isimler, Endülüs altın çağının önemli isimleri olmuştur.¹⁴¹

4.1. MESLEK VE İŞ KOLLARINDAKİ FAALİYETLERİ

Yahudiler Endülüs ekonomisinin çeşitli sektörlerinde yer almışlardır. Ne İslâm ekonomisi ne de Müslüman halkın Yahudiler'e yönelik tutumu Yahudiler'i mesleklerini seçme ve icra etme konusunda kısıtlamamıştır. Bu bağlamda boyacılık, demircilik, dokumacılık, fırıncılık, şarapçılık, camcılık, terzilik, dericilik, peynircilik, ipekçilik, kasaplık, tamircilik, kuyumculuk, tabiplik, eczacılık gibi çok çeşitli meslekleri icra edebilmişlerdir.¹⁴²

Yahudi zanaatkârlar, bazı istisnalar hariç Müslüman meslektaşlarıyla eşit haklara sahip olmuştur. İspanya'nın eski Yahudi mahallelerindeki sokak ve meydan isimlerinden anlaşılacağı üzere boyacılık ve tabaklama işi Yahudiler'in tekelindeydi. İşbiliye'de hala varlığını sürdüren Yahudi mahallesinde “deri tabaklayanların yeri” anlamındaki “*Plaza de los Curtidores*” ve “*Plaza de los Zuradores*” adında iki meydan bulunmaktadır. Bugün bile İşbiliye'nin eski Yahudi mahallesindeki sokaklardan biri “*Calle de los Tintes*” “Boyacılar Sokağı” olarak adlandırılmaktadır.¹⁴³

Dericilik ve kunduracılık Yahudiler arasında çok yaygın bir meslekti. Sarakusta'da deri atölyeleri imalatı Yahudiler tarafından geliştirilmiştir. Diğer şehirlerden gelen pek çok Yahudi burada çalışarak geçimini sağlamıştır. Ürettikleri ayakkabı, çizme, cüzdan, eyer takımları gibi ürünleri büyük rağbet görmüştür. Sarakusta Yahudiler'i bu meslekleri ve özellikle ayakkabı imalatını nesiller boyu devam ettirmiştir. XI. yüzyılın başında Leon Yahudiler'i arasında Arapça'da “kunduracı” anlamına gelen “Eşhafa” soyadlarına rastlanmaktadır. Demirciler, kuyumcular ve gümüşçüler arasında çok sayıda Yahudi vardı. Kuyumculuk mesleğinde kendini geliştiren Yahudiler, ürünlerini dünyaya ihraç edecek kadar ün kazanmışlardır. Yahudiler ipek üretiminde de önemli bir yere sahipti. Kurtuba, Merida ve diğer şehirlerde pek çok atölyeleri vardı.¹⁴⁴

Roth, boyacılık mesleğinin Müslümanlar tarafından hor görüldüğü için, Yahudiler tarafından icra edilmekte olduğunu söyleyenlere karşı, bu durumun gerçeği

¹⁴¹ Jocelyn Hellig, “The Jewish Golden Age of Spain Revisited”, *Religion in Southern Africa*, Vol. 3, No.2, 1982, s. 23-33, s.23-24; Scheindlin, *a.g.m.*, s.188.

¹⁴² Cohen, *a.g.e.*, s. 162; Benard Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, Çev: Belgin Çınar, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2018, s. 107.

¹⁴³ Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 273.

¹⁴⁴ Ashtor, *a.g.e.*, C. I, s. 337, 274.

yansıtmadığını zira Müslümanlarında bu mesleği icra ettiklerini ve Yahudiler'in de bu mesleği atalarından miras aldıklarını belirtmiştir.¹⁴⁵

Shelomo D. Goitein, Yahudiler'in tabakçı, boyacı, kasap veya ayakkabıcı gibi hakir görülen mesleklerde veya kuyumculuk gibi kıymetli madenlerle ilgili mesleklerle sınırlandırıldığı düşüncesinin asılsız olduğunu belirterek şu ifadelerde bulunmuştur: “Âlim ailelerden gelen Müslümanlar bile bütün bu mesleklerde uğraşmışlardır. Boyacılıksa farklı bir konuydu. Renk, Orta Çağ giysilerinin onur kaynağıydı ve o zamanlar mevcut olan ilkel (doğal) boyama malzemeleriyle boyama, Yahudiler'in bazı püf noktalarına vakıf olduğu bilinen bir sanattı. Geniza belgeleri, gerçekten de boyacılıkta uzmanlaştıklarını ve sosyo-ekonomik düzeyi yüksek boyacıların olduğunu göstermektedir. Ancak Yahudiler arasında en yaygın görülen meslek bitkisel ilaçlar hazırlayan eczacılıktı.”¹⁴⁶

Lewis, Yahudiler'in Müslümanlar tarafından küçümsenen işlerle uğraştığını, özellikle de temizlikle ilgili işleri yaptıklarını ifade etmiştir: “Bu işler lağım temizliği ya da ısınma amaçlı kullanılan tezeklerin kurutulması gibi işlerdi. Yahudiler deri tabaklama, kasaplık, cellâtlık gibi başka hor görülen ve istenmeyen işleri de yapmışlardı. Bu durum ticaret, bankerlik, tefecilik, casusluk ve diplomasi gibi işlerdeki gayrimüslim sayısının neden bu kadar yüksek olduğunu da açıklamaktadır. Hatta dünyanın pek çok yerinde itibar gören altın, gümüş zanaatkârlığı ve ticareti gibi işler de dinî bütün Müslümanlar tarafından kirli işler olarak görülmüş ve bu işlere bulaşanların ebedi ruhlarını tehlikeye atacağı düşünülmüştür.”¹⁴⁷

Müslümanlar, Yahudiler'i Avrupa'daki gibi mesleki kısıtlamalara maruz bırakmamıştır. Bununla birlikte çeşitli nedenlerle Yahudiler'in bazı mesleklere eğilim gösterdikleri bazılarında ise kaçındıkları görülmüştür. Yahudiler'in askerlik ve devlet kademelerinde görev almalarının önünde şer'î engeller vardı, bu yüzden yetenekli ve eğitimli Yahudiler seçtikleri kimi mesleklerde önemli konumlara gelmiştir. Eski bir Arap atasözüne göre, “bir Yahudi elinde ya ilaç şişesiyle ya da para kesesiyle yükselir” idi. Bu söz, iddialı bir Yahudi için başarıya giden yolun hekimlikten ya da para idaresinden geçtiği şeklindeki tarihî gerçeği doğrular niteliktedir. Bu iki mesleğin avantajları açıktır. Müslümanlar ruhları için tehlikeli olarak gördükleri para ve kıymetli madenlerle ilgili

¹⁴⁵ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 147.

¹⁴⁶ Shelomo D. Goitein, “The Jews Under Islam”, *The Jewish World*, Ed. Elie Kedorie, Thames and Hudson, London 1979, s. 181-189, s. 181.

¹⁴⁷ Lewis, *a.g.e.*, s. 64-65.

işlerden uzak durmuşlardır. Bu durumun sonucu olarak bu meslekler büyük ölçüde Hristiyanlara ve Yahudiler'e bırakılmıştır. Nakit para ihtiyacı olan yöneticiler zımmî bankerlere başvurmuştur. Bu bankerler kendi dinlerinden meslektaşlarının oluşturduğu ve İslâm yönetimi altındaki bütün bölgelere yayılmış geniş bir şebeke hâlinde çalışmışlardır. Kısa sürede çok miktarda para tedarik edebilme becerisi kendilerine sarayın kapılarını açan ve teveccüh görmelerini sağlayan mükemmel bir yöntemdi.¹⁴⁸

Özel muayenehanelerinde hizmet veren Yahudi hekimler mesleki yetenekleri ve becerileri oranında yükselmişlerdir. Yabancı dilleri bilmeleri ve bu dillerdeki tıbbi literatüre hâkim olmaları Müslüman meslektaşları karşısında kimi zaman kendilerine avantaj sağlamıştır. Başarılı bir hekimin hastaları arasında yüksek devlet görevlileri ve hatta hükümdarlar bile bulunmuştur. Yahudi hekimler zaman zaman önemli siyasi roller de oynamışlardır. Ancak bu Orta Çağ'da nadiren görülen bir durum olmuştur.¹⁴⁹

Yahudiler'in Orta Çağ İslâm idaresi altındaki durumlarının, Hristiyan Avrupa'daki durumlarıyla kıyaslanamayacağını belirten Goitein şu ifadelerde bulunmuştur: "Avrupa'da katliamlar ve toplu sürgünler çok yayginken İslâm ülkelerinde böyle şeyler görülmezdi. Bu farklılığın nedeni, iki dünyadaki Yahudiler'in tamamen farklı sosyo-ekonomik koşullara sahip olmasıydı. Avrupa'da Yahudiler din, kültür ve birkaç meslekle sınırlandırılan küçük yabancı kolonilerden ibaretti. İslâm ülkelerindeyse Yahudiler hayatın her alanında aktiflerdi. Kahire Genizası'ndaki belgelerde X. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Yahudiler'in 450 farklı mesleği icra ettiğini, bunların yaklaşık 250'sini çeşitli el sanatlarını icra eden zanaatkâr ve esnafın teşkil ettiğini bildirir. Yahudiler'in mesleki ve ekonomik sınırlamalara maruz kalmaması, onların sosyal hayatın her alanına rahatça nüfuz edebilme imkânı sağlamıştır. Toplum içinde dışlamaya maruz kalmayan Yahudiler, Müslümanlarla da yakın temaslar kurmuştur. Örneğin Yahudi bir fırıncı, Müslüman bir değirmenciden borç almış, Yahudi ve Müslüman tüccarlar ortaklıklar kurmuş, Yahudi ve Müslüman hekimler aynı hastanede meslektaş olarak birlikte çalışmışlardı."¹⁵⁰

4.2. TARIM VE TİCARİ FALİYETLERİ

Yahudiler Endülüs'te hiçbir mesleki kısıtlamaya maruz kalmadan geçimlerini istedikleri meslekten sağlamışlardır. Bu durum tarım sektörüne de yansımıştır. Endülüs

¹⁴⁸ Lewis, *a.g.e.*, s. 150-151.

¹⁴⁹ Lewis, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁵⁰ Goitein, "The Jews Under Islam", s. 181.

Yahudiler’i ilk zamanlardan beri tarımla uğraşmıştır. Kendilerine ait toprakları vardı. Tarlalarını kendileri ekip biçmiş ve Vizigot soylularının arazilerini de yönetmişlerdi. Ancak Vizigot egemenliğinin son dönemindeki baskılarla tarımdaki statüleri sarsılmış ve toprak mülkiyetleri kısıtlanmıştır. Fetih sırasında kaçan soylulara ait toprakların (genellikle Güney Endülüs’te) mülkiyetlerini ele geçirerek çok daha fazla toprağa sahip olmuşlardır. Kuzey Afrika’dan Endülüs’e gelen ve tarımla uğraşan Yahudi göçmenlerin birçoğu geçimlerini toprağı işleyerek kazanmışlardır. Bu gelişmeler Endülüs’te Yahudi köylü grubunun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dönemin haham kayıtlarından Yahudiler’in önemli miktarda toprağa, tarlaya ve bağa sahip oldukları bilinmektedir. Başta üzüm bağları olmak üzere arazi alım satımıyla uğraşmış, topraklarını, evlerini ve çiftliklerini miras bırakabilmiş ve evliliklerde kadınlara çeyiz olarak hediye edebilmişlerdir.¹⁵¹

Elyasana şehrinde şarap üretmek üzere Yahudiler’e ait pek çok üzüm bağı vardı. Buradaki Yahudiler küçük ve büyük baş hayvan yetiştiriciliğiyle de ilgilenmişlerdir. 1021 yılından kalma senet niteliğindeki bir belgede, şarap ve zeytinyağının üretilmesinde kullanılacak ekipmanların kiralanması veya satılması gibi tarımsal faaliyetlere ilişkin muhtelif anlaşmalara yer verilmektedir. Ancak öte yandan Sinan İlhan’dan naklen İsraili tarihçi H. Hirschberg, Mağrib Yahudiler’i arasında tarım ve hayvancılık mesleğinin hor görüldüğünü, Yahudiler arasında çiftçilikle uğraşmanın azlığını, güvenlik, ekonomik ve sosyal sebeplere bağlamıştır: “Yahudiler çokça vakit alan ama getirisi az meşakkatli işlerden nefret etmiş ve iğrenmişlerdir. Zira bahçelerde ve tarlalarda çalışmakla, hahamların kendilerine yüklediği her gün en az bir saat Tevrat okuma ve dinî metinleri etüt etme görevinin altından kalkamazlardı. Bu nedenle Yahudiler başta ticaret olmak üzere diğer mesleklere yönelmişlerdi.”¹⁵²

Yahudiler, Endülüs ticaretinde de aktiflerdi. Yahudi tüccarlar zamanla zenginleşerek Endülüs ekonomisinde önemli bir konuma yükselmişlerdir.¹⁵³ Endülüs’te Merida, İsbiliye, Tarrakuna, Mâleka, Kurtuba, Cartagena ve Geda gibi önemli ticaret kentleri ile limanlar, Yahudi tüccarların önemli merkezlerindendi.¹⁵⁴ Endülüs’ün iktisadi ve ticari hayatında Yahudiler o denli etkindi ki, halk arasında şöyle bir atasözü

¹⁵¹ Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 264-267.

¹⁵² İlhan, *a.g.t.*, s. 446.

¹⁵³ Shelomo D. Goitein, *Jews and Arabs, Their Contacts Through the Ages*, Schocken Books, New York 1964, s. 105; Cohen, *a.g.e.*, s. 147, 151, 162-163; Cosman, *a.g.e.*, s. 245.

¹⁵⁴ S. Muhammed İmamüddin, “Economic Condition of Spain in Pre Muslim Period”, *Islamic Culture*, C. XXXI, S. 4, Hyderabad-Deccan, October 1957, s. 279-288.

söylenirdi: “Kim bir dükkân açmak isterse ancak bir Yahudi’den satın alabilir.” Bir başka halk deyişte ise: “Bir Yahudi dirhemine ihtiyaç var.”¹⁵⁵

İlhan’ın, el-Himyerî’den naklettiğine göre: “Endülüs yönetimi, Yahudi ticaretine ivme kazandırmıştır. Yahudi tüccarlar, Akdeniz’de Batı Avrupa’ya hâkim Frenk İmparatorluğu ile Doğu ülkeleri arasındaki ticari akışı sağlamakta ve köprü vazifesi görmekteydi. Yahudiler Doğu’dan Endülüs’e gelen Avrupa’nın gereksinim duyduğu malları Fransa’da (Galya ülkesinde) satarlardı. Burası bir merkezdi. Zira malların Avrupa’nın diğer yerlerine dağıtımı buradan gerçekleştirilirdi. Nitekim Frank ülkesinde bulunan Meğanca (Mainz) Yahudiler’i, Endülüs’e gelerek buradan ipek, atlas, elbiseler, anemon (dağ lalesi), cıva, allar ve kırmızılar, safran ve laden gibi malları ve baharat satın alıp ülkelere götürürlerdi.”¹⁵⁶ Endülüs, doğudan batıya seyahat eden Yahudi tüccarların vazgeçilmez bir durak noktasıydı.¹⁵⁷

Endülüslü Yahudi tüccarlar Kuzey Afrika limanlarına ve Pireneler’in kuzeyindeki Hristiyan ülkelere sık sık ticari seyahatler yapmışlardır. Kuzey’deki Hristiyan ülkelerle yapılan ihracatın tekeli esas olarak Mozarap ve Yahudi tüccarların elindeydi. Yahudiler, doğuda başta Abbâsîler ve Bizans İmparatorluğu olmak üzere pahalı giysi ve mücevherlerin ithalatında da önemli bir yere sahipti.¹⁵⁸

Yahudi tüccarlar Endülüs pazarının ayrılmaz bir parçasıydı. XI. yüzyıla dair bazı fetvalarda, Yahudi seyyar satıcıların rahatlıkla evlere girip kadınlara mal satabildiklerine işaret eden durumlar vaki olmuştur. Bu fetvalar Yahudi tüccarların Endülüs toplumunun içine kadar nüfuz ederek, evlerin kadınlara mahsus bölümlerine kadar girebildiklerini ortaya koymaktadır. XI. yüzyıldaki Endülüslü müellifler, Yahudi tüccarların Endülüs’ten başka hiçbir yerde sahip olmadıkları özgürlük ve seyahat kolaylığına sahip oluşlarından bahsetmişlerdir.¹⁵⁹

IX. yüzyıl Yahudi ticaretinin altın çağıydı. Çeşitli ticaret dallarıyla meşgul olan Endülüslü Yahudi tüccarlar, büyük pazarlarda dükkânlar açtı. Her türlü ticaretle uğraşmakla birlikte ipek ticaretinde önemli bir paya sahiptiler. Orta Çağ’dan günümüze kadar gelen birçok şehrin Yahudi mahallelerindeki sokak ve meydan isimleri bunun kanıtıdır. Örneğin Sarakusta’da Yahudi mahallesinde bulunan VeronicaPlace, “Yahudi

¹⁵⁵ Ez-Zeccalî’den naklen İlhan, *a.g.t.*, s. 428- 429.

¹⁵⁶ el-Himyerî’den naklen İlhan, *a.g.t.*, s. 467.

¹⁵⁷ Cosman, *a.g.e.*, s. 245.

¹⁵⁸ Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 278.

¹⁵⁹ İlhan, *a.g.t.*, s. 469.

Çarşısı” anlamındaki “alcaicería de losjudios” olarak bilinmekteydi. Mâleka şehrindeki kapalı çarşı da Yahudi Mahallesi içindeydi. Tuleytula şehrinde de Yahudi tüccarların birçok dükkânı vardı. Şehrin batısındaki büyük Yahudi mahallesinin yakınında ve doğu tarafında özel pazarları vardı. IX. ve X. yüzyıllarda dünya ticaretinde aktif olarak rol alan ve Irak, Hicaz ve Aden’e seyahat eden Kurtubalı tüccarların yanında Yahudi tüccarlar da bulunmaktaydı.¹⁶⁰

İlk İslâm coğrafyacılardan İbn Hurdâzbih *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde Orta Çağ Yahudi tüccarları hakkında şu malumatları zikretmiştir: “Bu tacirler Arapça, Farsça, Rumca, Efrencçe, Endülüs dili ve Slav dili konuşabilmektedir. Bu tacirler, doğudan batıya ve batıdan da doğuya karada ve denizde yolculuk etmektedirler. Batıdan köle, esir, ipek kumaş, işlenmiş deri, yaban eşeği, kürk ve kılıç getirmektedirler. Kimi zaman yolları Konstantiniyye’ye düşmekte ve Rumlardan alışveriş yapmaktadırlar. Bazen Efrenc melikinin ülkesine yolları düşmekte ve burada alışveriş yapmaktadırlar...”¹⁶¹

Kahire Genizası’nda, Yahudiler’in Arap Yarımadası’na ve Hindistan’a yaptığı ticari seferlerle ilgili çok sayıda belge mevcuttur. Bu belgelerde Yahudiler’in kendi gemileriyle seyahat ettikleri ve ticari yük taşıdıklarına dair bilgiler mevcuttur. Bu açıdan Endülüs Yahudiler’i, Mısır ve Asya Yahudiler’inden daha fazla ticaretle uğraşmış oldukları görülmektedir. Geniza belgelerinde Uzak Doğu ticaretiyle uğraşan Yahudi tüccarların çoğunluğunun Endülüs’ten geldiğine ve bunların birçoğunun geçici veya kalıcı olarak Mısır, Yemen veya Hindistan’a yerleştiğine dair çok fazla kayıt bulunmaktadır. XI. yüzyılın ilk yarısında Endülüs ve Kuzey Afrika’dan Aden’e gelen zengin Yahudi tüccarlardan bazıları Filistin’i yurt edinmişlerdir. Yahudi tüccarlar Hindistan ile yapılan baharat, aromatik ve tıbbi bitkiler; tekstil, ham ve işlenmiş metal malzemeler, demir, çelik, bakır, kurşun ve pirinç gibi ürünlerin ticaretinde öne çıkmışlardır.¹⁶²

IX. yüzyıla ait Arapça kaynaklar, Endülüslü Yahudi tüccarları da kapsayan bir tabir olarak “Radhanileri” Avrupa ile Yakın ve Uzak Doğu arasında mal mübadelesi yapan uluslararası tüccarlar sınıfı olarak tarif etmektedir.¹⁶³ Radhaniler, XI. yüzyıla kadar

¹⁶⁰ Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 276,287,326-327.

¹⁶¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s.130.

¹⁶² Goitein, *Jews and Arabs*, s.107-108, 115-117.

¹⁶³ Cohen, *a.g.e.*, s. 134; Elinoar Bareket, “Radhanites”, *Jewish Civilization: An Encyclopedia*, Ed. Norman Roth, Routledge 2002, s. 558-561.

Hristiyan ve İslâm toprakları arasındaki ticarete egemen olmuştur. Siyasi arenada tarafsız olan Yahudiler uluslararası ticarete Hristiyanlardan veya Müslümanlardan daha kolay var olabilmişlerdir. Gittikleri ülkelerdeki Yahudilerle aynı dili konuşuyor olabilmeleri onların işlerini kolaylaştırmıştır.¹⁶⁴ Birden çok dil bilen Radhaniler, Arapça'yı akıcı olarak konuşmaktaydı. Ayrıca dönemin Farsça, Romen ve Slav dillerine de hâkimlerdi. Radhaniler, Orta Çağ'da köle ticaretinde çok önemli bir paya sahiplerdi. Yahudi köle tacirleri orta Avrupa'dan Endülüs'e köle getirmişlerdi. Yahudi tüccarlar köle ithalatı dışında, hayvan postu, kereste ve metal gibi temel hammaddeleri İslâm ülkelerine getirmişlerdir. Frank topraklarından Çin'e kadar uzanan ticari güzergâhlarında çok çeşitli ürün ve malların ticaretini yapan Radhanilerin, 908'de Çin'deki Tang hanedanlığının düşüşü, Hazar Krallığı'nın 1016'da Rus ve Bizans orduları tarafından yenilgiye uğratılması ve ilk Türk akınlarıyla birlikte doğu ticaret yollarının güvensiz hale gelmesiyle Ortadoğu'daki varlıkları sekteye uğramıştır.¹⁶⁵

Endülüs'ün zengin Yahudiler'i ipekler içinde, başlarında değerli sarıklarla, görkemli arabalar içinde ve gerçek bir şövalye gibi at sırtında görülebiliyorlardı. Zenginliklerinin başlıca kaynağı köle ticareti olan Yahudiler, Müslüman sarayına nöbetçilikle görevlendirilmek üzere hadım köleler temin etmişlerdir.¹⁶⁶ Avrupa'daki köle tacirlerinin neredeyse tamamı Yahudi idi.¹⁶⁷ Endülüslü Yahudi tüccarların en iyi kâr elde ettikleri ticari faaliyetlerinin başında köle ticareti gelmekteydi. Bunlar çok sayıda genç kızları ve erkek çocuklarını Endülüs'e getirirdi. Köleleri Kuzey İspanya, Avrupa, Slav ve Karadeniz sahillerindeki ülkelere satın alıp, Endülüs pazarlarına sürerlerdi. Fransa, Galiçya ve Slavlardan getirilen köleleri hadım edip Endülüs'ün Müslüman emirlerine ve zenginlerine satarlardı. İhtiyaç fazlası köleleri ise Kuzey Afrika ve Doğu İslâm coğrafyasındaki pazarlara götürürlerdi. Bu köleler kısa sürede Arapça'yı ve İslâm kültürünü öğrenip İslâm dinine girdiklerinde emirlerin muhafızı, Endülüs ordusunun komutanları ve askerleri haline gelmişlerdi.¹⁶⁸

Köle ticaretinin merkezi Kurtuba pazarıydı. Buraya getirilen köleler, sanat ve meslek edindikten sonra iç ve dış pazarlara dağıtılırdı. Her ırkın bir özelliği vardı. Özelliklerine göre kadın köleler ve hizmetçiler şöylece sınıflandırılırdı: Lezzet için

¹⁶⁴ Goitein, *Jews and Arabs*, s.108.

¹⁶⁵ Cosman, a.g.e., s.245, 252-253.

¹⁶⁶ Margolis, a.g.e., s.313.

¹⁶⁷ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm'ın Rönesansı*, Çev: Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s.197.

¹⁶⁸ İlhan, a.g.t., s.489-490.

Berberîler, mal ve hazineyi korumak için Rumlar, güzel çocuk doğurtmak için Türkler, bebek bakımı ve süt emzirmek için Zenciler, şarkı için Mekkeliler, şekil ve endam için Medineliler, müzik meclisleri için Iraklılar tercih edilirdi. Erkeklerde ise Hintli ve Sudanlılar can ve mal güvenliği için, Zenciler ve Ermeniler emek ve hizmet sektörü için, Türkler ve Slavlar savaş ve cesaretleri için tercih edilirdi.¹⁶⁹

4.3. BİLİMSEL FAALİYETLERİ

Yahudiler, kendilerine tanınan sosyal haklar çerçevesinde hiçbir kısıtlamaya maruz kalmadan bilimsel çalışmalarda bulunmuşlardır. Orta Çağ İslâm âlimlerinin ilgilendiği çeşitli müsbet ilimlerde ilerleme kaydetmişlerdir. Yahudi bilginlerin, Müslüman bilginler ile yaptığı ortak çalışmalar neticesinde Orta Çağ'ın en ileri seviyedeki bilim merkezi Endülüs olmuştur.

Hristiyan Avrupa'da adına kitaplık denilebilecek tek bir yer bulunmazken Endülüs'te 70 büyük halk kitaplığı bulunmakta ve yalnızca Kurtuba'daki kitaplığın kitap sayısı 600 binlere ulaşmaktaydı. Yüksekokulların sayısı ise 17 idi. Buralarda Hristiyanlar ve Yahudiler, Araplar ile birlikte dostça barış içinde eğitim görmekteydi.¹⁷⁰

XIX. yüzyılın önde gelen Yahudi tarihçilerinden Heinrich Graetz, Endülüs Yahudiler'i'nin ulaştığı medeniyet seviyesini şu sözlerle dile getirmiştir: “Modern çağ uluslarının ulaşmaya çalıştıkları medeniyet seviyesine Endülüs Yahudiler'i çok önceden ulaşmıştı. Fransa, Almanya ve İtalya gibi ülkelerdeki kültüresiz kardeşlerinin, Endülüs Yahudiler'ini üstün varlıklar olarak görmesinde ve daha önceleri Babil akademilerine verdikleri önemi onlara vermelerinde şaşılacak bir şey yoktur.”¹⁷¹

Said el-Endelüsî, Endülüs'te bilimle uğraşan Yahudiler'i şöyle zikretmiştir: “Tıp sahasıyla uğraşanlar arasında, Halife II. Hakem'e hizmet eden Hasday b. İshak (Şaprut)¹⁷² tecrübesi, çok ustalığı, edepliliği ile onun nezdinde büyük bir itibar kazandı. Onun vasıtasıyla doğudan Yahudiler'e ait istediği kitapları getirtti. Böylece, Endülüs Yahudiler'i bilmedikleri ilimleri öğrendiler, bu konularda başkalarına muhtaç olmaktan kurtuldular. Sarakustalı Menahem b. el-Fevval, tıp sahasında ileri gelen, mantık ve diğer felsefî ilimlerden anlayan biriydi. Bu zatın felsefeye giriş olarak yazdığı *Kenzü'l-Mukill* adlı bir kitabı vardır. Bu eseri soru-cevap şeklinde yazdı, içine mantık ve tabiat bilimlerine

¹⁶⁹ XI. yüzyılda iyi bir kölenin satın alınmasında dikkat edilmesi gereken hususların ve tavsiyelerin verildiği İbn Butlan risalesinden ayrıntılı anekdotlar için bkz. Mez, *a.g.e.*, s.198-200.

¹⁷⁰ Bebel, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁷¹ Heinrich Graetz, *History of the Jews*. Vol. III, Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1956, s.236.

¹⁷² Hasday b. Şaprut'un hekimliği hakkında II. Bölüm'de detaylı bilgi verilmiştir.

dair bazı bahisler koydu. Sarakusta'da tıpla uğraşan, Arap ve Yahudi dillerini iyi bilen Mervan b. Cenah, müfred ilaçlara, tıpta kullanılan ağırlık ve hacim ölçülerine dair güzel bir eseri vardır. İshak b. Kasdar da bu Yahudi âlimlerdendir. Tıp ilminin temellerini iyi bilir, mantık ve filozofların fikirleriyle ilgilenirdi. Onunla çok arkadaşlık ettim. Onun gibi değerli, doğru, cömert bir Yahudi görmedim. İbraniceyi iyi bilirdi, Yahudi fıkından çok iyi anlardı. Onlardan felsefi bazı ilimlerle uğraşanlardan biri Sarakusta'da oturan ve İbn Cebraval diye tanınan Süleyman b. Yahya idi. Mantık ilmiyle çok uğraşırdı. Bu âlimlerden biri zamanımızın gençlerinden, Sarakusta'da oturan Endülüs'teki asil Yahudi ailelerinden birine mensup olan Ebû'l Fadl Hasday b. Yusuf b. Hasday'dır. Endülüs'te kimse Ebû'l Fadl'la nazari ilimlerde aşık atamazdı. Aritmetik, geometri, astronomi konularında usta bir âlim oldu. Musikinin nazari ve pratik yönleriyle ilgilendi. Mantık ilmini inceledi ve araştırma teknikleri üzerinde tecrübe sahibi oldu ve tabii ilimlere terakki etti. Aristo'nun *Sem'ü'l-Kiyân* adlı kitabıyla bu konuya girdi, onu öğrendikten sonra yine aynı müellifin *Kitâbü's-Semâ ve'l-Âlem* adlı eserini okudu. O, henüz on sekiz yaşına dahi girmemiş çok genç biridir. Endülüs'te ilimlerde meşhur olanlar bunlardır.”¹⁷³

Yahudi, Müslüman ve Hristiyan hekimlerin ortak çalışmalarıyla tıp biliminde kaydedilen ilerlemeler Orta Çağ medeniyetleri arasında Endülüs'ü farklı bir yere taşımıştır. Özellikle Yahudiler tıp sahasıyla daha fazla ilgilenmiştir. Yahudi tıbbının en önemli merkezi Endülüs olmuştur.¹⁷⁴

Endülüs'teki ilk Yahudi hekimlerden birinin Yahya b. İshak olduğu tahmin edilmektedir. Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Muâviye'nin özel hekimi İbn İshak Yahudi idi. Gırnata'da da tıpla uğraşan Yahudiler vardı. Bunların kullandıkları tıbbi malzemelerden biri de “Yahudi taşı” olarak bilinen taştır.¹⁷⁵ Ebû'l Fadl Hasday b. Yusuf b. Hasday ve İbn Beklareş ilaç yapımında son derece özel bir ihtimam ve deneyime sahipti. İbn Beklareş *el-Mecdulâfi'l-Edviyeti'l-Müfride* adlı eserini Sarakutsa emirî el-Mustainbillah Ebû Cafer Ahmed b. Hûd için Meriye'de kaleme aldı. Ebû Cafer Yusuf b. Ahmed b. Hasday da Endülüs'ün önde gelen Yahudi hekimlerindendi.¹⁷⁶ Endülüs'teki diğer Yahudi tabipler arasında Kurtuba'lı Harun (ö.975), Tuleytula'lı Amram b. İshak (ö.997), Yehuda Halevi (ö.1085) ve İşbiliye emirî Ali'nin (1106-1115) saray tabibi Süleyman b. el-Muallim, Tuleytula'lı Abraham b. Ezra

¹⁷³ Said el-Endelüsî, Endülüs'te ilimle uğraşan Yahudileri eserinde kayıt altına almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tabakâtü'l Ümem*, s.182,216-220.

¹⁷⁴ Bebel, *a.g.e.*, s.128-129.

¹⁷⁵ İlhan, *a.g.t.*, s. 609.

¹⁷⁶ İlhan, *a.g.t.*, s. 609-613.

(1092-1167) ve Ronda'lı İlyas b. el-Mudavver vardı.¹⁷⁷ Endülüs'te birçok Yahudi hekim saray hekimliği yapmış ve özel bir saygı görmüştür.¹⁷⁸

Halife III. Abdurrahman'ın veziri Hasday b. Şaprut, Endülüs'te tıp alanında çalışan Yahudi önderlerindendi. Hasday, Dioscorides'e ait antik tıp kitabı *Materia Medica*'nın tercümesini yaparak Arap ve Avrupa dünyasına kazandırmıştır. *el-Faruk* adındaki karışımın sırrını çözerek bilim dünyasının en büyük ilaç keşfine imzasını atmıştır. Zira Yahudiler'in Endülüs'teki bilimsel sahadaki faaliyetleri tam olarak Hasday'ın önderliğinde başlamıştı. Kendisinden sonraki büyük Yahudi âlimlerinin başarılarının veya hikâyelerinin mihenk taşı o olmuştur. Diğer bir ifadeyle Yahudiler'in bilim hayatına katkıları III. Abdurrahman'ın sarayında Hasday'ın bilimsel faaliyetleriyle başlamış ve daha sonraki yüzyıllarda çok büyük başarılar imza atan Yahudi bilim adamlarının önderi olmuştur.

Yahudiler, astronomi biliminde çok önemli gelişmeler kaydetmişlerdir. Endülüs yöneticileri ve emîrleri Yahudiler'in astronomi konusundaki deneyimlerinden istifade etmişlerdir. Çünkü Yahudiler gezegen ve yıldızları izleme aletleri (usturlab) ile pusula yapmada iyiydi. Zira Yahudilik inancı da gökyüzünün incelenmesini tavsiye etmekte ve özendirmektedir.¹⁷⁹ Dini gün ve bayramları doğru bir şekilde belirleyebilme ihtiyacı Yahudiler'i astronomi çalışmalarını teşvik etmiştir. İslâm dünyasının ilk Yahudi gökbilimcilerinden Mâşâallah b. Eserî'nin¹⁸⁰ *De Scientia Motus Orbis* adlı eseri, Karmûne'li Gerard tarafından Arapça'dan Latince'ye çevrilmiştir ve Hristiyan dünyasında büyük bir ün yapmıştır. Mâşâallah'ın eserlerinden bir diğeri *De Mercibus*ise Arapça olarak günümüze ulaşan en eski bilimsel eserdir. Barselonalı Abraham ben Hiyya bir başka Yahudi gökbilimcidir. Ayrıca Hiyya'nın geometri ve trigonometri üzerine yazdığı *Hibbur Hameshihiyah* zamanının en iyi matematik eseridir. Hiyya ve kendisinden sonra gelen Abraham b. Ezra bilimsel metinleri Arapça yerine İbranice yazan ilk Yahudiler'den idi. Pek çok bilimsel eseri Arapça'dan İbranice'ye çevrilmesine öncülük ederek, eski Rabinik bilgilerle yaşayan Avrupa Yahudiler'i arasında İslâm bilim ve felsefesinin tanınmasını sağlamışlardır.¹⁸¹ Kurtuba'lı Yahudi gökbilimcilerinden Hasan

¹⁷⁷ Frederick T. Haneman, "Medicine", *JE*, C.8, s.415, <https://jewishencyclopedia.com/articles/1661-apo+uthecaries-jewish#anchor17>, (Erişim Tarihi: 21.07.2021).

¹⁷⁸ Şevket Yıldız, "Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVIII, S.1, 2009, s.509-528, s.524.

¹⁷⁹ İlhan, *a.g.t.*, s. 614.

¹⁸⁰ Maşallah adıyla anılmasına bakarak İslâm'ı kabul ettiği söylenmektedir bkz. Ömer M. Alper, "Mâşâallah b. Eserî", *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 104.

¹⁸¹ Will Durant, *The Age Of Faith A History Of Medieval Civilization, Christian, Islamic And Judaic, From Constantine To Dante: AD 325-1300*, New York 1950, s. 402-403.

b. Mar Hasan astronomi alanında çalışmalarda bulunmuş ve Yahudi takvimi üzerine üç risâle yazmıştır. Arap gökbilimcilerinin eserlerinden faydalanan Mar Hasan meşhur Arap gökbilimci el-Battani'yi takip etmiştir.¹⁸²

Yahudiler, Endülüs çeviri faaliyetlerine de büyük katkılar sağlamıştır. Yunan felsefesi ve bilimi Müslüman ve Yahudi bilginlerin süzgecinden geçerek Batı dünyasına ulaşmıştır. Yahudi mütercimler, Toledo'da matematik, astronomi, tıp, kimya, tabiat, tarih, psikoloji, mantık ve siyaset alanındaki eserleri Latince'ye çevirmiştir. X-XIII. yüzyıllarda gerçekleştirilen bu bilimsel çalışmalar Rönesans'ın alt yapısını oluşturmuştur. Bunun yanı sıra Avrupa, büyük ölçüde Yahudi mütercimler sayesinde İslâm bilim ve medeniyetini tanıma imkânını elde etmiştir. Yahudi âlimler yaptıkları çevirilerle İslâm bilgi birikiminin Avrupa'ya taşınmasında büyük rol oynamıştır. Yalnızca Arapça'dan Latince'ye çeviri yapmakla kalmayıp Arapça ve İbranice birçok eser yazmak suretiyle felsefe ve bilim mirasına katkıda bulunmuşlardır. Yahudi mütercimler önderliğinde Endülüs, Avrupa'da başlayan çeviri hareketinin merkezi ve bilimsel hareketliliğin beşiği olmuştur. Modern Avrupa'nın kuruluşunda söz konusu çeviri faaliyetlerinin önemli bir rolü olmuştur.¹⁸³

4.4. İDARİ FAALİYETLERİ

Endülüs idaresine Yahudi istihdamı, fetihle birlikte ve Müslüman yöneticilerin onayı ile başlamıştır. Cohen'e göre fethedilen toprakların yönetimini deneyimsiz Araplara bırakmak yerine, Yahudi yerlilerden istifade edilmesi daha uygundu. Ancak zamanla Müslümanlar üzerindeki yetkinin Yahudiler'e bırakılması sorunlara yol açmıştır.¹⁸⁴

Müslümanların İber Yarımadası'nı fethetmesi ve burada güçlü bir yönetim kurması en başta Yahudiler'e yaramıştır.¹⁸⁵ Hristiyanların kendilerini baskı altında tuttıkları dönemlere kıyasla durumları en iyi olan millet Yahudilerdi. Araplara şükran borçlarını en iyi biçimde ödeyen Yahudiler yeni düzenin en ateşli savunucuları olmuşlardır. Yahudiler'in sayısı ve zenginlikleri arttıkça artmıştır. Ancak yıllar sonra

¹⁸² Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 300.

¹⁸³ Yıldız, "Endülüs Yahudileri", s. 63; Yıldız, "Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler", s. 526; Zafrani, *a.g.e.*, s. 64-66; Richard Gottheil, "Isaac b. Reuben Albargeloni", *JE*, VI, s. 629, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/8210-isaac-b-reuben-albargeloni-albarceloni> (Erişim Tarihi: 21.07.2021).

¹⁸⁴ Cohen, *a.g.e.*, s. 114.

¹⁸⁵ İlhan, *a.g.t.*, s. 67.

Hristiyanlar İspanya’da yeniden egemen olunca bu zenginlik Hristiyanların arayıp da bulmadıkları bir ganimete dönüşmüştür.¹⁸⁶

Teoride zımmî kuralları gereğince İslâm devletlerinde ne Hristiyanlar ne de Yahudiler, Müslümanlar üzerinde bir otoriteye sahip olamazlardı. Hristiyanlar, Endülüs’te Yahudiler’e nispeten daha az sayıda bulunduklarından ve Müslümanların Hristiyanlarla devamlı surette savaş halinde olduklarından çok fazla istihdam edilmemişlerdi. Ancak Yahudiler, Müslümanlar veya Hristiyanlar tarafından düşman kategorisinde sayılmadıklarından her iki taraf da onları devlet hizmetlerinde kullanmıştır.¹⁸⁷ Scheindlin’e göre Yahudiler, Arapçayı kullanma konusunda Müslümanlar kadar yetkin olmasalardı idari alanda üst mevkileri elde edemezlerdi.¹⁸⁸ Yahudi tercüman ve kâtipler Arapça’ya çok iyi hâkim olduklarından Müslüman emîrlere ve Hristiyan krallar tarafından tercih edilmiştir. Özellikle Barselona ve Tuleytula’da XIV. yüzyılın yarısına kadar bu Yahudiler’den istifade etmiştir.¹⁸⁹

Yahudiler tarihleri boyunca hâkimiyeti altında yaşadıkları devletlerin idari mekanizmasında kâtiplik, elçilik gibi kısıtlı mevkileri elde edebilirken Endülüs’te tarihlerinde görmedikleri bir mertebeyi, hükümdardan sonra en yetkili görev olan vezirlik mevkiini din değiştirmeden elde edebilmişlerdir. Bu da Müslüman Endülüs’ün devlet ricalinin din ve ırk farkı gözetmeksizin liyakati esas alarak gayrimüslimlere göstermiş oldukları itimadın alametifarikasıdır.¹⁹⁰

Halife III. Abdurrahman, Leon Kralı III. Ordonio ile karşılıklı güven ve barışı tesis eden bir barış anlaşması yapmak için gönderdiği heyette Yahudi veziri Hasday b. Şaprut’u görevlendirmiştir. 958’de ise Leon asilzadelerinin, aşırı şişmanlığı nedeniyle ata dahi binemeyen I. Sancho’ya isyan etmeleri üzerine I. Sancho’nun Halife III. Abdurrahman’dan yardım istemesi üzerine müzakerelerde bulunmak üzere başarılı bir diplomat olarak Hasday b. Şaprut’u göndermiştir. Hasday, diplomaside önemli roller üstlenerek saraya gelen yabancı heyetleri karşılamak üzere pek çok kez görevlendirilmiştir.¹⁹¹

¹⁸⁶ August Bebel, *Hiz. Muhammed ve Arap İslâm Kültürü*, Çev: Sıddık Çelik- Hasan Erdem, Arya Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 142.

¹⁸⁷ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 79.

¹⁸⁸ Scheindlin, *a.g.m.*, s. 192.

¹⁸⁹ Haim Zafrani, *Yahud el-Endülü ve'l Mağrib*, C. I, Trc. Ahmed Şahlan, Mersem Yayınevi, Rabat 2000, s. 64-66.

¹⁹⁰ Enes Şanal, “Endülüs Gayrimüslimlerinin Siyasi ve Sosyokültürel Faaliyetleri”, *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, C.II, S. 2, Aralık 2019, s. 196-213, s. 210.

¹⁹¹ Ashtor, *a.g.e.*, C.I., s. 177.

X. yüzyılda Endülüs'te diplomat olarak istihdam edilen bir başka Yahudi de İbrahim b. Yakub el-İsrailî et-Turtuşi'dir. Uluslararası köle ticaretiyle uğraşan Turtuşi'nin en önemli görevi Papa II. Yuhanna ile Roma'da 965 yılında gerçekleştirdiği görüşmedir. Ayrıca II. Hakem (961-976), Turtuşi'yi, Alman İmparatoru I. Otto'ya 965 ve 972 yıllarında iki kez elçi olarak göndermiştir. II. Hakem, Turtuşi'yi ülkeler ile halkları hakkında bilgi toplaması için orta ve doğu Avrupa'ya da göndermiştir. Tuttuğu kayıtlar Batı Slav tarihi için çok değerli bir kaynak niteliğindedir.¹⁹²

II. Hakem'in oğlu I. Hişam, taht iddiasında olan Süleyman'a karşı yardım talep etmek için neredeyse tamamen Kurtubalı Yahudiler'den oluşan bir diplomatik heyeti Barselona Kontu Raymond'a göndermiştir. Bunun üzerine öfkeye kapılan Süleyman, intikam almak için Kurtuba'da bazı Yahudiler'i öldürmüştür. Birçok Yahudi de Sarakusta, İşbiliye ve Mâleka'ya kaçmıştır. Kaçan Yahudiler arasında ileride Gırnata veziri olacak İsmail b. Nagrila'da yer almıştır.¹⁹³

Yahudiler, Endülüs'te vezir, bürokrat, diplomat, elçi, tercüman, vergi ve gümrük memuru gibi pek çok idari alanlarda görevlendirilmiştir. Yahudiler'in birden çok dil bilmeleri ve siyasi arenada tarafsız olmaları, dış ilişkilerin yürütülmesinde sıklıkla onlardan faydalanılmasına neden olmuştur. Bilhassa mülûkü't-tavâif döneminde pek çok Yahudi istihdam edilmiştir. Bazen tek bir Yahudi'ye birden fazla görev verilmiştir. Örneğin Hasday b. Şaprut, aynı anda hem diplomat/elçi hem gümrük memuru hem de halifenin hekimi olarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. Yine İsmail b. Nagrila, aynı anda hem bürokrat hem diplomat hem Mâliye bakanı hem de askeri stratejist olarak görevlendirilmiştir. Keza Yusuf b. Nagrila'nın da devletin tüm kadroları elinin altında olmuştur. Burada dikkat çeken husus, Yahudi vezirlerin birden çok alanda görevlendirilerek idarenin neredeyse tüm alanlarında söz sahibi olmalarıdır. Genişletilmiş yetkilere sahip özellikle Gırnatalı Yahudiler, sahip oldukları nüfuzlarını kullanarak Orta Çağ'ın en prestijli Yahudiler'i olmuşlardır. Bu tablonun oluşmasında sıklıkla dile getirilen Endülüs hoşgörüsünden ziyade, devlet adamlarının yönetimdeki yetersizliklerinin payının olduğu söylenilebilir. Zira halifelik dönemi ve öncesinde var olan hoşgörü ortamı gerçekten güçlü merkezi otoriteye sahip idarecilerin müsamahasından kaynaklanmaktayken, merkezi otoritenin dağıldığı mülûkü't-tavâif

¹⁹² F. Westberg, Richard Gottheil, "İbrahim İbn Yah'kub, The Israelite, *JE*, VI, s. 554, <https://jewishencyclopedia.com/articles/8045-ibrahim-ibn-ya-kub-the-israelite>, (Erişim Tarihi: 14.07.2021); İlhan, *a.g.t.*, s. 162.

¹⁹³ Kayserling, *a.g.m.*, s. 576, <https://jewishencyclopedia.com/articles/1494-andalusia>, (Erişim Tarihi: 14.07.2021).

döneminde devlet adamlarının yeteneksizliklerini ve beceriksizliklerini kapatmaya çalışmalarından kaynaklanmaktaydı.

5. ENDÜLÜS DEVLET İDARESİNDE YAHUDİ İSTİHDAMI

5.1. İSLÂM HUKUKUNUN GAYRİMÜSLİM İSTİHDAMINA BAKIŞI

İslâm hukukçuları, gayrimüslimlerin devlet idaresinde istihdam edilme durumuyla ilgili çeşitli görüşler bildirmektedir. Bazı hukukçulara göre siyasi hâkimiyet, meşruiyetini İslâm inanç ve öğretisinden aldığı için gayrimüslimler mutlak anlamda seçme ve seçilme hakkına sahip değillerdi. Aynı şekilde vali, hâkim ve ordu kumandanı gibi üst düzey kamu görevlisi olarak da tayin edilemezlerdi. Gayrimüslimlerin dost, sırdaş, velî edinilmesini yasaklayan ayetler¹⁹⁴ ve bazı ilk dönem uygulamalarıyla ümmeti temsil ve idare eden kişinin kesinlikle Müslüman olması gerekirdi. Bazı hukukçular da bunların düşmanlık yapan gayrimüslimlerle ilgili olduğu gerekçesiyle zimmîlerin daha alt kademelerdeki kamu görevlerine tayin edilmelerini câiz görmüşlerdir. Vezirleri tam yetkili tefvîz ve uygulamaya yetkili tenfiz şeklinde ikiye ayıran Mâverdî zimmîlerin ihtiyaç halinde sadece uygulamaya yetkili (memuriyet) olarak görevlendirilebileceğini belirtmiştir.¹⁹⁵

Ahmet Özel, gayrimüslimlerin İslâm idaresinin yönetici kadrolarına getirilmemesi gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir: “İslâm devleti, İslâm dininin esas ve hükümlerini ikame etmek ve dışarıda da meşru yollarla cihanşümul İslâm devletini yaymak için kurulmuş bir devlettir. Gayesi bu olan devletin kendi gaye ve inancını kabul etmeyen gayrimüslimler isterse vatandaşları olsun toplumun güvenlik ve mefkûresi bakımından ehemmiyet arz eden idari ve önemli amme görevlerini tevdi etmemesi yadırganmamalıdır.”¹⁹⁶

Levent Öztürk’ün ifadesine göre devlet dairelerinde istihdamın dini bir temeli yoktur. Bu kişisel bir güven meselesidir. Gayrimüslimlerin hukuken başvezir olarak bile tayin edilebileceklerini ve bu hususta yeterliliğin diğer bir ifadeyle liyakatin tek kriterolduğunu belirtmiştir. Zira İslâm hukukçuları devletin hizmet vereceği sahayla ilgili

¹⁹⁴ Ey iman edenler! Yahudileri ve Hristiyanları dost edinmeyin. (Mâide, 51); Müminler, müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesinler. (Âli-İmrân, 28); Ey iman edenler, benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları veliler edinmeyin. (Mümtehine, 1); Onlar ki müminleri bırakıp kâfirleri dost ediniyorlar. Onların yanında izzet mi arıyorlar? Hiç şüphesiz, izzetin tamamı Allah’a aittir. (Nisâ, 139).

¹⁹⁵ Ahmet Yaman, “Zimmî”, *DİA*, C.XLIV, İstanbul 2013; s. 434-438.

¹⁹⁶ Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s.222-223; Ali İ. Topçu, “*Temel Hak ve Özgürlükler Açısından İslâm Kamu Hukukunda Gayrimüslim Vatandaşların Hukuki Statüsü*”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005, s. 205.

kabiliyetli ve emniyetli kişileri bulmakta güçlük çektiği zamanlarda gayrimüslimleri memuriyetlere atamakta sakınca görmemişlerdir.¹⁹⁷

Hukuk âlimlerinin zımmîlerin istihdam edilmesine ilişkin tutumu genellikle olumsuz olmuştur. Ancak teorik nedenlerden çok pragmatik nedenlerle gayrimüslimler pek çok alanda istihdam edilmiştir. Fayda sağlamaları yeterli sebep olarak görülmüştür.¹⁹⁸

Yahudiler'in, İslâm kamu idaresinde söz hakkına sahip olamayacaklarına dair kesin bir hüküm bulunmamaktadır. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in de gayrimüslimlere kamu görevi verilmemesine dair delil olarak ileri sürülen söz ve uygulamaları yoruma açıktır. Dört halife döneminde devlet teşkilatlanması daha çok geliştiğinden devlet kademelerinde gayrimüslimlere kamu görevi verildiğine dair pek çok örnek mevcuttur. Bu bilgilerden çıkan sonuca göre, İslâm devleti içinde gayrimüslimlerin kamu görevlerine getirilmelerine engel teşkil edecek bir delil bulunmamaktadır.¹⁹⁹

5.2. ENDÜLÜS'TEN ÖNCEKİ İSLÂM DEVLETLERİNDE GAYRİMÜSLİM İSTİHDAMI

İslâm tarihinin çeşitli devirlerinde ve çeşitli coğrafyalarında farklı etnik kimlik ve inanç mensuplarından birçok kişi idari ve kamusal alanda istihdam edilmiştir. Hz. Ömer döneminde Suriye, Mısır ve Irak'ta çok sayıda gayrimüslim kâtip görevlendirilmiştir. Bürokraside gayrimüslim istihdamının yaygınlaşmasından rahatsız olan Hz. Ömer valilerinden gayrimüslim kâtip edinmemelerini istemiştir. Ancak yine de gayrimüslim kâtipler istihdam edilmeye devam edilmiştir. X. yüzyılda Muhammed b. Ahmed el-Makdisî Şam divanında görevli kâtiplerden Müslüman olanına hiç rastlamadığını kaydetmiştir. Uygulamalarından ve kimliklerinden rahatsızlık duyulan veya şikâyet edilen kâtipler cezalandırılmıştır. Gayrimüslim kâtiplerden Müslümanlığı kabul ederek vazifelerine devam edenlerde olmuştur.²⁰⁰

Gayrimüslimlerin kamuda görevlendirilmesini yasaklayan ilk Müslüman yönetici Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz (717-720) olmuştur. Abbasî Halifesi el-Mütevekkil (847-861) de zımmîlere dair bir ferman yayınlamıştır. Gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerinde yetkiye sahip olacakları devlet görevlerinde ve resmi işlerde istihdamları yasaklanmıştır. Ancak halifelerin ve daha sonrakilerin yayınladığı birçok ferman pratikte uygulanmamıştır. Gayrimüslimler zaman zaman devlet yönetiminden elde ettikleri güç

¹⁹⁷ Levent Öztürk, "Müslümanların, Gayrimüslimlerle Münasebetleri" *İSTEM*, S. 2, 2003, s. 195-204, s. 202.

¹⁹⁸ Lewis, *a.g.e.*, s. 65-66.

¹⁹⁹ Topçu, *a.g.t.*, s. 202.

²⁰⁰ Mustafa S. Küçükbaşçı, "Kâtip", *DİA*, 2002, C. XXV, s.49-52.

ve serveti istismar ettiklerinde halkın isyanına neden olmuştur. Yüzyıllar boyunca bazı İslâm devletleri idari alanda Hristiyan, Yahudi, Zerdüş, Pers gibi farklı din ve milletten pek çok insanı istihdam etmiştir.²⁰¹

Büyük bir gayrimüslim nüfusu topraklarında barındıran Emevîler, bürokraside hem mevaliyi hem de zimmîleri istihdam etmiştir. Bu hususta liyakat esaslı görevlendirmeler yapmıştır. Nitekim bölgede ikamet etmekte olan tecrübeli gayrimüslim bürokratlardan yararlanmıştır. Özellikle vergilerin hesaplanıp toplanması ve toplanan vergilerin divan kayıtlarına işlenmesi, kâtiplik ve saray hekimliği gibi pek çok resmi görevlerde işe hâkim olan gayrimüslimlerden istifade edilmiştir. Emevîlerde Yahudiler'den çok Hristiyan ve diğer din mensuplarının istihdam edildiği görülmekle birlikte Yahudiler, Endülüs Emevî Devleti coğrafyasında başta bürokrasi olmak üzere toplumun her alanında bir sıçrama yaşamıştır. Vergi toplamaya tayin edilen bir Yahudi'ye ilk defa Halife Mansûr (754-775) döneminde rastlanmıştır. Emevî döneminin sonuna kadar zimmîlerden liyakatli kimselerin tayinine devam edilmiştir.²⁰²

Abbâsî Devleti'nin (750-1258) ilk dönemlerinden itibaren gayrimüslimler devletin çeşitli kademelerinde kamu görevlisi olarak çalışmıştır. Devlet idaresinin en üst makamı olan vezirlik kurumunda birçok Hristiyan yer almıştır. Bu bağlamda Abbâsî Halifesi Müttaki-Lillah (940-944) Hristiyan olan Ebû Ala Said b. Sabit'i vezir olarak tayin eden ilk halife olmuştur. Hristiyanlar daha sonraki dönemlerde de pek çok Müslüman devlette vezirlik makamında görevlendirilmiştir. İlk beş asırda kurulan devletlerin çoğunda Hristiyanlar, köy reisi (mevazit), cehbez, kâtip, tabip, asker, divanü'l-ceyş başkanlığı, kahramâne (özel vekil), hazinülfûruş, sahibü's-şurta gibi mevkilerde görevlendirilmiştir. Bunlardan başka valilik, Nîl Nehri'nin ölçüm memurluğu, iktâ idareciliği ve hatta zekât memurluğu gibi görevler de zaman içerisinde kendilerine verilmiştir. Zekât toplamakla görevlendirilen gayrimüslim memurların varlığı toplumda huzursuzluk yaratmıştır. Bu vaziyeti hicveden mısralarda mevcuttur. Örneğin:

Kur'an'ın düşmanı zimmî vergi memuru

Araplara istediğini yapar, istediği gibi davranır.

²⁰¹ Cohen, *a.g.e.*, s.115.

²⁰² Burada ifade edilmesi gereken önemli bir husus vardır: İslâm devletlerinde resmî makamları uzun süre işgal eden gayrimüslim memurlar, kâtip, vergi muhasibi gibi alanlarda çalışacak yeterli Müslüman bürokratların yetişmesini geciktirmiştir. Bkz: Adnan Adıgüzel- Barış Çakan, "Emevîler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı (41-132/661-750)", *İSTEM*, S. 34, 2019, s.329-351; İrfan Aycan, "Emevîler Döneminde Mevali ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXVII, S. 1, 1997, s. 175-190.

Müslümanlar korkularından onun huzurunda

El-pençe saf saf durur.”²⁰³

Mısır’ın Bûrah şehrinde IX. yüzyılın başında kaymakam bir Hristiyan’dı. Cuma günleri Abbasîlerin giydiği gibi siyahlar giyiniş kılıç kuşanarak, refakatindekiler ile beraber atıyla camiye kadar gelir ve caminin önünde dururdu. Müslüman olan yardımcısı camiye girer, namaz kılıp, hutbe irad ettikten sonra tekrar amirinin yanına dönerdi.²⁰⁴

Tahirîler döneminde 931’de vezir olmak isteyen bir kimse emîrin kâtiplerinden İbrahim adındaki bir Hristiyanla ve komutan Mûnis’in kâtibi Stefan’la iyi geçinmek zorundaydı. Makam sahibi olmak isteyen birisi Hristiyanlarla olan ilişkilerine dikkat etmek zorunda idi. Büveyhilerin ilk emîri de bir Hristiyan kâtipler işe başlamıştı. İzzüddeve’nin veziri 967 tarihinde Basra’ya gittiği zaman hükümet merkezinde yerine bir Hristiyanı bırakmıştı.²⁰⁵

Bütün İslâm devletlerinde oldukça hoşgörüyle muamele edilen Yahudiler, kamusal alanda bazı dönemlerde Müslümanlardan daha fazla imtiyaz edinmiştir.²⁰⁶ Bu durum özellikle Endülüs Emevîleri (711-1492) döneminde yaşanmıştır. Endülüs Emevîleri’nde kâtiplik mesleği, sahibini devlet idaresinde en yüksek makam olan vezirliğe götüren bir köprüydü. Öyle ki sanatlarındaki maharetleriyle vezirlik makamını elde etmişler ve devlet bürokrasisinde önemli bir yer olan divanların başkanı olmuşlardır.²⁰⁷

Bürokraside görevlendirilecek kâtiplerin, gayrimüslim olsalar bile adil, liyakat sahibi, nüfuzlu ve saygın, yazışmalarda kullanılan ifade ve imalarla nelerin kastedildiğini kavrayabilen, saray protokolünü bilen, devlet başkanına nasıl hitap edileceğini bilen, toplantılarda ilmî ve fikrî tartışmalara katılacak kadar bilgili ve güzel konuşma sanatında mâhir olması beklenmiştir. Kâtiplerin bu özelliklere sahip kişiler arasından seçilmesine dikkat edilmiştir.²⁰⁸

²⁰³ Öztürk, “İslâm Toplumunda”, s.32-33; Levent Öztürk, “Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbâsî Modeli)”, *İslâm ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu* 1998, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s.43-54, s.48-49.

²⁰⁴ Mez, *a.g.e.*, s.63.

²⁰⁵ Mez, *a.g.e.*, s.62-63.

²⁰⁶ Orhan Atalay, *Bir Arada Yaşamın Kur’ani Temelleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998, s. 182-183.

²⁰⁷ Muhammet. S. İpek, “Birinci Abbâsî Döneminde (750-847) Kitabî-Siyaset İlişkisi (Kâtiplikten Vezirliğe)”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 61, Mayıs- Haziran 2017, s.323-334, s. 323; Oğuzhan Şahin, “Kâtiplerin Kılavuz Kitabı Olarak Münşeatlar”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ekim 2016, S.17, s.181-188.

²⁰⁸ Küçüktaşçı, *a.g.m.*, s. 49-52.

İslâm devletlerinde gayrimüslim istihdamının pek çok örneği mevcuttur. Tezin başlığını da teşkil eden İslâm devletlerinden bilhassa Endülüs örneğinde Yahudiler'e idarede yüksek makamlar verilmiştir. Yahudi vezir hadisesinin ilk örneği III. Abdurrahman döneminde görülmüştür. Yahudi Hasday b. Şaprut, halifenin özel hekimi olarak sarayda işe başlamış ancak görevi yalnızca bununla kalmayıp yetki ve sorumlulukları zamanla genişletilmiştir. Öyle ki halifenin baş danışmanlığına kadar yükselmiştir. Yahudiler'in bürokraside asıl yükselişleri kendi tabirleriyle "altın çağlar" olarak adlandırdıkları mülûkü't-tavâif döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde siyasi birliği bozulan Endülüs'te parlak zekâları ve çok yönlülük özellikleriyle hükümdarların etrafında bulunarak onların güven ve takdirlerine mazhar olmuşlardır. Nitekim bugünün başbakanlık mevkiine tekabül eden baş vezirlik makamına İsmail b. Nagrila ve ileriki dönemlerde oğlu Yusuf b. Nagrila getirilmiştir. Sonraki bölümde inceleneceği üzere İslâm devletinde bir Yahudinin en üst düzey idareci olarak ümmet üzerinde tasarrufa sahip olması, devlet başkanlarının kişisel zaaflarının neticesinde şekillenmiştir. Bu tablo dönemin Müslüman halkını yöneticilere karşı küstürmüş ve birtakım isyanlara neden olmuştur.

Şîî olan Fâtımîler (909-1171) gayrimüslimleri istihdam etmekte ünlüydüler. Bünyesinde farklı etnik kökene ve dini inanca sahip insanları barındırmış, bu çeşitliliği yönetime de yansıtmışlardır. Şîî Fâtımîler, vezirlik gibi devletin en üst düzey makamlarına getirilecek kişilerde farklı dine mensup ise Şîî olma zorunluluğu aramamıştır. Nitekim Fâtımîlerde Sünnî vezirlerden ziyade daha çok Hristiyan vezirlerin varlığına rastlanmaktadır. Fâtımîler bu hususta vezir tayinlerinde belli bir dini kökeni ön plana çıkarmamışlardır. Bu çerçevede Ermeni, Kürt vs. farklı etnik kökenli vezirlerin varlığı Fâtımîlerin etnik kimlik ve inancı değil, devletin menfaati yönünde liyakati esas aldıklarını göstermektedir. Bu doğrultuda Şîî Müslüman ve Hristiyan Ermeniler, Fâtımîler devletinin askeri ve idari kurumları başta olmak üzere birçok kurumda görev almışlardır. Bilhassa Ermeniler, vezirlik gibi devletin en üst idari görev ve sorumluluğunu yıllarca etkin bir şekilde sürdürmüşlerdir. Fâtımî Devleti'nin yönetiminde görev alan Ermeni vezirler sırasıyla şöyledir: Bedr el-Cemâlî, Efdal b. Bedr el-Cemâlî, Ebû Ali Ahmed b. Efdal Küteyfât, Ebû'l-FethYânis el-Ermeni, Behrâm el-Ermeni, Talâi b. Rüzîk ve Rüzîk b. Talâi. Ermeni vezirlerin en meşhurlarından Bedr el-Cemâlî, Fâtımî devletini yıkılmaktan kurtararak devletin ömrünün uzamasında etkili olmuştur. Nitekim Fâtımîlerin, üç asra yakın ömrünün son asrını Ermeni Bedr el-Cemâlî ve kendisinden

sonra bu göreve gelen Ermeni vezirlere borçlu olduğu söylenmiştir. Onların döneminde halifelerin, resmî törenlere katılmaktan öte ciddi bir etkinliği olmamıştır. Hatta zaman zaman Ermeni vezirlerin halife tayin etmelerine şahit olunması bu durumu açıkça göstermiştir. Dolayısıyla bu dönemde hilafet artık sembolik bir makama dönüşmüş ve Fâtımîlerin son yüzyılında Ermeni vezirler adeta devletin yegâne hâkimleri olarak hareket etmiştir.²⁰⁹

Kasım Ertaş her ne kadar Fâtımîlerin üst düzey makama getirilecek kişilerde Şîî olma zorunluluğunu aramadığını ifade etmiş olsada bu tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Çünkü Şîî olan devletler gerek Fâtımîler gerekse Büveyhîler ve diğerleri hiçbir zaman Sünnî birini önemli idari mevkilere getirmemiştir. Şîî olma zorunluluğunu aramamaları Sünnî Müslümanlar dışındakiler için söz konusudur. Şîî Fâtımîler’de Sünnî vezirlerden daha çok Hristiyan vezirlerin varlığı bu sebeptir.

Fâtımî vezirlerinden Yahudi asıllı İbn Killis²¹⁰ Halife Muiz-Lidînillâh’ın sarayında öyle yükselmıştiki kendisine “vezîrû’l-ecell” unvanının verilmesiyle birlikte bütün askerî, malî ve idarî divanlarda söz sahibi olmuş ve devlet idaresini kontrolü altına almıştır.²¹¹

Fâtımîler döneminde gayrimüslimlerin, devlet idaresinde en üst düzey makamları işgal etmeleri halkın tepkisine neden olmuştur. Ayrıca gayrimüslimlerin devlet yönetiminde çalıştırılıp çalıştırılmayacağı konusu fıkıh âlimleri tarafından değerlendirilmiş ve bu durumun uygun olmadığı yönünde bir kanaat ortaya konulmuştur. Fâtımî Halifesi Aziz-Billah, Hristiyan İsa b. Nasturus’u vezirliğe atamış ve bu Hristiyan vezirde Manasah b. Ephraim adındaki bir Yahudi’yi Suriye başkâtipliğine atamıştır. Bu atama halk için bardağı taşıran son damla olmuştur. Halkın her ikisinin de azlini talep etmesi üzerine halife onları azletmeye mecbur kalmıştır.²¹² Halife bu tepkiden dolayı bazı gayrimüslimleri de görevden almak durumunda kalmıştır. Bu durumlara rağmen Fâtımîler, gayrimüslimlere bilhassa Hristiyanlara karşı büyük bir hoşgörü içerisinde olmayı sürdürmüşlerdir.²¹³

²⁰⁹ Kasım Ertaş, “Fatımî Devleti’nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. 17, 2017, s. 63-84, ss. 66,68,82.

²¹⁰ İbn Killis, İslâm tarihinde ilk mühtedi vezir olarak kabul edilmektedir. Bkz. Said Abdülfettah Âşûr, “İbn Killis”, *DİA*, C. XX, 1999 İstanbul, s.136-137.

²¹¹ Mez, *a.g.e.*, s.65.

²¹² Mez, *a.g.e.*, s.65.

²¹³ Mez, *a.g.e.*, s. 115; Ertaş, *a.g.m.*, s. 67.

Şair Radi b. el-Barrab'ın mısraları, Fâtımîler döneminde Mısır'da yaşayan Yahudiler'in sahip olduğu imtiyazları şöyle ifade etmiştir:

Bu zamanın Yahudiler'i şüphesiz ki
Emellerinin zirvesine ulaştılar.
Onlar izzete ulaştılar, mal onların yanındadır.
Müsteşar ve melik onlardandır.
Ey Mısırlılar! Şüphesiz sizlere nasihat ederim ki
Yahudi olunuz, çünkü felek Yahudi oldu.²¹⁴

Dönemin Arap şairi Ebû Sa'ad el-Tustari şiirinde, Fâtımî sarayındaki Yahudiler'in gücünü ve yönetimde ne denli yükseldiğini şu sözleriyle şikâyet etmektedir:

Bu dönemin Yahudiler'i
En aşırı umutlara kapılıp yönetir duruma geldiler.
Şan onlarındı, para onlarındı
Danışmanlar ve yöneticiler onların arasından çıkıyor.
Ey Mısır halkı, size öğüdüm, Yahudiye yüz vermeyin
Zira melekler de Yahudiye yüz vermedi!²¹⁵

Eyyûbî Devlet (1171-1462) idaresinde çalışan gayrimüslimlerin varlığına da rastlanmaktadır. Bürokrasi ve Mâliyenin kâtip sınıfının elinde olduğu bu dönemde Hristiyan ve Yahudiler'in kâtip olarak görev aldığı bilinmektedir.²¹⁶

İslâm devletlerinin yönetiminde görevli gayrimüslimlere karşı Müslüman halkın şikâyetleri arasında en çok rastlanan suçlamalar; yozlaşma, halka mali baskı, küfür, yaygın ahlaki laçkalık, sahtekârlık, kendi dininden olanları kayırma, Müslümanlara karşı dalavere ve ihanet olmuştur.²¹⁷

5.3. YAHUDİLERİN ENDÜLÜS'TE İSTİHDAM EDİLME NEDENLERİ

Her bir Yahudi vezir için elbette vezirliğe getirilme nedenleri bulundukları ortamın şartlarına göre şekillenmiş ve farklılık göstermiştir. Ancak bu hususta bazı ortak

²¹⁴ Atalay, *a.g.t.*, s. 82-183.

²¹⁵ Cohen, *a.g.e.*, s.116-117.

²¹⁶ Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s.20-31.

²¹⁷ Cohen, *a.g.e.*, s.118.

noktalar mevcuttur. Bu ortak noktalar tarih boyunca Yahudiler'in karakteristik özellikleri sayılmıştır. Örneğin tüccar Yahudiler'in pek çok dile hâkim olmaları, Müslüman hükümetlerce müzakereci olarak görevlendirilmelerine neden olmuştur. Yahudiler'in vezir olarak seçilmelerindeki önemli meziyetleri arasında şu özellikleri öne çıkmıştır: okuryazarlıkları, zenginlikleri, birden çok dil bilmeleri, soylu ve saygın ailelerden gelmeleri, Arapça 'ya bir Arap'tan veya Berberî'den daha iyi hâkim olmaları, devlet büyüklerinin yanında olup onlara karşı sadık kalmaları, kendi cemaatleri içinde saygı değer ve söz sahibi olmaları ve iyi bir hitabete sahip olmaları.

Yahudiler'in Endülüs devlet idaresinde istihdam edilme nedenlerinde üç ana değişken öne çıkmaktadır: devletleşme süreci, yüksek müsamaha, kabiliyetli Yahudiler. Endülüs emîrlikleri ve Yahudiler arasındaki ilişki bir nevi arz talep ilişkisinden ibaret olmuştur. Endülüs emîrliklerinin henüz yeni sayılabilecek devletleşme süreçlerinde zeki, kurnaz ve çok yönlü kimseler idari kadrolar için çok önemliydi. Güçlü ve sağlam bir devlet için liyakat, tarafsızlık ve kişisel çıkarlar da elzem olan faktörlerdi. Yüzyıllar boyu Hristiyan yönetimi altında ezilen Yahudiler için Endülüs'ün siyasi ortamı ve hoşgörü kültürü kötü talihlerinin dönmesini sağlamıştı. Yahudiler'in kişisel meziyetleri dışında, Müslüman müsahması sayesinde Endülüs bir Yahudi yurdu haline geldiğinde, Yahudi tebaadan vergi alabilmenin kolay yolu Yahudi tahsildarlar atamaktı. Yeni kurulan devletler iç ve dış çatışmalarında tarafsız cephedeki Yahudiler'e kadro vermekten imtina etmemiştir. Öyle ki Müslümanların çıkar çatışmalarında kazanan taraf Yahudiler olmuştur.

Sinan İlhan'ın, Hişam Abdülaziz'den naklettiğine göre baba oğul Hanagid²¹⁸'lerin Gırnata'da vezir olması ve Yahudiler'in burada iktidarı ele geçirmelerinin sebeplerini şöyledir: “Bazı Yahudiler, Endülüs'te Emevî hilafetinin sona ermesinden sonra kendi çıkarlarını sağlamak amacıyla ortaya çıkan mülûk'ût-tavâif devletleri arasında bozgunculuk yapmışlar ve taraflar arasındaki ayrılıkları körüklemişlerdi. Berberî Zîrîler, Araplara güvenmiyorlardı. Yahudiler'in iktisadi ve mali sorunları çözmedeki maharetleri, ekonomik sıkıntılar yaşayan Gırnata için fırsattı. O sırada henüz Araplaşmamış Berberîler üzerinde Yahudi kültürünün etkisi mevcuttu. Ayrıca Zirîler Şîfydiler ve Şia mezhebiyle Yahudilik arasında bir takım eski ilişkiler vardı. Çünkü Şia, Yahudilikten etkilenmişti.”²¹⁹

²¹⁸ Orta Çağ'da Müslüman (ve bazı Hristiyan) ülkelerde Yahudi cemaatlerinin devlet tarafından tanınmış lideri, cemaat başkanı anlamını taşıyan bu unvan, Gırnata Emirlîği vezirleri İsmail b. Nagra ve oğlu Yusuf b. Nagra için kullanılmıştır bkz. Besalel, *a.g.e.*, s.363.

²¹⁹ Abdülaziz'den naklen İlhan, *a.g.t.*, s.98.

Yahudi vezir İsmail'in Müslüman Gırnata Emîrliğinde vezirlik makamına tayin edilme nedeninin çözümlemesini yapan Terrasse, ilk olarak yeni kurulan bir devlet olarak Berberî Zîrî Hanedanı'nın²²⁰ merkezi yönetim biçimini ve finansal gereksinimlerine dikkat çekmiştir. Bu hususları göz önüne alarak Yahudi birinin Müslüman idaresinde vezirlik makamında ölene kadar kalmasını ve çevresi tarafından itibar görmesinin daha iyi anlaşılabilceğini ifade etmiştir. Öyle ki bu durumu devletin finansal ihtiyaçları ile doğrudan ilişkilendirmiştir: “Gırnata hükümeti tüm emîrliklerde olduğu gibi idari mekanizmasını halifelik sisteminden ilham almaktaydı. Merkezi idarede bir veya iki vezir ülkenin tüm işlerini yönetirdi. Vezirlerin ve danışmanların çoğunluğu Sanhâceli²²¹ Berberîlerdi. Gırnata hâkimleri Emîr Badis'in ve Abdullah'ın saltanatı sırasında neredeyse tüm işleri vezirlerine bıraktılar. Emîr Habbus b. Hubasa ve oğlu Badis'in saltanatı boyunca büyük Yahudi simalar devlete yön verdi. İsmail b. Nagrila ve ardından oğlu Yusuf b. Nagrila vezir oldu. Bu durum şüphesiz Yahudiler'in efendileri için para bulabilmeleriyle açıklanabilir. Dahası, Emîr Badis bir Endülüslüye veya bir Arap'a güvenemezdi.”²²²

Haim Zafrani, Yahudi vezir İsmail b. Nagrila'nın Müslüman bir devlette vezirlik makamına getirilmesinin nedeni olarak Endülüslülerin Yahudiler'i sadık olmalarında ötürü sevdiklerini ve bu yüzden hükümet işlerinde onları tercih ettiklerini ifade etmiştir: “Yahudiler, Müslüman devlet adamlarına sadakat gösterip onları savundular. Aynı zamanda sultanlar da Yahudi reayayı severlerdi. Bu sadakat meselesine en güzel örnek İsmail b. Nagrila'dır. İsmail'e Sanhâceliler bir söz verdi. Emîr Habbus ve Emîr Badis'in ihlâslı bir şekilde sadık bir veziri oldu.”²²³

Henri Peres, İsmail b. Nagrila'nın Gırnata da bu denli güçlenip, Emîr Badis'in yanında yüksek mevki kazanmasının nedenini iki taraf arasındaki ailesel bağların mevcudiyetine bağlamıştır. Aralarında İsmail'in kızkardeşlerinin, kızlarının veya amcakızlarının bulunduğu bazı Yahudi kadınlar, gönül eğlendirmek için değil yasal eşler olarak Emîr Badis'in sarayında yer almışlardı.²²⁴ Wasserstein ise, Berberîlerin Gırnata'da

²²⁰ Cumhur E. Adıgüzel, “Zîrîler”, *DİA*, C. XIV, İstanbul 2013, s. 462.

²²¹ Gırnata'ya hâkim olan Berberî hanedanı. Detaylı bilgi için bkz. “Mehmet Özdemir, “Sanhâce”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s.105.

²²² Henri Terrasse, “La Vie D'un Royaume Berbère Au XIe Siècle Espagnol: L'émirat Ziride De Grenade”, *Mélanges De La Casa De Velázquez*, Tome I, Paris 1965, s.73-85, s. 79.

²²³ Zafrani, *a.g.e.*, s. 100.

²²⁴ Peres'ten naklen İlhan, *a.g.t.*, s.96.

Arap nüfuzunun oluşmasını önlemek için devletteki etnik dengeyi korumak adına idarede Yahudiler'in istihdam edildiğini söylemiştir.²²⁵

İhsan Abbas'a göre, İsmail b. Nagrila'nın kâtiplikte mâhir olması, Emîr Badis'in Berberîler arasında onun gibisini bulamayacak olması ve Araplara güvenmemesi Yahudi birini vezaret makamına getirilmesi için güçlü sebepler değildi. Onu baş vezir olarak atanmasının esas sebeplerini siyasi tarafsızlığı, iktisadi becerisi ve sosyal ilişkilerdeki uzmanlığı olarak üç nedene dayandırmıştır.

- 1- İsmail bir zımmîydi. Endülüslü değildi. Taht iddiasında bulunamazdı.
- 2- Gırnata'da Yahudi azınlığı vardı. İsmail azınlığa iyi davrandığı için onlardan kolayca vergi toplayabilirdi.
- 3- İsmail dâhi ve mâhir olup insanlarla iyi anlaştığı için onlardan her istediğini alabilirdi.²²⁶

5.4. ENDÜLÜS HALKININ YAHUDİ İSTİHDAMINA BAKIŞI

Endülüs halkı genellikle Yahudi vezirlerin taşkınlıkları ölçüsünde tepki göstermiştir. Yahudi vezirlerin elde ettiği siyasi ve ekonomik güç ile Müslümanlar üzerinde otorite kurmaları ve idari kadroları Yahudilerle doldurmaları Endülüs halkının tepkisine neden olmuştur. Yahudi vezirlere karşı muhalefet saray çevrelerinden, ulemeden ve halktan gelmiştir. Şikâyetler en çok baba oğul vezirler -İsmail b. Nagrila ve Yusuf b. Nagrila- döneminde artmıştır. Diğer vezirler hakkında ciddi bir şikâyete rastlanılmamıştır.

Yahudiler'in devlet kadrolarına getirilmesi, mallarına mal katarak zenginleşmesi, servetleriyle gösteriş yapması ve Müslüman kadınlarla evlenmesi Müslümanları rahatsız etmiştir. Örneğin Ebû Hafs el-Arudi ez-Zekremi bir gün Dâniye kentine gitmiş ve buradaki Yahudi gümrük memurunun kendisinden vergi istemesi gücüne gitmiştir. O bu durumu bir şiirle kınamıştır:

“Ey Dâniye halkı, şeriatın kurallarına

Aykırı davranıyorsunuz

Görüyorum ki sizler, İlahi dinimizin

²²⁵ David Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party Kings; Politics and Society in Islamic Spain 1002-1086*, Princeton Universty Press Princeton- New Jersey 1985, s. 214.

²²⁶ İbn Hazm, *er-Redd*, s. 9-10.

Emrettiklerine karşı çıkıyorsunuz

Biz Yahudiler'den cizye alırken

Şimdi Yahudi bizden cizye istiyor.”²²⁷

Yahudiler'in devlet kadrolarını meşgul etmelerine itiraz edenlerden bir başkası ise vezir Ebû Hasan Yusuf b. Muhammed el-Cedd'dir. Şiirinde duygularını şöyle dile getirmiştir:

“Yahudiler ferclere hükmedince

Beygirler ve semerleri kayboldu

Bizde rezil bir devlet kuruldu

Yönetim satılmış ve hainlerin eline geçti

Kör deccale söyle

Devir tam senin çıkman zamanıdır.”²²⁸

Yahudi vezir İsmail b. Nagrila'nın Gırnata Emîri Habbus tarafından vezir olarak atanması onun İslâm düşmanlığı ile Müslümanlara karşı büyüklenmesini görmezlikten gelmesi Emîr Habbus ve ardından oğlu Badis'in İsmail'in vezirliğinde ısrarlı davranması Gırnata Emîrliği'ne büyük zararlar vermiştir. Nitekim İsmail b. Nagrila, Müslümanlara tepeden bakan, kendini beğenmiş ve küstah tavırlar takınan²²⁹ zekâsına nispeten az konuşan, kınayanlarına ve sevmeyenlerine karşı son derece kindar birisiydi.”²³⁰ Endülüs'ün güneydoğusundaki sahil kısımlarına hâkim olan güçlü Meriye Emîrliği, komşusunun bir Yahudiye vezirlik makamı vermesine karşılık Gırnata'yla ittifakını hükümsüz kılmıştır.²³¹ İsmail'in vezirlik makamına atanması iki hükümet arasında siyasi krize neden olmuştur. Öyle ki bu kriz Emîr Badis'i, Yahudi veziri için savaşılmaya sevk etmiştir. Yahudiler'e karşı nefretiyle ünlü Meriye veziri Ebû Cafer Ahmed b. Abbas, İsmail'in Gırnata Emîrliği'nde vezirlik makamını işgal etmesine en fazla karşı çıkan

²²⁷ Es-Silefi'den naklen İlhan, *a.g.t.*, s.71- 72; Ashtor, *a.g.e.*, C.II, s.113.

²²⁸ İbn Bessâm'dan naklen İlhan, *a.g.t.*, s. 72.

²²⁹ Munis'ten naklen, İlhan, *a.g.e.*, s.91.

²³⁰ İbnü'l Hatib'den naklen İlhan, *a.g.e.*, s. 93.

²³¹ İlhandan naklen İbn Bessâm, *ez-Zahire*, I, s.583-585.

kişiydi. Emîr Habbus’a yazdığı mektubunda başta Yahudi vezir İsmail b. Nagrila olmak üzere tüm Yahudiler’in görevden uzaklaştırılmasını talep etmiştir.²³²

Gırnata Emîri Badis ’in Yahudi bir vezir atamasının Endülüs halkının eleştirisine neden olduğu görülmektedir. Nitekim İbn Ammar, İşbiliye Emîri el-Mu’ted Billah Ali b. Abdullah’a yazdığı kasîdesinde şu dizeye yer vermiştir:

Berberî (Badis) Yahudiydi ve ceylana bürünmüştü
Onlar hakkında şiddetlice uyarıyorum.”²³³

Yahudiler İsmail b. Nagrila’nın vezir olmasının nimetlerinden faydalanmış ve zenginliklerini arttırmışlardır. Nitekim İbn İzârî bu durumu şöyle açıklamıştır: “Bu Yahudi, kendi milletinden olanları çalıştırdı ve görevlere getirtti. Onlar onun zamanında mevki ve mal kazandılar. Müslümanlara musallat oldular.”²³⁴

Yahudi vezir İsmail’in Müslümanlar arasında sevenleri ve hayranları da bulunmaktaydı. Müslüman şair ve dilbilgini İbn el-Ferrâ lakaplı el-Ahfaş b. Meymun’un Yahudi vezire dizdiği methiyeler şöyledir:

Yardımlını isteyin ve umut ve başarı bulun.
Odasındaki güzelliğini görün
Koç burcundaki Güneş’in.
Hiçbir arkadaşı yok kusurlu
Kader ne kadar çok değişse de o değişmez!²³⁵
O sevdiğimi bilmiyor
Ah keşke beni sevseydi.
Onun sevgisinden yok olacaktım
Özellikle de buluştuğumuz anda.
Vallahi bir saat beni anmazsa

²³² İbn İzârî’den naklen İlhan, *a.g.t.*, s.91; Dozy, *a.g.e.*, s. 611; Wasserstein, *a.g.e.*, s. 198; Ashtor, *a.g.e.*, C.II, s. 69-73; II. Bölüm’de İsmail b. Nagrila’nın “Meriye Emîrliği ile Yapılan Alfuentes Savaşındaki Rolü” nün anlatıldığı kısımda bu konu detaylı olarak ele alınmıştır.

²³³ İbn Hâkân’dan naklen İlhan, *a.g.t.*, s.100.

²³⁴ İbn İzârî’den naklen İlhan, *a.g.t.*, s.97.

²³⁵ Norman Roth, *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain Cooperation and Conflict*, E.J. Brill, Leiden -New York- Köln 1994, s.97.

Allah’a and olsun ki onu unutmayacağım.²³⁶

İsmail b. Nagrila’nın kendisini övenlere karşı bahşış dağıtması nedeniyle bazı Müslümanlar onu öven kasîdeler kaleme almıştır. İsmail’e methiyeler dizeler arasında el-Munfetil diye bilinen Abdülaziz b. Hayre el-Kurtubî’nin kasîdeleri hayranlık derecesini göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir.²³⁷

“Ah siz, diğerlerinin çok azına sahip olduğu tüm görkemli niteliklere sahipsiniz. Ah, mahkûmları cömertliğiyle özgürleştirmiş olan siz, altın bakırdan daha değerli olduğu için Doğu ve Batı’nın soylularından üstünsünüz. İnsanlar yanlış gerçekten ayırt edebilselerdi mutlaka ellerinizi öperlerdi. Kâbe’nin köşeli taşı (Hacerü’l-esved) gibi iki elinizi öperlerdi çünkü sağ eliniz saadet solunuz iyilik ihsan eder. Sayenizde bu aşağılık dünyanın şerefini aldım ve arzularımı karşıladım ve sizin sayenizde diğer dünyada arzuladığım şeyleri yerine getirmeyi umuyorum. Şabat’ı açık bir şekilde sizinleyken ve gizlice yurttaşlarımla birlikteyken düşünüyorum. Musa (a.s.) çekingen, kekeme, tedirgin ve yoksuldu; ama ben çekingenliğe ve yoksulluğa karşı güvendeyim.”²³⁸

El-Munfetil bir başka kasîdesinde Gırnata’daki Yahudi veziri ve yüksek makamlarda bulunan Yahudiler’i şöyle övmüştür:

“Öyle bir rolü var ki sırlarından güvendeyiz

Denizler gibidir, ancak göremeyiz.

Bir yerin imdadına yetişen kurtarıcılardır.

Zelil hayattan kurtarırlar...”²³⁹

Bazı Müslümanların vezirlerden maddi çıkar ve mevki beklemek gayesiyle onları ifrat derecesinde methiyeler düzmesi hatta bir kısmının küfür derecesine gelmesi Müslümanları kızdırmıştır.²⁴⁰

Endülüs halkının en çok şikâyet ettiği Yahudi vezir şüphesiz Yusuf b. Nagrila olmuştur. Hakkında pek çok suçlama vardı. Yusuf b. Nagrila’nın faaliyetleri, hem kendi veziri olduğu Gırnata Emîrliği’nde hem de Endülüs’ün diğer emîrliklerinde büyük bir rahatsızlığa ve huzursuzluğa neden olmuştur. Hırsı kendi sonunu hazırlamıştır. Makamını

²³⁶ İbn Saîd el-Endelüsî’den naklen İlhan, *a.g.t.*, s.90.

²³⁷ İlhan, *a.g.t.*, s.88,132.

²³⁸ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 98-99.

²³⁹ İbn Bessâm’dan naklen İlhan, *a.g.t.*, s.89.

²⁴⁰ İlhan, *a.g.t.*, dipnot 417.

babasından devralan ve oldukça yüksek bir özgüvene sahip olduğu görülen Yusuf'un, *Kur'an'ın Çelişkileri* adlı İslâm'ı eleştiren bir risale yazması başta Müslüman fakihler olmak üzere halkın büyük tepkisini çekmiştir.²⁴¹ Gırnata Emîrlîği veliahdına karşı suikastının duyulması onu sarayda yalnız bırakmıştır.²⁴² Yusuf'un iktidarını ve kendi sonunu getiren son hamlesi ise daha cüretkâr olmuştur. Kendisinin kralı olacağı bir Yahudi devleti kurmayı amacıyla Meriye Emîrlîği ile gizli bir anlaşmalarla Gırnata Emîrlîği'ni ilhaka davet etmiştir. Bu planının ortaya çıkmasıyla halk saraya baskın yapmış ve Yahudi veziri saklandığı yerden çıkartarak katletmiştir. 1066 da yaşanan bu olayda pek çok Yahudinin de evleri ve canları öfkeli Müslümanlar tarafından yağmalanmıştır.²⁴³

Kaynaklar Yusuf b. Nagrila'dan genellikle olumsuzlukla söz etmiştir.²⁴⁴ Özellikle Bulukkin'in kayıtları, Yahudi vezir Yusuf hakkındaki şikâyetlerin ve onun pervasız faaliyetlerinin derecesini göstermesi açısından çok önemli bir yere sahiptir.²⁴⁵ İyi bir itibara sahip olmayan Yusuf yetenekli olduğu kadar kibirli bir gençti.²⁴⁶ Yusuf'un bu kibirliliği, ukalalığı ve sınırı aşmaları Gırnatalı Müslümanların öfkelerini üzerine çekmişti. Kendisine karşı özellikle sarayda muhalefet cephesinin oluştuğunun farkedenden Yusuf, geniş çapta bir casusluk örgütlemesine girerek Emîr Badis'i avucunun içine almıştı. İbn İzârî'nin deyiimiyle "Badis'in aldığı her nefesi takip etmişti".²⁴⁷

Yusuf b. Nagrila'nın zorbalığından Yahudiler de nasibini almıştı. İbn Bessâm, Yahudiler'in şikâyetlerini şöyle zikretmiştir: "Yahudiler bile bu mel'undan selamete erememişlerdi. Güvenceleri yoktu, onun adından rahatsızlık duyuyorlar ve ondan hep baskı görüyorlardı. Yükleri ve sıkıntıları gittikçe ağırlaşıyordu. Yahudi dininin hükümlerini gasp etti ve onların çalışmalarını küçümsedi."²⁴⁸

İbn Hazm, Yusuf b. Nagrila hakkında şu ifadelerde bulunmuştur: "Serveti dilini gevşetti ve küstahlığına izin verildi. Onursuz ruhu büyük servetiyle gurur duyuyor. Evine yığıldığı gümüş ve altın aşağılık arzularını coşturdu."²⁴⁹

²⁴¹ III. Bölüm'de Yusuf b. Nagrila'nın Kur'an karşıtı risalesinin anlatıldığı kısımda bu konuda bilgi verilmiştir.

²⁴² III. Bölüm'de Yusuf b. Nagrila'nın Gırnata veliahdını zehirlemesinin anlatıldığı kısımda bu konuda bilgi verilmiştir.

²⁴³ III. Bölüm'de Yusuf b. Nagrila'nın Yahudi devleti kurma girişiminden bahsedildiği kısımda bu konuda bilgi verilmiştir.

²⁴⁴ İbn İzârî, *el-Beyânu 'l-Muğrib*, s. 223; İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, s.761-769; Ashtor, *a.g.e.*, C.II, s.170-71; Gottheil, "Nagdela", s. 142.

²⁴⁵ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*.

²⁴⁶ Wasserstein, "A Family Story", s. 502-509; <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jehoseph-ha-nagid> (Erişim Tarihi: 15.05.2020).

²⁴⁷ İbn İzârî, *el-Beyânu 'l-Muğrib*, s. 223.

²⁴⁸ İbn Bessâm'dan naklen İlhan, *a.g.t.*, s.107.

²⁴⁹ İbn Hazm'dan naklen Schirmann, *a.g.m.*, s. 111.

Yahudi vezir Yusuf b. Nagrila'ya düşmanlık besleyenlerden biri de İşbiliye'den gelip Gırnata Emîri Badis 'in hizmetine giren ve birçok kahramanlıklar gösteren Sakâlîbe asıllı komutan Naya idi. Naya, Yahudi vezirin siyasi ve ekonomik gücüne karşı haset içindeydi. Vezirin müreffeh yaşamını ve Elhamra tepesine inşa ettiği sarayın²⁵⁰ görkemini emîre şikâyet etmiştir: “O, paranızı (vergi gelirleri) kısıtı. Sizden daha zengin oldu. Yaptırdığı saray sizinkinden daha ihtişamlı. Allah aşkına! Size yalvarıyorum, onu uzaklaştırın ve kendinizi Müslümanlara sevdirin.” Emîr Badis, Naya'nın sözlerinde haklı olduğuna kanaat getirerek, Yusuf'un işinin bitirilmesi gerektiğine ikna olmuştur. Ancak Yusuf, kurnazlığı sayesinde şahsına karşı planlanan bu hareketi savuşturmayı başarmıştır.²⁵¹

İlhan'ın İbn İzârî'den naklettiğine göre: “Yusuf devletin en yüksek makamlarına getirdiği ve etrafına topladığı büyük Yahudi kitlesi ile beraber yaptığı hareketlerle adeta kanunun üstünde olduğunu izhar ediyordu. Müslümanların ve çevresindekilerin inanç ve duygularına aldırmaksızın sarayında çılgınca partiler veriyordu. Kendisine övgü dolu kasîdeler yazan Arap ve Yahudi şairleri maddiyata boğuyordu.”²⁵²

İbn Bessâm ise *ez-Zahîre* adlı eserinde Endülüs halkının Yahudi vezir Yusuf'a karşı nefretinin sebeplerini şöyle zikretmiştir: “Yusuf, devletin önemli görev ve kademelerine Yahudiler'i atadı ve devleti Yahudiler'e teslim etti. Devlet hazinesini çok israf eden bir müsrifîti. Yusuf bütün devleti ele geçirmişti ve bütün devlet Yusuf'un elindeydi. Bu da Müslümanların Yahudiler'e kin ve nefret duymasına sebep olmuştu. Durum her an patlamaya hazır bir bomba gibiydi. Bu bombanın fitilini fâkih Ebû İshak el-İlbîrî'nin²⁵³ kasîdesi ateşlemişti. Bu kasîde halk üzerinde etkili oldu. 1066 yılında galeyana gelen Gırnata ahalisi idarecilere karşı ayaklanıp sarayı bastı.”²⁵⁴

Yahudi güç ve servet tekeline karşı Ebû İshâk el-İlbîrî'nin kasîdesi, Müslümanların Yahudiler'e karşı kıskırılmasında büyük bir rol oynamıştır. El-İlbîrî, bir Yahudi'yi vezirliğe getirdiği için emîri ağır bir şekilde eleştirmiş, buna rıza gösterdiği

²⁵⁰ Kaynaklar, İsmail ve oğlu Yusuf'un Elhamra'yı inşa ettikleri ve orada yaşadıklarını rivayet etmektedir bkz. İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s.74-75; Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s.65,168, C. II, s.183-184; Baer, *Jews*, I, s.36; Mehmet Özdemir, “Elhamra Sarayı”, *DİA*, C. XI, İstanbul 1995, s.29-31.

²⁵¹ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s.69.

²⁵² İbn İzârî'den naklen İlhan, *a.g.t.*, s.103; Ashtor, *a.g.e.*, C.II, s.162.

²⁵³ Aslen İlbîre'lidir. Beni Tüçîb kabilesine mensup olduğu için Tüçîbî adıyla da tanınır. Badis b. Habbus döneminde Gırnata Emîrliği'nde kadılık yapan Ali b. Muhammed b. Tevbe'nin kâtibi olarak görev yaptığı ve aynı zamanda ders verdiği bilinmektedir. Yahudilere karşı öfkesi de dâhil olmak üzere şiirlerinin çoğunu Gırnata'dan kovulduktan sonra sürgünde yazmıştır. Biyografisi hakkında bilgi için bkz. Muhammed Süveysî “Ebû İshak el-İlbîrî”, *DİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 170; Nicola Carpentieri, “Abû Ishâq Al-İlbîrî: A Literary Revisitation”, *Medievalia*, C. I, S. 19, Barcelona 2016, s. 67-95.

²⁵⁴ İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, s.761-769.

için de halka sert tenkitler yöneltmiştir. Kasîde, Gırnata yöneticilerine hitap ederek Yahudiler'in hükümetteki etkisine son vermeleri için bir çağrıda bulunmuştur.²⁵⁵

Yine Endülüs'ün büyük âlimlerinden İbn Hazm'ın Yahudi vezir Yusuf b. Nagrila'ya yönelttiği reddiyesi ümera sınıfının tepkileri arasında büyük bir öneme sahiptir. Yahudi vezirin Kur'an'ı Kerim'i eleştirisine ve Müslümanlar üzerinde otorite kurmasına öfkeyle karşı çıkmıştır.

Görüldüğü üzere Yahudi vezirlere karşı ulema, idari ve askeri kanat başta olmak üzere Endülüs halkının çeşitli kesimlerinden büyük tepkiler gelmiştir. Yahudiler'in vezirlik makamına atanması zaman zaman ülke krizine varan olaylara sebebiyet vermiştir. Ancak tüm bu tepkilere rağmen yine de Endülüs yöneticileri kendi şahsi çıkarları için Yahudiler'i devletin önemli kademelerinde istihdam etmeye devam etmiş ve Müslümanlar üzerinde otorite kurmalarına izin vermiştir.

²⁵⁵ Adı geçen kasîdenin tam metni III. bölümde verilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS DEVLET İDARESİNDE YAHUDİ VEZİRLER VE FAALİYETLERİ

1. ENDÜLÜS'TE VEZİRLİK KURUMU

Vezir²⁵⁶ kelimesinin menşesine dair çeşitli görüşler mevcuttur. Bu görüşlerin ilkinde göre vezir kelimesi Sasânî kökenlidir. Zira Müslümanlar bu kurumu bürokrasisi oldukça gelişmiş olan Sasânîler'den miras almıştır. Eski Farsça yani Pehlevice'de “karar vermek” ve “hükmetmek” anlamlarına gelen *vicira* veya *v (i)cir* kelimelerinden türemiştir. İkinci görüşe göre ise vezir kelimesi Arapça kökenlidir. Sıgınılacak yer (melce) anlamında “*vezer*” veya ağır yük, günah, sorumluluk manasında “*vizr*” ya da güç, kuvvet ve dayanak anlamlarını taşıyan “*ezr*” kökünden türemiştir. Bu görüşü destekleyenler vezirlik makamının İslâm'dan önce de Araplar tarafından bilindiğini ve farklı formlarda Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in hadislerinde geçtiğini referans göstermiştir.²⁵⁷

İslâm tarihinde genel kabule göre vezirlik kurumu teşkilatlı idari bir müessese olarak ilk defa Abbasîler döneminde ortaya çıkmıştır. Vezirin ise, devlet bürokrasisinde halifenin başyardımcısı / vekili olarak idari, hukuki, mali ve askeri alanlarda pek çok görevi bu dönemde icra etmeye başladığı kabul edilmiştir. İslâm tarihinde ilk defa vezir unvanı alan kişi ise 749 yılında Abbasî halifesi Ebû'l Abbas Seffah'ın vezirliğini yapan “*Vezir-i Al-i Muhammed*” lakabıyla tanınan Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallal el-Hemdani (ö.750) olduğu kabul edilmiştir.²⁵⁸

Endülüs Emevîleri'nde vezirlik, devletin 756 yılındaki kuruluş döneminden beri mevcuttu ve II. Abdurrahman'a kadar da ilk dönem İslâm tarihindeki vezirlik müessesinden pek farklı değildi. Devletin kuruluş yıllarında -özellikle Abdurrahman b.

²⁵⁶ İslâm tarihinde vezir kelimesi yerine muhtelif kelimelerin de kullanıldığı görülmüştür. Emevîler “*müşîr*” ve “*kâtib*” adı verdikleri bazı görevlilerle istişare etmişlerdir. Endülüs Emevîlerinde vezire “*hâcib*” ve “*zû'l-vizâreteyn*”, Eyyubîler'de “*kâtib*” ve “*sâhib*”, Gazneliler'de “*hâce-i buzûrg*”, Selçuklular'da “*hâce*”, “*sâhib*” ve “*sâhib-i âzam*”, Fâtımîler'de “*sefir*” (elçi) ve “*vâsıt*” (aracı) gibi adlandırmalar vezir kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. bkz. İbrahim Barca, “Klasik İslâm Siyaset Kurumu ve Literatürüne Genel Bir Bakış”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 1, s. 33-65, s. 45.

²⁵⁷ Vezirlik kurumum detaylı incelendiği ve bu konu hakkındaki çeşitli görüşlerin mukayeseli olarak ele alındığı ayrıntılı çalışma için bkz. Halil İ. Hançabay, “İslâm Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, 6. Türkiye Lisanüstü Çalışmalar Kongresi, C. IV, Muş 2017, ss. 199-212, s. 200; Fatih Y. Ayaz, “*Vezir*”, *DİA*, C. XLIII, İstanbul 2013, ss. 89-90; Shelomo D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden, 2010, ss. 168-170; Fatih Y. Ayaz, “Abbâsîlerden Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 28, 2012, s. 117-149, s. 119.

²⁵⁸ Hakkı D. Yıldız, “Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallal”, *DİA*, C. X, İstanbul 1994, ss. 228-229, s. 228; Hamdi Alaslan, “İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, S. 98, Ekim 1995, ss. 1-23, ss. 5-6.

Muâviye döneminde- vezirler belli alanlardan sorumlu olmalarından ziyade hükümdarın danışmanı ve yardımcısı pozisyonunda görev yapmaktaydılar.²⁵⁹

İbn Haldûn, Endülüs'te vezirlik kurumu hakkında bazı malumatlar zikretmiştir. Buna göre, Endülüs Emevîleri devletin ilk yıllarında vezirlik adını bilinen anlamında kullanmış daha sonra tek bir vezire ait olan görevler birden çok vezire paylaştırılmıştır. Her bir görev için ayrı ayrı vezirler tayin edilmiştir. Malî işler için ayrı bir vezir, adli işlere bakmak üzere ayrı bir vezir, askeri işlere ayrı bir vezir, yazı işlerine bakmak üzere ayrı bir vezir tayin edilmiştir. Bunlar genellikle soylu ailelerden seçilmiş ve her birine özel daire tahsis edilmiştir. Vezirler, halifeden emir almak üzere aralarından nâib olarak birini seçip ona hâcib adını vermiştir. Endülüs Emevîleri'nde rütbe olarak en yüksek makamı temsil eden hâciplik, sultanla vezirleri ve halk arasında aracılık etmiştir.²⁶⁰

Tarihçiler tarafından II. Abdurrahman dönemi Endülüs'ün en parlak, istikrarlı ve verimli dönemlerinden biri olarak kabul edilirken bunun nedeni olarakta hükümet sistemini ve devlet kurumlarını örgütlemesi olarak ifade etmişlerdir. Abbasîlerin aksine Endülüs, “kolektif liderlik” olarak adlandırılabilen bir istişare sistemine sahip olmuştur. Bu sistemde devlet işleri ve idari görevler liyakat esasına dayalı olarak dağıtılmıştır. Bu vezirler devlet işlerini görüşmek ve kararlar almak için toplanmış ve daha sonra emîrin onayına sunmuşlardı.²⁶¹

II. Abdurrahman (822-852), vezirlerini genellikle Emevîlere bağlılıklarıyla tanınan ailelerden seçmiştir. Birçoğu yüksek idari yetenekleriyle tanınmaktaydı. Oğullarını kendilerinin yerine geçmesi için eğitirdi. Böylece bu makamlar aile mirasıyla devredilmekteydi. Örneğin bu tür aileler arasında Benî Şüheyd, Benî EbûAbde, Benî Buht, Benî Ümeyye, Benî Futays ve Benî Basîl gibi aileler yer almaktaydı ve her biri devlete son derece yetenekli ve becerikli onlarca adam ile katkıda bulunmuşlardı. Vaziyetiyle II. Abdurrahman kendisinden önce ve sonra hiçbir hükümdarın sahip olmadığı vezir kadrosuna sahip olmuştur.²⁶²

²⁵⁹ Orhun Küskü, *Endülüs Emevî Devleti İdari Yapısı (756-1031)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s.116.

²⁶⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. II, s.609,610; Tuba Denek, *İbn Haldûn'un (1332-1406) "Mukaddime"sine Göre İslâm Kurumları Tarihi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2007, s.24,25; el-Makkarî, Şihabüddin Ahmed et-Telmesani, *Nefhu't-Tib min Ğusni'l Endelüsi'r-Ratib*. İngilizce çevirisinden yararlanılmıştır bkz. *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, Çev. Pascual de Gayangos, Hughes Allen and Company, London 1840, s. 102.

²⁶¹ Mahmoud Makki, “The Political History of al-Andalus (92/711-897/1492)”, *The Legacy of Muslim Spain*, Ed. Salma Khadra Jayyusi, E. J. Brill, Leiden 1992, s.3-87, s. 24.

²⁶² Makki, “The Political History”, s.24,25.

2. YAHUDİLERİN VEZİR TAYİN EDİLMELERİ

711 yılında gerçekleşen Endülüs'ün fethinden, X. yüzyılın ortalarına kadar geçen yaklaşık iki yüz elli yıllık bir süreçte Endülüs devlet idarelerinde Yahudi vezirlere rastlanılmamıştır. Bu dönem, halifelerin zımmî kurallarını gözettiği, devlet kadroları için liyakatli ve donanımlı kişilerin bulunduğu ve merkezi otoritenin güçlü olduğu bir dönemdi. Bu süreç içerisinde Yahudiler ihtiyaç halinde liyakati da gözetilerek vergi tahsildarı, tercümanlık, kâtiplik gibi daha alt birimlerde istihdam edilmişlerdir. Baş vezirlik mevkiinde yüksek rütbeli bir Yahudiye rastlanılmamıştır. Bu dönemde tek bir istisna olarak 940-975 yılları arasında Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'a hizmette bulunan Hasday b. Şaprut görülmektedir. Her ne kadar yaptığı işler vezirlerin görev tanımında yer alan işler olsa da resmi olarak vezir unvanı verilmemiştir. Tarihçiler buna sebep olarak halifenin Müslümanların tepkisini çekmemek adına Hasday b. Şaprut'a resmi olarak vezir unvanı vermekten kaçınmış olabileceğini belirtmiştir.

Yahudiler VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Kapalı toplum yapısına sahip Yahudi cemaati X. yüzyıla gelindiğinde sadece Endülüs'te değil Mezopotamya'da da aynı değişimi yaşamıştır. Ticarete yoğunlaşan Yahudiler sıcak para hareketi içerisine girmiş ve zayıflayan devletlerin borçlanma ihtiyacına çökmüş tefeci unsurlar olarak sarraflıkta ve bankerlikte aktif hale gelmiştir. Yahudiler'in vezirliğe kadar yükselebilmelerinde bu toplumsal dönüşüm etkili olmuştur. Bunu da İslam kültüründen beslenerek, o özgürlükten faydalanarak sağlamışlardır.

XI. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise hem Endülüs tarihi hem de Yahudiler için köklü bir değişim yaşanmıştır. 1031 yılında merkezi otoritenin çöküşüyle başlayan mülûkü't-tavâif (1031-1090) adının verildiği bu yeni dönemde pek çok yerel idareler kurulmuş ve bu emîrlik merkezlerinde Yahudiler, devlet idarelerinin en yüksek makamında görevlendirilmişlerdir. Emîrlikler arasında yaşanan sürekli rekabet ve savaşlar, fitne ortamı, Müslümanların birbirine düşmesi, yöneticilerin içkiye düşkünleşmesi, zımmî hukukunun hiçe sayılması gibi nedenler Yahudiler'in daha önce hayal dahi edemeyecekleri en üst devlet makamı olan vezirliğe getirilmelerini neden olmuştur.

3. HASDAY b. ŞAPRUT

3.1. HAYATI

Endülüs idaresinde görev yapan ilk Yahudi vezir Ebû Yusuf Hasday b. Şaprut'tur. Siyasi faaliyetleri 940-975 yılları arasında gerçekleşen Hasday b. Şaprut²⁶³ Endülüs Emevî Halifeleri III. Abdurrahman (912-961) ve II. Hakem (961-976) döneminde görev yapmıştır.²⁶⁴

Hasday b. Şaprut takriben 905-915²⁶⁵ yıllarında doğu Endülüs'ün önemli şehirlerinden Ceyyan'da (Jaén) İbnŞaprut adlı varlıklı ve saygın bir ailede dünyaya gelmiştir. Babası İshak b. Ezra b. Şaprut²⁶⁶ yaklaşık 930'da atalarının şehri Ceyyan'ı terk ederek başkent Kurtuba'ya taşınmıştır.²⁶⁷ Hasday bu yeni ortamda kısa sürede dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Tıptaki mahareti sebebiyle 940 yılından itibaren Kurtuba sarayında halifenin özel hekimi olarak görevlendirilmiştir. Görevini icra ettiği sırada bilgisi, karakteri ve yeteneği sayesinde herkesin tanıdığı biri olmuştur. Kısa sürede Müslüman sarayında yıldızı parlayan Yahudi hekim Hasday b. Şaprut, Halife III. Abdurrahman'ın gözüne girmeyi başarmıştır.²⁶⁸

İbn Ebû Usaybia *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakati'l-Ettibba* adlı eserinde Hasday b. Şaprut'tan şöyle bahsetmiştir: “Tıbbâ çok ilgili biriydi. Endülüs Emevî Halifesi Abdurrahman Nasır-Lidinillah'a hizmette bulunmuştur. Hasday, Yahudi hahamlarından olup Yahudi şeriatında ilerlemişti. Yahudi hukukunu, tarihini ve diğer dini kaideleri ilk defa Endülüs (Yahudi) halkına o açıkladı. Zira ondan önce dinlerinin hukukunu, tarihlerinin beyanını ve bayramlarının vakitlerini tayin noktasında Bağdat Yahudiler'inden yardım almakta ve kaçınıcı yılda olduklarını bildiren tarihlerinin kaidelerini ve sene bilgisini onlardan öğrenmekteydiler. Halife, Hasday'ı Yahudilerle alakalı bilgilerini artırması ve ülkede bulunmayan Yahudi kaynaklarını temin etmesi için Doğu'da bulunan Yahudilikle alakalı kitaplardan dilediğince getirmesine izin verdi.

²⁶³ Hasday b. Şaprut'un soyundan kimselerin Çiprut soyadıyla halen Türkiye'de yaşadığı bilinmektedir. Çiprut, Şaprut adının söyleyiş ve yazım açısından bozulmuş bir uyarlamasıdır bkz. Naim A. Güler, “Soyadlarımız”, *Şalom Gazetesi*, 11 Eylül 2019.

²⁶⁴ Max L. Margolis- Alexander Marx, *A History of The Jewish People*, Harper Torch Books, New York 1965, s.308; Haim H. Ben-Sasson, “The Middle Ages”, *A History of The Jewish People*, Ed: H. Ben-Sasson, Cambridge, Harvard University Press, Massachusetts 1976, s.385-691, s.452; Yitzhak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1978, C. I, s.29; Stillman, *a.g.e.*, s.55.

²⁶⁵ Ashtor, *a.g.e.*, C. I, s.56; Meyer Kayserling-Richard Gottheil, “Hasdai Abu Yusuf b. Shaprut”, *JE*, C. VI, New York, Londra s.248.

²⁶⁶ Dindarlığı ve servetiyle bilinen İshak b. Şaprut, yeni ikamet ettiği şehirde gösterişli bir sinagog inşa ettirmiştir. Kendini Tevrat'a ve edebiyata adan Yahudi yazarların hamisi olmuştur bkz. Ashtor, *a.g.e.*, C. I, s. 159.

²⁶⁷ Norman Golb, “The Caliph's Favorite: New Light from Manuscript Sources on Hasdai b. Shaprut of Cordova”, *Magdalen College Society for Judeo-Arabic Studies*, Cambridge 2011, s. 1

²⁶⁸ Kayserling, “Hasdai”, s. 248.

Böylece Endülüs Yahudiler'i daha önce bilmedikleri ve öğrenmek için çok sıkıntı çektikleri eserlere ulaşma imkânı elde ettiler.²⁶⁹

Haim Zafrani, *Yahud el-Endelüs ve'l Mağrib* adlı eserinde Hasday b. Şaprut'a dair bir açıklamada bulunurken Yahudiler'in Endülüs topraklarındaki durumuna da dikkat çekmiştir. "Endülüs'teki Yahudiler çok zengin oldular. Halifelerin yanında özellikle mali birimlerde olmak üzere idari görevlerde yer aldılar. Endülüs'te onlar idari görevlerden başka siyasi olarak da üst makamlara geldiler. Bunlardan birisi Hasday b. Şaprut idi. Tabip olarak ün kazanmasının yanında tercüman ve diplomatlık görevlerinde de bulundu. Grekçe' den yaptığı tercümelerle şöhreti daha da arttı. Son olarak III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem devrinde Kurtuba'da vezir oldu."²⁷⁰

Ashtor, Müslümanların tepkisini çekmemek adına Halife III. Abdurrahman'ın Hasday b. Şaprut'a resmi olarak vezir unvanı vermekten kaçınmış olabileceğini belirtmiştir. Buna rağmen Hasday b. Şaprut fiilen kendisine verilen görevleri icra etmeye devam etmiştir. Kurtuba limanında gümrük ve gemi aidatlarını toplamış ve buraya gelen elçileri kabul etmiştir. Akabinde kuzeyde Hristiyan krallıklarla ve doğuda Bizans İmparatorluğu ile müzakerelerde diplomat olarak görevlendirilmiştir.²⁷¹ Hasday b. Şaprut bu görevlendirmeler neticesinde Endülüs Emevî Devleti'nin dış politikasını şekillendiren önemli bir figür olmuştur.²⁷²

Diplomatik yeteneklerinin yanı sıra tıp alanındaki uzmanlığı sayesinde şöhreti Endülüs sınırlarının çok ötesine de yayılmıştır. Öyle ki, Endülüs'ün kuzeyindeki Leon Krallığı'nın iç siyasetinde etkin bir rol almıştır. Krallıkta aşırı şişmanlığı sebebiyle ata dahi binemeyen birinin kendilerine lider olmayacağı gizli mahfillerde dile getirilen I. Sancho'nun şişmanlık hastalığını tedavi ederek hakkındaki tenkitlerin ortadan kalkmasını ve tahtta devamlılığının sağlanmasını doğrudan etkilemiştir.²⁷³

Hasday b. Şaprut birden fazla yabancı dil bilmesi hasebiyle Doğu'dan getirilen bilimsel eserlerin tercümesini yapmak üzere görevlendirilmiştir.²⁷⁴ Bizans İmparatoru

²⁶⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 498.

²⁷⁰ Haim Zafrani, *Yahud el-Endelüs ve'l Mağrib*, C. I, Trc. Ahmed Şahlan, Mersem Yayınevi, Rabat 2000, s. 46.

²⁷¹ Stillman, *a.g.e.*, s. 55.

²⁷² Baer, *a.g.e.*, s. 29.

²⁷³ Golb, *a.g.m.* s. 2.

²⁷⁴ Baer, *a.g.e.*, s. 29; Sarah Stroumsa, "Between Acculturation And Conversion İn Islamic Spain: The Case of The Banu Hasday", *Mediterranea International Journal For The Transfer of Knowledge*, C. I, S. 1, March 2016, s. 9-36, s. 21.

VII. Konstantinos, III. Abdurrahman'a Dioscorides'e²⁷⁵ ait değerli bir el yazması olan antik tıp kitabı *Materia Medica*'yı hediye olarak gönderdiğinde Hasday b. Şaprut bu eserin Arapça'ya çevrilmesine önderlik etmiş ve eseri Arapların ve Orta Çağ Avrupası'nın istifade edebileceği bir hale getirmiştir.²⁷⁶

Hasday b. Şaprut, saraylı Yahudiler'in önde geleni olarak Endülüs Yahudi cemaatinin başkanı, İbranice telaffuzuyla Nasi'si²⁷⁷ seçilmiştir.²⁷⁸ Halifenin himayesiyle, Yahudi kardeşlerine karşı yapılan her türlü baskı ve zulmü engellemek adına bütün Avrupa ülkelerine ve Bizans İmparatorluğu'na elçi ve mektuplar göndermiştir.²⁷⁹ Bu konudaki en dikkat çekici örnek Bizans imparatoru VII. Konstantinos Porfirogennetos'in (913-959) karısına hitaben yazdığı Bizanslı Yahudiler'i zulümden korumasını talep eden İbranice mektubudur. Daha da önemlisi İbranice olarak kaleme aldığı mektuplarıyla dünyadaki Yahudiler'in ve Yahudi kültür kurumlarının Endülüs Devleti'nin himayesi altında olduğunu göstermiştir. Hasday b. Şaprut'un tüm faaliyetleri mülûkü't-tavâif döneminde daha da belirgin hale gelecek olan "Endülüs saraylı hahamı" modelini temsil etmiştir.²⁸⁰

Ashtor, Hasday b. Şaprut hakkında şunları zikretmiştir: "940'larda sarayın yıldızlarından biri Endülüs'ün göklerinde yükselişe geçti. O, tüm yönleriyle bir Endülüs saraylısıydı. Bütün enerjisiyle halifeye hizmet etti. Hem dış politikada hem de iç politikada iyi bir hizmet adamıydı. Ayrıca, Müslümanların görgü kurallarını benimseyip kendi yaşam tarzına uyarladı. O, sadece hükümet işlerinde değil aynı zamanda ediplere yardım elini uzatan önemli biriydi."²⁸¹

3.2. SARAY HEKİMLİĞİ

Hasday b. Şaprut kariyerine Halife III. Abdurrahman'ın özel hekimi olarak başlamış ve tıp kitaplarının çevirisinde önemli bir rol üstlenmiştir. İmparator VII. Konstantinos tarafından III. Abdurrahman'a hediye olarak gönderilen Dioscorides'in

²⁷⁵ Dioscorides'in adı halk arasında "İzdaş Neyadiş"dir. Bu ismin manası "bizden çıkandır". Dioscorides, halkından ayrılarak dağları sevip tüm zamanını orada bitkilerle uğraşarak geçirdiği için adını buradan almıştır. Bkz: İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etbbâ*, s.22-23.

²⁷⁶ Kayserling, "Hasdai", s. 249; Golb, *a.g.m.*, s.2.

²⁷⁷ Nasi, kökenleri Kitab-ı Mukaddes dönemine kadar dayanan, bazen bir krala bazen kabile ya da geniş bir ailenin liderine işaret eden önemli insanlar için kullanılan bir unvandır. II. Mabet' in yıkılması sonrası Filistin Yahudi cemaatinin dini lideri için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gerald Y. Blidstein- Isaac Levitats, "Nasi", *EJ*, XIV, s.784-785.

²⁷⁸ Stillman, *a.g.e.*, s.55.

²⁷⁹ Golb, *a.g.m.*, s.2.

²⁸⁰ Raymond S. Scheindlin, "The Jews in Muslim Spain" *The Legacy of Muslim Spain*, Ed. Salma Khadra Jayyusi, E.J Brill Leiden, New York- Köln 1992, s.188-200, İzârî, *Be'ânü'l-Muğrib*, s.190.

²⁸¹ Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s.159, 242.

meşhur farmakoloji kitabı *Materia Medica*²⁸², yı Arapça'ya tercüme etmekle görevlendirilmiştir.²⁸³

III. Abdurrahman *Materia Medica* adlı kitabın tercümesini yaptırmak için İmparator VII. Konstantin'den İğrik ve Latinceyi bilen birini göndermesini istemiştir. İmparator da halifeye Nikola adında bir keşiş göndermiştir. Nikola Kurtuba'ya hicri 340 (951/952) yılında gelmiştir. O vakitler Kurtuba'da araştırma inceleme ve Dioskorides'in kitabında Arapça isimleri bilinmeyen ilaçları ortaya çıkarmaya gayret gösteren tıp ile uğraşan bir topluluk bulunmaktaydı. Kitapta bulunan ilaçların isimlerin tashihi ve özelliklerini bulmaya çalışan araştırmacı ve tabipler arasında Şeccar diye tanınan Muhammed Besbasi denen bir adam, Yabise lakabıyla tanınan Ebû Osman el-Cezzar, Muhammed b. Sait et-Tabib, Abdurrahman b. İshak b. Heysem ve Yunanca ile birlikte ilaçları iyi bilen Ebû Abdullah es-Sakli vardı. Aralarındaki en gayretli ve hırslı kişi Hasday b. Şaprut idi. Hasday, keşiş Nikola ile birlikte Dioscorides'in çevirisini üstlendi. Her ikisi de Halife III. Abdurrahman'nın yanında yüksek rütbeye ve özel bir yere sahipti. Keşiş Nikola, Dioskorides'in kitabında isimleri bilinmeyen ilaçları açıkladı ve birlikte bu kitabın yeniden tercümesini yaptılar. Ortak bir çalışmayla *Materia Medica*'nın Doğu Arapça versiyonunu yeniden inceleyip burada belirtilen bitkilerin ve formüllerin çoğunu açığa kavuşturdular.²⁸⁴ *Materia Medica*'nın tercümesi ile birlikte Yunan bilimi Hasday b. Şaprut, İbn Cülcül ve Madridli Mesleme gibi bir grup bilim adamının mirası haline gelmiştir.²⁸⁵

Hasday b. Şaprut çok sayıda hekimin denediği ve başarısız olduğu bir şeyi başarmıştır. Kitapta *Mithridate (el-faruk)* olarak bilinen ve altmıştan fazla formül içeren kadim Yunan mucizevî ilacın sırrını çözmüştür. Bu, Orta Çağ'ın en önemli ilaç keşfi

²⁸² İbn Cülcül Orta Çağ tıbbının temel eseri *Materia Medica* hakkında şu bilgileri kaydetmiştir: “Bu eser Abbâsî Halifesi el-Mütevekkil devrinde Medinetüsselam'da (Bağdat) yazıldı. Yunanca'dan Arapça'ya İstefan (Steven b. Basil) tarafından tercüme edildi. İstefan bu kitaptaki Arapça isimlerin tamamını çeviremedi çünkü buradaki terimlerin Arapça muadillerini bilmiyordu. Bkz. İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Enbâ*, s. 22.

²⁸³ İbn Ebû Usaybia *Uyûnu'l-Enbâ* adlı eserinde bu hadiseyi şöyle zikretmiştir: “Kostantiniye İmparatoru Ermanius (VII. Konstantin), Endülüslü halifesine 948/949 yılında birçok değerli hediye ile birlikte bir mektup göndermiştir. Bu hediyeler içinde fevkalade bitkilerle bezenmiş İğrik yani Yunanca yazılmış Dioskorides'in kitabı da bulunmaktaydı. Ayrıca tarihçi Herosis'in geçmiş zamanların ve yöneticilerinin tarihi ile faydalı bilgilerin olduğu bir Roma tarihi kitabını da göndermiştir. Ermanius, halifeye gönderdiği mektubunda: “Dioscorides kitabından ancak Yunanca'yı ve bu ilaçların isimlerini iyi bilen biri varsa fayda görür. Ey Melik! Eğer yanında böyle biri varsa bu kitaptan faydalandın demektir. Herosis'in kitabına gelince ülkende Latince'yi bilenler vardır. Eğer onları bulursan Latince'den Arapça'ya tercüme ettirebilirsin” demiştir.” Bkz. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 394; O'Callaghan, *a.g.e.*, s. 161; Joseph Vernet, “Natural and Technical Sciences in Al-Andalus”, *The Legacy of Muslim Spain*, Ed. Salma Khadra Jayyusi, E.J. Brill Leiden, New York, Köln 1992, s. 937-951, s. 939-940.

²⁸⁴ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 493-394.

²⁸⁵ Vernet, *a.g.m.*, s. 939-940.

sayılmıştır.²⁸⁶ Tüm bunlar göstermektedir ki Hasday b. Şaprut, Endülüs'te botanik ve bitkilerden ilaç hazırlama yani kimya ilmine sahip en ileri seviyedeki kişilerden biri idi.

Hasday b. Şaprut'un önderliğinde yeniden tercümesi yapılan Dioscorides'in bu şerhinden yararlanarak tıp alanında yazanlar aralarında İbn-i Sînâ'nın da bulunduğu bu âlimler ondan iktibaslar yapmıştır.²⁸⁷

Tıbbı büyük önem veren Halife III. Abdurrahmanaralarında Yahudi hekim Hasday b. Şaprut'tun da bulunduğu Endülüslü hekim ve cerrahları sarayında toplayıp Kurtuba'da bir tıp okulu kurmuş ve Doğu'dan tıp kitapları getirterek tercümeler yaptırmıştır. Bu çalışmalar sayesinde Orta Çağ'ın en büyük tıp merkezi Endülüs olmuştur. Şifa arayanlar Avrupa başta olmak üzere birçok ülkeden buraya gelerek tedavi olmuş ve sağlığına kavuşarak ülkesine dönmüştür.

Hasday b. Şaprut, hekim olarak yalnızca Müslüman sarayına hizmet etmekle kalmayıp tıp alanındaki maharetiyle Leon Kralı I. Sacho'yu tedavi etmekle de görevlendirilmiştir. Ona verilen bu görev beraberinde başarılı bir diplomat unvanı da kazandırmıştır. Nitekim politik dehasıyla Hristiyan kralı Müslümanların başkenti Kurtuba'ya götürmeye ikna etmiştir. Kendisine verilen bu görevi ülkesinin çıkarlarına en uygun şekilde yerine getirerek halifenin takdirini kazanmıştır.

Leon asilzadeleri, aşırı şişmanlığı yüzünden yürümekte dahi zorlanan ve at binmesi imkânsız hale gelen “şişman” (gordo) lakaplı I. Sancho'yu (956-966) tahttan indirmişlerdi. Tahtını yeniden kazanmak isteyen I. Sancho zayıflamak için hekimleriyle meşhur Kurtuba sarayına başvurmuştur. Endülüs Emevî halifesi III. Abdurrahman bu fırsattan yararlanmak üzere Hristiyan kralı on kale karşılığında sağlığına kavuşturarak krallığın başına geri getirme sözü vermiştir. Tedavinin yapılabilmesi için Endülüs'ün başkanetine gitmeye ikna edecek biri olarak Hasday b. Şaprut'u Navarra sarayına göndermiştir. Hasday b. Şaprut Navarra'ya vardığında kraliçe Toda'yı ve torunu I.

²⁸⁶ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 81.

²⁸⁷ İbn Cülcül (ö. 384? /994): *Tefsirü'l-Esma el-Edviye el-Müfredede min Kitabi Diyüsküridis* eserinde bu şerhten faydalandı. Er-Reis İbn-i Sînâ (ö. 428/1036) *el-Kanun* adlı eserinde yararlandı. İbn Vafid el-Endelüsî (ö. 467/1074) Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülkebir yeni şerhten istifade etti. Ali b. Rıdvan (ö. 543/1148) Mısırlı tabip yazdıklarının tamamında Dioscorides'in yeni şerhinden yararlandı. Eş-Şerif el-İdrisi (ö. 560/1164) *el-Cami Lisifat Eştat en-Nebat* adlı eserinde bu şerhten faydalandı. Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed el-Gafiki (ö. 560/1164) *Camiu'l-Müfredat* adlı eserinde hem Dioscorides'in yeni şerhinden hem de Galen'in kitaplarından çok fazla iktibaslar yaptı. Seyyah Abdüllatif el-Bağdadi (ö. 629/1231) *İntizaatin Kitab Dioscorides fi şifat el-Haşayiş* adlı eserinde yararlandı. Ebû'l-Abbâs b. er-Rumiyye (ö. 637/1239) *Tefsiru'l-Esma el-Edviye el-Müfredede min Kitab Dioscorides* adlı eserinde yararlandı. Ziyaeddin b. Baytar (İbn Baytar) (ö. 646/1248) *el-Camiu'l-Edviye el-Müfredede* adlı eserinde faydalandı. Davud el-Antakî (ö. 1008/1599) *Tezkiretü'l Elbab* adlı eserinde Dioscorides'in bu şerhinden çokça istifade etti. Bkz. İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Entebbâ*, s. 22-23.

Sancho'yu Kurtuba'ya götürmeye ikna etmiştir. Dönemin Yahudi bir şairi Hasday'ın bu başarısını şu sözlerle tasvir etmiştir: “Sözlerinin cazibesi, bilgeliğinin ve kurnazlığının gücü ve bin bir numarasıyla kendini ifade etti.” Hasday b. Şaprut tarafından bizzat halifenin huzuruna getirilen Hristiyan kral yine Hasday tarafından kısa bir sürede başarılı bir şekilde tedavi edilmiştir. Halifenin söz verdiği gibi büyük bir Müslüman ordusu Leon'a girerek I. Sancho'yu tahta geçirmiştir. Devrik kral I. Sancho, Hasday b. Şaprut'un hünleriyle hem sağlığına hem de tahtına kavuşmuştur.²⁸⁸

Hasday b. Şaprut'un faaliyetleriyle mağrur kraliçe Toda'nın ve onun talihsiz torununun Endülüs sarayına kendilerini şahsen sunmaları Müslümanların milli gururu için sevindirici bir tablo olmuştur. Endülüs'te Yahudi bir adamın Hristiyanları ayaklarına kadar getirdiğinden beri Yahudiler hâlâ cazip bir topluluktur.²⁸⁹

3.3. SİYASİ FAALİYETLERİ

Hasday b. Şaprut saray hekimliğinin yanı sıra Endülüs halifesi adına diplomatik teşebbüslerde de bulunmuştur. Özellikle İber Yarımadası'nın kuzeyindeki Hristiyan devletlerle gerçekleştirilen müzakerelerde elçi ve baş diplomat olarak aktif bir şekilde görevlendirilmiştir.²⁹⁰

Golb'un naklettiğine göre Yahudi vezirin müzakerelerde gösterdiği başarıyı İbn Hayyan şu sözlerle övmüştür: “Hasday b. Şaprut, kendi neslinin eşsiz insanı, yüksek kültürü, kurnazlığının derinliği, keskin idraki ve olağanüstü zekâsıyla hiçbir hükümdarın hizmetkârları arasında onun gibisi yoktur.”²⁹¹

Endülüs Emevî Devleti ile Hristiyan ülkeler arasında neredeyse her yıl gerçekleşen birçok temaslar vardı. Kurtuba birçok ülkenin meselerinin görüşüldüğü diplomatik bir merkezdi.²⁹² Güney ve kuzeyden gelen diplomasi yoğunluğunu idare edebilmek ileri derece feraset ve basiret sahibi olmayı gerektirmekteydi. Hasday b. Şaprut Endülüs sarayında kendisine verilen elçilik ve diplomatlık görevlerini başarılarıyla icra ederek halifenin itimadını kazanmayı başarmıştır.

²⁸⁸ Baer, *a.g.e.*, s. 29; O'Callaghan, *a.g.e.*, s. 124; Roth, *Jews, Visigoths*, s. 84; Kayserling, “Hasdai”, s. 249; Margolis, *a.g.e.*, s. 308-309.

²⁸⁹ Margolis, *a.g.e.*, s. 308.

²⁹⁰ W assenstein, *a.g.e.*, s. 196.

²⁹¹ İbn Haldun'dan naklen Golb, *a.g.m.*, s. 2.

²⁹² Ashtor, *a.g.e.* C.I, s. 164.

3.3.1. Barselona Kontu Sunyer ile Müzakeresi

Halife III. Abdurrahman, Endülüs'ün sınırlarını kuzeye Karolenj İmparatorluğu topraklarına kadar genişletmek istiyordu. Çünkü sadece Cillikiye'nin (Galiçya) Hristiyan bölgelerinde değil Katalonya üzerinde de (özellikle Barselona civarı) daha önceki halifelerin aralıksız tahkimlerinin güçlü bir şekilde sürdürülmesi gerekmektedir. Zira bu alan Akdeniz topraklarını çevreleyen stratejik öneme sahip geçitlerin olduğu bir bölgeydi. 940 yılının mayıs ayında Müslüman Amiral Abdurrahman el-Bejjani'ye Endülüs'ün ana deniz üssü Meriye'den Barselona'ya savaş filosuyla hareket etmesi için talimatlar vermişti. Filo, atmış dokuz günlük bir yolculuktan sonra Barselona açıklarına ulaşmış ancak denizde beklemiştir. III. Abdurrahman, Barselona Kontu Sunyer ve onun Hristiyan müttefikleriyle iki yıllık ateşkes kararı almış ve müzakereleri başlatmak üzere Hasday b. Şaprut'u görevlendirmiştir. Norman Golb'a göre anlaşma için Hasday b. Şaprut zaten o sırada Barselona'daydı ve müzakerelerde bulunmuş ve Müslüman filosu Barselona açıklarına dayandığında Kont Sunyer'in geçici ateşkes teklifini kabul etmesini sağlamıştı. Böylece Hasday b. Şaprut, 6 Eylül 940 yılında diplomasi yoluyla iki ülke arasında mutabakatı sağlayarak Barselona vazifesinden dönmüştür. Söz konusu antlaşmanın maddeleri şöyle idi: (a) Kont Sunyer, barış antlaşmasına dâhil olmayan hiç kimseye ve herhangi bir Hristiyan krallığa yardım etmeyecek ve onlardan yardım almayacak. (b) Kont Sunyer, Halife III. Abdurrahman'a itaat etmeyi taahhüt edecek. (c) Kont Sunyer, kızının I. Sancho'nun oğlu Garcia'yla olan evliliğini sonlandıracak. Norman Golb, bu antlaşmanın maddeleri için "halifenin taleplerinin şiddetinden sıradan okuyucu bile nefes almakta zorlanacak" ifadesini kullanmıştır.²⁹³

Bu antlaşmayla Endülüs deniz kuvvetleri, Balear Adaları dâhil olmak üzere hem doğuda hem de batıda Endülüs kıyılarını tamamen kontrol altına almıştır. Donanma, batı Akdeniz'in büyük bir kısmına hükmetmiştir. Hem Arapça hem de İbranice kayıtlar Hasday b. Şaprut'un, Halife III. Abdurrahman'a siyasi ve askeri politikada tavsiyelerde bulunduğu konusunda hemfikirlerdir.²⁹⁴

İbn Hayyan, Hasday'ın 940 yılındaki Barselona üzerine diplomatik seferi hakkında şu bilgileri kaydetmiştir: "Bu yıl (940), Yahudi kâtip Hasday b. İshak el-İsrailî, Halife III. Abdurrahman'ın belirlediği şartlara göre, Barselona ve çevresinin hükümdarı Şanyir b. Gifrid (Wilfred'in oğlu Sunyer) ile barış antlaşması yaptı. Hasday'ı

²⁹³ Golb, *a.g.m.* s.3-4.

²⁹⁴ Golb, *a.g.m.* s. 9.

Barselona'ya Lord Sunyer'in barışı onaylaması için gönderdi. Öyle oldu ki donanma bu yılın son gününde Meriye limanından İbrahim b. Abdurrahman el-Bejjani ile birlikte yelken açtı ve Şevval'in onuncu günü olan (19 Temmuz 940) cuma günü Barselona kentine vardı. Hasday, Barselona soylularını Halife III. Abdurrahman'a itaat etmeye ve barış yapmaya çağırdı. Krallığın bir grubu ve Arles ülkesindeki soylulardan Unjuh (Anco) bu çağrıya olumlu baktı. Bu yüzden, Unjuh Endülüs heyetiyle görüşmek üzere Barselona'ya bir heyet gönderdi ve topraklarından Endülüs'e seyahat eden birtakım tüccarların emniyetini garanti altına aldı. Anlaşma, Fraxinetum'un²⁹⁵ komutanı Ahmed'e ve Doğu Adalarının²⁹⁶ valilerine ve Endülüs topraklarının kıyı limanlarına gönderilerek tüm yabancıların Unjuh topraklarından mallarının ve gemilerinin güvenli bir şekilde geçmesini emretti. İstedikleri yerde ticaret yapmakta serbest oldular. Böylece gemiler o tarihten itibaren Endülüs'e geldiler ve bundan dolayı kâr arttı. Frank topraklarındaki soylularda III. Abdurrahman ile barış yapan Unjuh'u takip etti. Hasday b. İshak el-İsrailî ve onunla birlikte Sunyer'in elçisi Gotmar diplomatik işlerin tümünü denetledikten sonra, o yılın zilkade ayının son gününde (6 Eylül 940) Barselona'dan Kurtuba'ya döndüler. Belirlenen şartlar şunlardı: Kont Sunyer, III. Abdurrahman ile barış içinde olmayan bütün Hristiyanlarla yardımlaşma veya dostluğunu sonlandıracak, halifeye bağlılığını bildirecek ve Kızı Garcia, Pamplona Lordu Sancho'nun oğlu ile olan evliliğini bitirecek. Böylece Sunyer topraklarındaki herkesin Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'a itaat edeceğini garanti etti. Bunların hepsi, o yılın Zilhicce ayının on ikinci günü olan çarşamba günü (18 Eylül 940) toplantı odasında gerçekleşti."²⁹⁷

3.3.2. Leon Kralı II. Ramiro ile Müzakeresi

Leon kralı II. Ramiro'nun 939 yılında Simancas'ta yapılan Hendek Savaşı'nda aldığı Müslüman esirler arasında Halife III. Abdurrahman'ın dostlarından Muhammed b. Haşim et-Tüçîbî'de bulunmaktaydı. III. Abdurrahman dostunu esaretten kurtarmak üzere müzakereler başlatmıştır. Anlaşma için ise diplomatik dehasına güvendiği Hasday b. Şaprut'u görevlendirmiştir. Hasday b. Şaprut görüşme için Leon sarayına geldiğinde Kral II. Ramiro ondan çok etkilenmiştir. İbn Hayyan, II. Ramiro'nun toplantıları dört gözle beklediğini bu sebeple Hasday'ın ziyaretini yedi aydan fazla uzattığını söylemiştir. II. Ramiro, Hasday b. Şaprut tarafından adeta büyülenmiştir. Kralın aklına nasıl tesir

²⁹⁵ Güney Fransa sahilinde Müslüman bir karakol.

²⁹⁶ Balear adaları.

²⁹⁷ İbn Hayyan, "Muqtabis", *Medieval Iberia*, Ed. O. R. Constable, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1997, s. 67-72; İlhan, *a.g.t.*, s. 75.

edeceğini iyi bilen Hasday, et-Tüçibî'yi özgürlüğünün eşğine getirmeyi başarmıştır. Nihayet antlaşma yapmayı kabul eden kral 941 yazında Kurtuba'ya bir heyet göndermiştir. Hasday b. Şaprut Leon'da anlaşmanın maddelerinin eksiksiz bir şekilde yerine getirilmesini sağlamıştır. Antlaşmayı genel olarak başarılı bir şekilde sonuçlandıran Hasday, 942 ekim sonunda et-Tüçibî ile birlikte dönmüştür.²⁹⁸

3.3.3. Alman İmparatoru I. Otto ile Müzakeresi

956 yılında Alman İmparatoru I. Otto²⁹⁹ tarafından gönderilen mektupta İslâm'ı aşağılayıcı ifadelerin bulunması iki ülke arasında krize neden olmuştur. İmparator tarafından Kurtuba'ya gönderilen başrahip Abbot Johannes başkanlığındaki elçilik heyetiyle müzakerelerde bulunmak üzere Hasday b. Şaprut görevlendirilmiştir. Hasday, Alman elçilerini düzgün bir üslubu olan yeni bir mektubun gönderilmesi için ikna etmiştir. Johannes bu müzakereler sırasında “daha önce Yahudi Hasday kadar zeki bir adam hiç görmediğini” söylemiştir.³⁰⁰ Hasday b. Şaprut, heyete kendilerine hiçbir tehlikenin gelmeyeceğine dair güvence vermiştir. Onlara, Müslümanlara nasıl davranmaları gerektiğini öğretmiş bilhassa kadınlarla temastan kaçınmaları konusunda talimatlar vermiştir.³⁰¹

Roth, ülkede Latince bilen Hristiyanların olmasına rağmen bu görev için neden bir Yahudi'nin seçildiğini sorgulamıştır. Öyle ki halifenin, Müslümanlara ve devlete zarar veren ve Hristiyanlara karşı sempati duyan Hristiyan Mozaraplara hiçbir zaman güvenmediğini ve mektup vakasının çözümü içinde sadakatinden şüphe etmediği, zekâsına güvendiği ve inanç olarak da tarafsız olan Yahudi veziri Hasday b. Şaprut'u seçtiğini belirtmiştir. “Alman heyetiyle müzakerelerin gerçekleştiği sırada Yahudi diplomat Hasday b. Şaprut'un yanında Latince bilen Juan adında bir piskopos vardı. Daha sonraları III. Abdurrahman, Kral I. Otto'ya başka bir büyükelçi göndermeye karar verdiğinde Kurtuba piskoposu Rabi b. Zaid'i seçmişti. Burada şu soru açığa çıkmaktadır: Endülüs'te I. Otto'nun heyeti ile konuşacak kadar Latince bilen Hristiyanlar varsa neden bu görev için Yahudi vezir İbn Şaprut seçilmişti? Cevap, III. Abdurrahman'ın, Müslüman inancına ve hükümdarına zarar veren ve Alman Hristiyanlarına sempati duyan Mozaraplara hiçbir zaman güvenmediğinden olmalıdır. Hasday b. Şaprut kesinlikle Latince bilmiyordu. Hiç şüphesiz Johannes'e eşlik eden iki Yahudi ile İbranice

²⁹⁸ Golb, *a.g.m.*, s. 2-3; İlhan, *a.g.t.*, s. 75-76.

²⁹⁹ Kaynaklarda Alman veya Bizans İmparatoru olarak bilinen. I. Otto aynı zamanda Saksonya Dükü, Almanya ve İtalya kralıdır.

³⁰⁰ Kayserling, “Hasdai”, s. 249; Margolis, *a.g.e.*, s. 308-309; Baer, *a.g.e.*, s. 29.

³⁰¹ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 82.

konuştular. Dolayısıyla tercüman olarak görev yaptılar. Bu iki Yahudi'nin Alman temsil heyetindeki varlığı, görüşmelerin Hasday b. Şaprut'la gerçekleşeceği konusunda önceden bilgi sahibi olunduğu olarak açıklanabilir. Başka bir açıklama yapılamaz çünkü Kral I. Otto zaten temsil heyetinin Kurtuba'da iletişim kurabileceği Hristiyanlar ve piskoposlar olduğunu biliyordu. Hasday b. Şaprut'un Müslüman hükümdar için pazarlık edeceği bilinmiyorsa, öyleyse neden Yahudiler gönderilmişti? Bu durum, Hasday b. Şaprut'un, Alman heyetiyle görüşmeden önce de bu tür bir görev yapmış olduğunu göstermektedir.”³⁰²

Ashtor ise Roth'un aksine Hasday b. Şaprut'un Latince'yi çok iyi bildiğini ve Kuzey İspanya'daki Hristiyan kralların halife ile görüşmelerinde bu dili kullandıklarından ötürü onun yardımına daha sık ihtiyaç duyulmaya başlandığını iddia etmiştir.³⁰³

Hasday b. Şaprut'un diplomatik dehası ve ikna kabiliyeti su götürmez bir gerçektir. Şüphesiz onun bu yeteneğinin farkında olan Halife III. Abdurrahman yabancı ülkelerle müzakereler gerçekleştirmek üzere sık sık onu görevlendirmiştir. Roth'un da dikkat çektiği üzere, ülkede Latince bilenler olmasına rağmen Kuzeydeki Hristiyan krallıklarla yapılan diplomatik görüşmelerde bir Yahudi'nin görevlendirmesi tamamen halifenin ona olan itimadından kaynaklanmıştır.

3.3.4. Leon Kralı I. Sancho ile Müzakeresi

Yeni Leon kralı I. Sancho'nun 956'da III. Ordone ile imzalanan anlaşmayı reddetmesi üzerine Müslümanlar 957'de akınlara başlamıştır. Akabinde I. Sancho, Leon soyluları tarafından çok kilolu olduğu bahanesiyle 958 baharında tahttan indirilmiştir. Devrik kral büyükannesi Tota'nın bulunduğu Navarra'nın başkenti Pamplona'ya kaçmıştır. Endülüs Emevîleri ile savaşları meşhur olan bu kadın, torununu tekrar Leon Krallığı'nın başına getirebilmek amacıyla Halife III. Abdurrahman'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Toda, Leon asilzadeleriyle başa çıkabilecek askeri bir kuvvet ve torununu tedavi edebilecek bir hekim göndermesi için Kurtuba'ya bir heyet yollamıştır.³⁰⁴ III. Abdurrahman bu fırsatı gözeterek on kale karşılığında Hristiyan kralı tedavisinin yapıp Leon'un başına geri getirileceğine dair söz vermiştir. Bu iş için Hasday b. Şaprut'ugörevlendirmiştir.³⁰⁵ Hasday b. Şaprut Pamplona sarayına vardığında diplomatik

³⁰² Roth, *Jews, Visigoths*, s. 82-83.

³⁰³ Ashtor, *a.g.e.* C.I, s. 164; Roth, *Jews, Visigoths*, s. 83.

³⁰⁴ İlhan, *a.g.t.*, s. 76.

³⁰⁵ Baer, *a.g.e.*, s. 29.

dehasıyla I. Sancho ve Kraliçe Toda'yı Kurtuba'ya götürmeye ikna etmiştir. Kraliçe Toda, torunu ve maiyetindeki din adamları ve asilzadeleriyle 958'in sonbaharında Hasday tarafından Kurtuba'ya getirilmişlerdir. I. Sancho, Hasday b. Şaprut'un tedavisi sayesinde çok kısa bir sürede zayıflayıp sağlığına kavuşmuştur.³⁰⁶ İyileşen kral söz verildiği gibi 959'da Müslüman kuvvetlerin yardımıyla Leon'a girmiş ve Leon tahtına oturmuştur. Anlaşmanın karşılığı olan on kaleise Müslümanlara verilmiştir.³⁰⁷

Hasday b. Şaprut bu göreviyle Leon ve Navarra Krallıkları'nın kara günlerinde önemli bir rol üstlenerek büyük bir diplomatik başarı elde etmiştir.³⁰⁸ Hasday'ın bu hadisedeki rolü Endülüs ve Navarra'nın askeri güçlerini birleştirerek ortak düşmanları olan Kastilyalıları yıpratmak bir ittifaka yol açmıştır.³⁰⁹

Hasday b. Şaprut'un bu diplomatik başarısına yönelik dönemin meşhur Yahudi şairi Dunas b. Labrat bir methiye dizmiştir:

O ki, yabancı orduları bütünüyle kışkırtan
Görkem ve ihtişamı kuşandı
Ve kuşandığı Tanrı'nın selametiymi
Kötülerden (Leon Krallığı) on kale fethetti.
Diken ve çalıları budamayı arttırdı.
Krallığın Lordunu bir seferî olarak getirdi,
Liderleri Radmir Sancho Ramirez'i
Vezirleri, rahipleri ve açgözlü insanları, düşmanlarına
Akılsız lider ve büyükannesi Toda,
Krallığının (sıradan) insanları gibi giyinmişti.
Bilgeliğinin gücü ve kurnazlığının gücü ile
Ve vezirin büyüklüğü ve övgülü sözler ile...³¹⁰

Dunas b. Labrat'ın "kötülerden on kale fethetti" şeklindeki ifadesi, on kalenin Endülüs'e bırakılmasını içeren anlaşma maddesine atıftır ve burada Hasday'ın askeri

³⁰⁶ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 84; İlhan, *a.g.t.*, s. 77.

³⁰⁷ İlhan, *a.g.t.*, s. 77

³⁰⁸ Kayserling, "Hasdai", s. 249.

³⁰⁹ Golb, *a.g.m.*, s. 9.

³¹⁰ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 84.

değil diplomatik zaferine işaret etmiştir. Zira Hasday hiçbir zaman savaş meydanına çıkmamıştır. Hristiyan kralı, kraliçeyi ve beraberindekileri aciz bir şekilde Endülüs'ün başkentine getiren kişinin ve bu başarının mimarı Hasday olduğuna dikkat çekmiştir.

Özelde Kurtuba, genelde Endülüs olmak üzere bütün Yahudiler bu gelişmelere sevinmişlerdir. Çünkü Hasday b. Şaprut Endülüs halifesi adına büyük bir diplomatik başarı elde etmiştir.³¹¹ Dönemin Yahudi şairlerinden Isaac b. Kapronda methiyesinde Hasday b. Şaprut'un askeri seferlere katılımına dair bir malumat vermiş ancak tarihi kayıtlarda bu bilgiyi destekleyecek herhangi bir veri bulunamamıştır.

Kılıcını çekti ve zalimleri yok etti

Ve iğrenç olanı ve domuz yiyenleri (Hristiyanlar) kesti.

Köşedeki her düşman, bilgeliğinden etkilendi.

Kılıç kavrayanlar, mızrakla yürüyenler önünde eğildi

Silahkuşananlar ve at sırtındakiler, onlar da kaçtı

Bitmiş ve tükenmiş, dağıtılmış ve tarumar edilmiş bir halde.³¹²

Yahudi şairler her ne kadar Hasday için kahramanlık şiirleri yazsada gerçekte onun bir savaş adamı değil müzakereler gerçekleştirmek üzere halife tarafından görevlendirilen başarılı bir diplomat olduğu bilinmektedir. Halifenin takdirini kazanan ve Endülüs sarayında böylesine etkin olan bir Yahudinin şüphesiz kendi cemaatinde coşkulu duygularla ve abartılı ifadeler ile anılması normal bir durum olarak kabul edilmelidir.

3.3.5. Gümrük Müfettişliği

Hasday b. Şaprut gümrük müfettişliği görevinde de bulunmuştur. Şüphesiz iyi bir kâtip olması ve halifenin ona olan itimadı sayesinde gelir gider kayıtlarını tutmak üzere bu görev kendisine verilmiştir. Hasday'ın, Hazar Kağanı Yusuf'a yazdığı mektubunda kendisinin yabancı tacirlerin ticari faaliyetlerini denetlemek üzere gümrük müfettişliği görevini icra etmekte olduğunu bildirmiştir: "*Ticari faaliyetler benim bilgim ve iznim dışında yapılamaz.*" Hristiyan ülkelerdeki Yahudiler gibi Hasday b. Şaprut'un da Endülüs'te liman gişeleri ve gümrük gelirlerinin toplanması ve finansal yönetimin belli aşamalarında görevlendirilmesi oldukça muhtemeldir.³¹³

³¹¹ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 83-84; İlhan, *a.g.t.*, s. 77.

³¹² Roth, *Medieval Jewish.*, s. 84.

³¹³ Baer, *a.g.e.*, s. 29.

Hasday b. Şaprut yine aynı mektupta Halife III. Abdurrahman döneminde Endülüs'ün doğal zenginliklerini övmüş ve ticaret için yarımadaya gelen tüccarlarla beraber onlardan ithal edilen ürünleri listelemiştir. Bunlar arasında özellikle parfüm, değerli taşlar ve lüks eşyalar getiren Mısır ve Horasan'ın ticari elçilerini kaydetmiştir.³¹⁴

Hasday b. Şaprut, Endülüs'ün ticari ilişkilerini şöyle ifade etmiştir: “Tüccarlar dünyanın bir ucundan gelirler... Baharat, değerli taş, saray malzemeleri ve Mısır'ın tüm değerli eşyalarını getirirler... Yıldan yıla Mezopotamya tüccarları, Horasan tüccarları, Mısır tüccarları ve Hindistan tüccarlarından satın alımlarımız 100.000 dinara ulaşmaktadır. Bu, her yıl satın alma miktarımızdır ve bunun nedeni bütün diyarlardan ve adalarından gelen çok sayıdaki tüccar sebebiyledir.”³¹⁵

3.4. SOSYAL VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ

3.4.1. Hazar Kağanı Yusuf'a Mektubu

Hasday b. Şaprut, Hazar Denizi'nin ardında Musevi bir hükümdara sahip Musevi bir devlet olduğunu öğrenince iletişime geçmek istemiştir. Bunun için kâtabi Menahem ben Saruk'a Hazar kağanına hitap eden İbranice bir mektup hazırlatmıştır.³¹⁶

X. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığı bilinen mektupta Endülüs coğrafyasından, halifenin azametinden, yabancı ülkelerle olan ilişkilerinden ve saraydaki görevlerinden bahsetmiştir. Hazarların kökeni, siyasi ve askeri durumunu merak eden Hasday³¹⁷ Hazar kağanından kendisine ülkesinin büyüklüğünü, şehirlerini, miras sırasını, ordusunu, hangi dili konuştuklarını, kaç krallığa hükmettiklerini ve isimlerinin ne olduğunu bildirmesini

³¹⁴ Olivia R. Constable, “Muslim Merchants in Andalusi International Trade”, *The Legacy of Muslim Spain*, Ed. Salma Khadra Jayyusi, E.J. Brill, Leiden- New York- Köln 1992, s. 759-773, s. 764.

³¹⁵ O'Callaghan, *a.g.e.*, s. 156-157.

³¹⁶ Hazar Yazışmaları ilk olarak *Kol Mebasser* adlı İbranice risâlede yayımlanmıştır. Bu risâle takriben 1577 yılında Konstantinopolis'te Isaac Abraham Akrish tarafından basılmıştır. Hem Hasday'ın mektubunu hem de Yusuf'un cevabını içeren tek elyazması ise Oxford'daki Christ Kilisesi'nde bulunmaktadır. Yalnızca Yusuf'un mektubunu içeren bir elyazması da Leningrad Halk Kitaplığı'ndadır. Bu metin Akrish'in basılı metninden ve Christ Kilisesi'ndeki metinden çok daha uzundur. Bu yüzden genellikle bundan “uzun mektup” diye söz edilmektedir. Uzun mektup Karaim A. Firkoviç'in meşhur el yazmaları koleksiyonu arasında bulunmuş ve 1874'de A. Y. Garkavy tarafından yayımlanmıştır. S. Schechter de Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi elyazmaları bölümünde muhafaza edilen başka bir Yahudi-Hazar orijinli metni neşretmiştir. Bu metin Hasday b. Şaprut'a cevap olarak yazılmıştır ama tarihi Yusuf'un mektubundan biraz daha öncedir ve bir devlet yetkilisinden değil Konstantinopolis'de yaşayan bir Hazar Yahudisinin kaleminden çıkmadığıdır. Nitekim Hasday b. Şaprut'un özel elçisi Bizans başkentine kadar gelmiş ve daha ileri gidemediği için vezirin merak ettiği konularla ilgili bazı bilgileri buradan elde etmek zorunda kalmıştı. Hazar Kağanı ile Endülüslü Yahudi vezir arasındaki mektup teatileri bütün Avrupa'yı kat ederek başka bir yol üzerinden gerçekleşebilmişti. Dunlop, *a.g.e.* s. 146; Koestler, *a.g.e.*, s. 266-268; Mihail İ Artamonov, *Hazar Tarihi; Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.18-19; Türkiye'de Hazar Kağanı Yusuf'un mektubunun çevirisi ve açıklaması Karatay ve Duranlı tarafından da yayımlanmıştır bkz. Osman Karatay, Muvaffak Duranlı, “Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu”, *Bilig*, 2013, S. 64, s. 199-230.

³¹⁷ Roth, *a.g.e.*, s. 85; Kayserling, “Hasdai”, s. 249; Ashtor, *a.g.e.* C.I, s. 211.

istemiştir. Buna ek olarak Hazarlara komşu olan Horasan ve Kafkasya topraklarında da Yahudi kardeşlerinin var olup olmadığını sormuştur.³¹⁸

Hasday b. Şaprut'un mektuptaki ifadesine göre Musevi bir devletin varlığını ilk kez Horasanlı tüccarlardan duymuştu. Başlangıçta doğudan gelen bu tüccarların sözlerine inanmamış ancak daha sonra Kurtuba'ya gelen bir Bizans heyeti bu tüccarların sözlerini doğrulamıştır. Ayrıca Hazar ülkesinden Mar Abraam adında kör bir Yahudi'nin Kurtuba'ya geldiğini duyunca onunla görüşmeyi denemiştir fakat bu görüşmenin gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmemektedir. Bizans heyeti, Musevi Hazarlarla ilgili haberleri özenle toplayan Hasday b. Şaprut'a pek çok malumat vermiş ve kağanlarının adının Yusuf (Joseph) olduğunu bildirmiştir.³¹⁹

Hasday b. Şaprut kendisine anlatılanlardan sonra Hazar Kağanı ile temasa geçmeye karar vermiş ve yine kendi ifadesine göre bunu yaparken bazı zorluklarla karşılaşmıştır. İlk olarak Isaac bar Nathan'ı Hazar'a gitmesi için Konstantinopolis'e göndermiştir. Fakat adamı Hazarların ülkesine varamadan Endülüs'e geri dönmek zorunda kalmıştır.³²⁰ X. yüzyılda Bizans ile Hazarlar arasındaki gerilimli ilişkiler, Hasday'ın talebinin yerine getirilmesini imkânsız kılmış ve nitekim Hazar Kağanı ile ilk teması başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bizans üzerinden Hazarlarla temas kuramayacağını anlayan Hasday mektubunu bu defa Avrupa üzerinden göndermeye karar vermiştir.³²¹ Kudüs, Mezopotamya ve Ermenistan üzerinden göndermenin mümkün olabileceğini düşünmüştür ancak İmparator I. Otto tarafından Kurtuba'ya gönderilen bir elçilik heyeti planında değişiklik yapmasına neden olmuştur. Bu heyet içindeki Mar Samuel ve Mar Yosef adındaki iki Yahudi ona yardım teklifinde bulunmuştur.³²² Mektubu kendileriyle beraber Almanya'ya kadar götürüp oradan da Rusya ve Bulgaristan üzerinden ulaştırılmasını tavsiye etmişlerdir. Hasday b. Şaprut, din kardeşlerinin bu tavsiyesine uymuştur. Nihayetinde Eliezer ben Isaac adındaki bir Alman Yahudisi özenle hazırlanmış olan bu mektubu Hazar kağanına teslim etmeyi başarmıştır.³²³

³¹⁸ Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 211.

³¹⁹ Mihail İ. Artamonov, *Hazar Tarihi; Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 355; Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Misarı)*, Çev: B. Çorakçı, Ada Yayınları, İstanbul 1977, s. 78.

³²⁰ D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, Çev: Zahide Ay, Selenge yayınları, İstanbul 2008, s. 152; Wasserstein, *a.g.e.*, s. 196.

³²¹ Artamonov, *a.g.e.* s. 23.

³²² Dunlop, *a.g.e.*, s. 152.

³²³ Margolis, *a.g.e.*, s. 309-310; Koestler, *a.g.e.*, s. 84; Dunlop, *a.g.e.*, s. 152.

Hasday b. Şaprut, mektubunda Endülüs'ün zenginliğini ve görkemini, Halife III. Abdurrahman'ın yönetimindeki Yahudiler'in ne kadar mutlu olduğu ve daha önce böyle bir durumun görülmediğinden bahsetmiştir. Ayrıca, Abbasîler zamanında Endülüs'e yerleşen Müslüman yöneticilerin soyu hakkında da uzunca bir malumat vermiştir: Yaşadığımız ülkenin adı Sefarad'dır ama İsmailîler buraya el-Endülüs demektedirler.”³²⁴ “Hükümdarımıza bizi yönetenin kim olduğunu söylemeliyim. İsmi Abdurrahman b. Muhammed (b. Abdullah b. Muhammed) b. Abdurrahman b. Hakem b. Hişam b. Abdurrahman... Abdurrahman, Abbâsîler zamanında Endülüs'e gelenlerin sekizinci kuşağıdır. O, Muaviye b. Hişam b. Abdülmelik'in oğludur.”³²⁵

Hasday b. Şaprut daha sonra Musevi bir ülkenin varlığını Horasanlı tüccarlardan ilk kez nasıl duyduğunu, akabinde Bizans elçilerinden aldığı bilgilerinden bahsetmiştir: “Onlara (Bizanslılara) bu konuda sorular sordum, onlar da bana bunların doğru olduğunu, krallığın adının da el-Hazar olduğunu söylediler. Constanopollis ile bu ülke arasında deniz yoluyla on beş günlük bir yolculuk gerektiğini, ama karadan gidildiğinde arada birçok başka ulusun topraklarından geçmek gerektiğini anlattılar. Şimdi o ülkeyi yöneten kralın adının Yusuf olduğunu belirttiler ve şunları söylediler: “Bize onların ülkesinden gemiler geliyor balık, kürk ve çeşitli mallar getiriyor. Aramızda dostluk anlaşmaları vardır ve onlara saygı gösteririz. Elçiler gönderir, armağanlar verir, karşılığını da kabul ederiz. Çok güçlüdürler. Dış sınırlarını koruyan bir kaleleri, zaman zaman akına çıkan birlikleri vardır.”³²⁶

Koestler, diplomaside bir deha olan Hasday'ın bu sözlerine ilişkin psikolojik bir tenkitte bulunmuştur: “Hasday'ın Hazar ülkesine ilişkin Hazar Kağanı'na sunduğu bu bilgi kırıntıları, hiç kuşkusuz, ondan daha ayrıntılı bir karşılık koparmak içindi. Bu iyi bir psikoloji uygulamasıdır. Hasday doğrudan doğruya bilgi vermenin insana daha güç geleceğini, oysa yanlış kanıları düzeltmek için kalemin çok daha çabuk işlediğini biliyor olmalıdır.”³²⁷

Hasday, Hazarların coğrafi durumundan, Şabat günlerini nasıl icra ettiklerine kadar her şeyi sormuştur. Özellikle Yahudiler'in bu ülkeye gelişinin nasıl olduğunu ve bildiği kadarıyla Yahudiler'in ilk önceleri Seir denilen bir yerde yaşadıklarını söylemiştir. Hasday b. Şaprut Seir Dağı'nın Hazarya'dan uzak bir yerde bulunması hasebiyle bunun

³²⁴ Koestler, *a.g.e.*, s. 83.

³²⁵ Dunlop, *a.g.e.*, s. 154-155.

³²⁶ Koestler, *a.g.e.*, s. 83.

³²⁷ Koestler, *a.g.e.*, s. 83-84.

nasıl mümkün olduğunu anlayamamıştır.³²⁸ Akabinde Hazar kağanına on iki Yahudi kabilesinden hangisinin soyundan geldiklerini de sormuştur. Bu sorudan anlaşıldığına göre Hasday, Yahudi Hazarların tıpkı Endülüs'teki Yahudiler gibi Filistin'den gelmiş olduklarını sanmaktadır. Belki de kaybolmuş kabilelerden birinin torunları olduklarına inanmaktaydı. Oysa Hazar Kağanı Yusuf, Yahudi soyundan gelmediği için elbette bu kavimden hiçbirisiyle akraba değildi. Yahudi vezire gönderdiği cevapta başka türlü bir şecere yollamıştır. Gerçekte Yusuf Kağan'ın cevabının esas amacı yarı efsane niteliğinde de olsa din değişimine ilişkin bilgi vermektir.³²⁹

Hasday b. Şaprut'un mektubunun son bölümü başlangıç bölümündeki halet-i ruhiyesinden çokça farklılaşmaktadır: “Kendimi gerçeği bilmek zorunda hissediyorum. Bu yeryüzünde bahtsız Yahudiler'in kendi kendini yönettiği bir ülke, hiç kimsenin boyunduruğunda olmadan yaşadığı bir ülke gerçekten var mı bilmek istiyorum. Eğer bunun doğru olduğunu öğrenirsem kazandığım bütün onurları feda etmek, yüksek mevkiimden istifa etmek, ailemi terk etmek dağ, ova, deniz ve karadan yollara düşüp efendimin (Hazar Kralı) yönettiği diyara varmak için bir an bile duraklamam... Bir dileğim daha var. Son mucize (Mesih'in gelişi) üstüne bir şey bilip bilmediğinizi öğrenmek istiyorum. Ülkeden ülkeye dolaşa dolaşa bekleyip durduğumuz o mucize acaba ne zamandır? Bu yayılmış, dağılmış durumumuzda utanç içinde yaşıyor, bize her ulusun toprağı var, yalnız sizin bu dünyada yeriniz yok, diyenlere cevap bile veremiyoruz.”³³⁰

Koestler Hasday'ın bu ifadelerini şöyle yorumlamıştır: “Mektubun başlangıcı İspanya'daki Yahudiler'in mutluluğunu göklere çıkarırken, sonunun böyle sürgün ezikliği, Siyonist öfke ve Mesih umutlarıyla dolu olması gariptir ama tarih boyunca Yahudiler'in kalplerinde bu duygular zaten bir arada barına gelmiştir.”³³¹ İlhan'ın da belirttiği gibi Yahudiler mazilerinden devraldıkları bilinçaltındaki duygularını, kendi ifadeleriyle içinde yaşadıkları “altın çağa rağmen” doğuya olan özlemlerini hep dile getirmişlerdir.³³²

Hasday'ın Hazar Kağanı Yusuf'a gönderdiği bu mektupta Yahudiler'in kurtuluş arzusu dile getirilirken, genelde diaspora ve özelde Endülüs Yahudi cemaatlerinde beklenen Mesih'in ne denli başat bir rol oynadığı ortaya konulmuştur.³³³

³²⁸ Artamonov, *a.g.e.*, s. 354; Koestler, *a.g.e.*, s. 84.

³²⁹ Koestler, *a.g.e.*, s. 78.

³³⁰ Koestler, *a.g.e.*, s. 86.

³³¹ Koestler, *a.g.e.*, s. 86.

³³² İlhan, *a.g.e.*, s. 401.

³³³ Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 247; İlhan, *a.g.e.*, s. 393.

Kurtuluş arzusunun yer aldığı bu mektupta Hasday'ınduygularını dile getirdiği bir şiiri dikkat çekmektedir. Hasday, dünyada Yahudi dinine inanan bir devletin varlığını öğrendiğinde bunu muhtemelen mehdi için bir işaret olarak görmüştür. Zira Yahudiler tarafından beklenen ve özlenen zamanın yani Mehdi'nin kurtuluşları için geldiğini söylemiştir. Mehdi'nin yardımıyla Kudüs'te yeniden sonsuza dek sürecek olan kralıklarının kurulacağına dair güçlü bir inanç içinde olduğu görülmektedir:

Beklenen zaman³³⁴geciktiği için hüzünlü olanlar Rabb'e seslenecek

Özlenen zaman geldi,

Davut'un Tapınağı³³⁵ ve Tanrı'nın Şehri³³⁶, Yahudi olmayanları kusacak

Ve kalanlar kendi gözleriyle görecek, Kalenin yüksekliklerini

Ve Jesse'nin oğlu (Hz. Davud)³³⁷ sonsuza dek hüküm sürecek!³³⁸

Kıtalar ötesindeki Endülüs ülkesinden Yahudi bir vezirin mektubunu alan Hazar kağanı cevap niteliğinde bir mektup hazırlatmıştır. Bu mektup, Hasday'ın mektubuna oranla hem daha sönük hem de daha heyecansızdır. Zira bilgi ve kültür, Volga Yahudiler'i arasında değil İspanya nehirlerinin sularında üreyen bir değerdi. Cevap mektubunun en dikkat çeken noktası din değiştirme öyküsüdür. Koestler, Hazar kağanının mektubunu onuncu yüzyıl diplomatının törpülenmiş nüansları yanında ilk kutsal kitaptan seslenen bir peygamberin sesini andırdığını ifade etmiştir.³³⁹

Mektup, sevgi ve selamlama ifadeleriyle başlayıp Hasday'ın mektubunun özetine değinmiştir. Mektupta yalnızca Hazar Devleti'nin varlığının bile, “Judah emanetinin Yahudiler'in elinden kaçtığı” tezini çürütmeye yettiğini ve “dünyada bu ulusun kendi krallığının olmadığı” efsanesini yalana çıkardığını gururla ifade etmektedir.³⁴⁰

Hazar Kağanı Yusuf, Endülüslü vezir Hasday'ın ülkesine dair merakını gidermek adına cevap mektubunda sorularına şöyle yanıtlamıştır: “Ben, bu nehirde (İtil) yaşıyorum... Krallığımda üç şehir var. Birinde melik, halayık ve hadımlarıyla birlikte yaşıyor. Onun eni ve boyu 50x50 fersahtır; orada Yahudiler, İsmailîler ve Hristiyanlar

³³⁴ Hz. Mehdi'nin gelmesinden bahsedilmektedir.

³³⁵ Süleyman Mabedi kastedilmektedir. Yahudiler Hz. Süleyman'ı değil Hz. Davud'u kral peygamber olarak görmektedirler.

³³⁶ Kudüs

³³⁷ Yahudiler, Hz. Davud'u tek gerçek kral olarak kabul ederler.

³³⁸ Ben-Sasson, *a.g.e.*, s. 453-454.

³³⁹ Koestler, *a.g.e.*, s. 85.

³⁴⁰ Koestler, *a.g.e.*, s. 86.

yaşarlar. Ayrıca başka kabilelere mensup diğer halklardan insanlarda vardır. Diğer bir şehir, dağ etekleriyle birlikte 8x8 fersah eninde ve boyundadır. Üçüncü şehirde ise bizzat ben, prenslerim, kölelerim ve tüm yakın hadimlerimle birlikte yaşıyorum. Büyük bir şehir değil; üç fersah eninde, üç fersah boyunda bir alanı kaplamaktadır. Bir adacıkta yaşıyorum; orada tarlalarım, nar bahçelerim ve ihtiyacım olan her şey var.”³⁴¹ Tanrı’nın yardımıyla nehrin (Volga) ağzını utuyor, Rus’un gemileriyle oradan geçip Arap topraklarını işgal etmesine izin vermiyorum... Onlarla (Ruslarla) çok sert savaşlar yapıyorum. Çünkü ben bırakırsam İsmailî topraklarını ta Bağdat’a kadar yakıp yıkarlar.”³⁴²

Hazar Kağan’ı Yusuf, daha sonra kendi soyu hakkında bilgi vermiştir. Çok ateşli bir Yahudi milliyetçisi olmasına, Yahudilik dinine bağlı olmakta gurur duymasına rağmen ırkını Sam’a dayandırmamıştır. Hazarların Sam soyundan değil, Nuh’un üçüncü oğlu Yafes’in torunu ve bütün Türk boylarının atası olan Togarma’nın soyundan geldiklerini söylemiştir: “Atalarımızdan kalan soy kayıtlarımızdan öğrendiklerimize göre Togarma’nın on oğlu vardı, bunların soylarından Uygur, Dursu, Avar, Hun, Basili, Tarniak, Hazar, Zagora, Bulgar ve Sabirler gelmektedir. Biz yedinci oğul olan Hazar’ın soyundan geliyoruz.”³⁴³

Bundan sonra dedelerinin de daha önce mektuplaştıklarını ve o mektupları saklamakta olduklarını ve zamanın ihtiyarları tarafından anımsanmakta olduğunu ifade eden cümleler ile devam etmiştir: “Atalarımız arasında dostluk ve iyi niyet içeren yazışmalar gerçekleşti. Bu gelişmelerle ilgili bilgiler kitaplarımızda mevcuttur ve bunlar ülkemizin yaşlı insanları tarafından bilinmektedir. Sizin ülkenizin ihtişamını ve kralının büyüklüğünü hep duymaktayız, tanrı ülkenizin kurucusunu yüceltsin ve onu atalarının doğudaki ülkesine³⁴⁴ egemen kılsın. Bizler atalarımız arasındaki eski dostluğu yenilemeli ve onu çocuklarımıza miras bırakmalıyız.”³⁴⁵

Yusuf Kağan, Hasday’ın zannettiği gibi Hazarların kayıp Yahudi kabilelerinden biri olmadığını sonradan bu dini kabul ettiklerini açıklamıştır.³⁴⁶

³⁴¹ Artamonov, *a.g.e.*, s. 505.

³⁴² Koestler *a.g.e.*, s. 91.

³⁴³ Koestler, *a.g.e.*, s. 86.

³⁴⁴ Abbâsî Devleti’ne atıf yapılmaktadır.

³⁴⁵ Dunlop, *a.g.e.*, s. 150.

³⁴⁶ Şöyleki, Hazarların atalarından Bulan Kağan’a rüyasında bir melek görünmüş ve kendisine tek gerçek Tanrı’ya tapmasını emrederek karşılığında kuvvet ve şeref vaat etmişti. Bulan’ın soyunu Tanrı’nın kutsayacağını, çoğaltacağını ve krallığını dünyanın sonuna kadar sürdüreceğini söylemişti. Bizans İmparatoru ve Müslümanların Halifesi kendi dinlerini benimsetmek için hediyeler, misyonerler ve elçiler göndermişti. Bulan Kağan, Müslüman ve Hristiyan elçilerin inançlarını incelemeye karar vermiş ve bir hahamın da bu toplantıya katılmasını istemiştir. Bkz. Jane S.

Mektubun devamında kendilerinin de Mesih'i özlemle beklediklerini, onun geleceği tarihe dair şimdiye kadar yapılan hesapların hatalı olduğunu ve kurtuluş için bir an önce gelmesi adına Tanrıya dua ettiklerini söylemiştir: “Gözlerimizi Kudüs ve Babil’in âlimlerine dikmiş beklemekteyiz. Gerçi oradan çok uzaklarda yaşıyoruz ama yine de işlenmiş günahların çokluğu yüzünden yapılmış hesapların hep yanlış olduğunu duyduk ve bu hesabı yalnızca ebedi gücün bildiğini, bizim hiçbir şey bilmediğimizi anladık. Bugün elimizde Daniel’in kehanetlerinden³⁴⁷ başka bir işaret yok. Yalnızca Ebedi Güç’ün kurtuluşumuzu hızlandırması için dua etmekteyiz.”³⁴⁸

Mektubunun son kısımları Hasday’ın, Hazar kağanının hizmetine girme isteğine karşılık niteliği taşımaktadır: “Yüzümü görmeyi dilediğini söylüyorsun. Ben de senin güzel yüzünü, görkemini, bilgeliğini, büyüklüğünü görmek özlemini duyuyorum. Umarım sözlerin gerçek olur, bir gün seni kucaklamak, sevgili dost yüzünü görmek bana kismet olur. Ben sana bir baba, sen bana bir evlat olursun...”³⁴⁹

Hazar Kağanı Yusuf ile Endülüslü Yahudi vezir Hasday b. Şaprut’un bir buluşma planladıkları belli değildir. Planlamışlarsa bile, bu buluşma hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Eğer aralarında daha başka mektuplar gidip gelmişse de bunlar korunamamıştır.³⁵⁰

3.4.2. Yahudi Cemaati Liderliği

Hasday b. Şaprut, halife tarafından Endülüs Yahudi cemaatinin başkanı olarak atanmış ve İbranice “Nasi”³⁵¹ unvanını almıştır. Bu atamayla ona, cemaat işlerini kendi takdir ettiği şekilde yönetme yetkisi verilmiştir. Bu unvanla hem Endülüs’teki hem de uzak diyarlardaki Yahudiler’in hamisi olmuştur.³⁵²

Gerber, *The Jews of Spain: History of The Sephardic Experience*, Free Press, New York 1992, s. 76-77; Edom Kral’ı (Bizans) ile İsmaelim Kralı (Müslümanlar) haberi duymuş ve ona elçilerle değerli armağanlar, bol para ve âlimler göndererek onu kendi dinlerine çekmeye çalışmıştır. Bir Yahudi alimini de çağırarak üç dinin temsilcilerini bir araya getirmiş ve huzurunda inançlarını tartışmıştır. Bulan Kağan, Hristiyan’a öteki iki dinden hangisinin gerçeğe daha yakın olduğunu sormuş, Hristiyan hemen “Yahudilik” demiştir. Daha sonra Müslümanı çağırıp ona da aynı soruyu sormuş ve aynı karşılığı almıştır. Bkz. Koestler, *a.g.e.*, s. 81; O dönemde askeri ve siyasi yönden savunmasız bir durumda olan krallık siyasi bir hamle olarak tarafsız bölgedeki Yahudi inancına geçmeye karar vermiştir. Bkz. Gerber, *a.g.e.*, s. 77; “... O günden sonra tanrı ona güç verdi ve yardım etti. Kral Bulan kendini ve adamlarını sünnet ettirdi. Kendisine kuralları ve on emiri açıklayacak Yahudi âlimleri getirtti.” Bkz. Koestler, *a.g.e.*, s. 87.

³⁴⁷ Hz. Danyal peygamberin kehanetleri.

³⁴⁸ Koestler, *a.g.e.*, s. 90-91.

³⁴⁹ Koestler, *a.g.e.*, s. 91.

³⁵⁰ Koestler, *a.g.e.*, s. 92.

³⁵¹ Nasi, en geniş anlamıyla Yahudi cemaatinin dini lideri için kullanılan bir unvandır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gerald Y. Blidstein- Isaac Levitats, “Nasi”, *EJ*, XIV, s.784-785.

³⁵² Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 163; Scheindlin, *a.g.e.*, s. 190; Baer, *a.g.e.* s. 30.

Hasday b. Şaprut cemaat lideri olarak dini metinlerin, Talmud ve Tevrat'ın okutulduğu yeşiva³⁵³okullarının oluşumunu desteklemiştir. Kendisine Babil Yeşivası tarafından fahri bir unvan olarak “Rosh ha-golah” veya “exilarch” unvanı verilmiştir. Bu unvanla diasporanın en yüksek yasal otoritesi olan Hasday haham atamalarında en yetkili kişi konumuna yükselmiştir.³⁵⁴

Hasday b. Şaprut, Babil'deki Sura ve Pumbedita gibi Orta Çağ'ın Yahudi bilim merkezlerini Endülüs'e taşımıştır. Kurtuba'da yeni kurulmakta olan Yahudi akademisinin başına Musa Enoch'u atadı ve Endülüs Yahudiler'ini Doğu'ya bağımlılıklarından kurtarmıştır.³⁵⁵ Babil Yeşivasının lider konumu Endülüs Yahudiler'ine geçmiştir.³⁵⁶ İbn Ebû Usaybia *Uyûnu'l-Enbâ* adlı eserinde bu durumu şöyle zikretmiştir: “Hasday b. İshak, Yahudi hahamlarından olup Yahudi şeriatında ilerlemişti. Yahudi hukukunu, tarihini ve diğer şeyleri ilk defa Endülüs (Yahudi) halkına o açıklamıştır. Zira ondan önce dinlerinin hukuku, tarihlerinin beyanı ve bayramlarının vakitlerini tayin noktasında Bağdat Yahudiler'ine muhtaç olup onlardan kaçınıcı yılda olduklarını bildiren tarihlerinin kaidelerini ve sene bilgisini öğreniyorlardı. Hasday, II. Hakem'le buluşup yanında bir makama erişince II. Hakem, Doğu'da bulunan Yahudi kitaplarından dileğince getirmesini istedi. Böylece Endülüs Yahudiler'i daha önce bilmedikleri ve öğrenmek için zorluğa katlandıkları şeylerden kurtuldular.”³⁵⁷

Said el-Endelüsî de *Tabakâtü'l-Ümem* adlı eserinde Hasday b. Şaprut hakkında yaklaşık aynı malumatları vermiştir: “Bizim ülkemizde Endülüs'te onlardan bir grup âlim çıkmıştır. Tıp alanıyla uğraşanlar arasında III. Abdurrahman'a (Nasır-Lidinillah) hizmet eden Hasday b. İshak vardır. Bu zat tıp sanatıyla uğraşırdı, Yahudiler'in şeriatı sahasında ileri gelen bir âlimdi. Bu zat onlar arasında Endülüs halkın fikhın, tarihin ve onlara ait diğer ilimlerin kapısını açan ilk kişidir. Daha önce onlar dinlerinin fikhı, takvimi, bayramlarının zamanı için Bağdat Yahudilerine muhtaçtılar. Onlardan, takvime dair bazı hesaplar alırlar; tarihlerini, yıllarının başlangıcını böyle hesaplardı. Hasday, Halife I. Hakem'le irtibat kurdu, tecrübesi, ustalığı, edebi ile onun nezdinde büyük bir itibar kazandı. Onun vasıtasıyla doğudan Yahudiler'e ait istediği kitapları getirtti. Böylece

³⁵³ Özellikle Rabinik (din bilgilerinin yazdığı) literatürün etüt edilmesi amacı ile kurulmuş olan geleneksel Yahudi din akademileri bkz. Besalel, *a.g.e.*, s.364.

³⁵⁴ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 80; Kayserling, “Hasdai”, s. 249; Ben-Sasson, *a.g.m.*, s. 453.

³⁵⁵ Kayserling, “Hasdai”, s. 249.

³⁵⁶ Margolis, *a.g.e.*, s. 307.

³⁵⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 49.

Endülüs Yahudiler’i bilmedikleri ilimleri öğrendiler, bu konularda başkalarına muhtaç olmaktan kurtuldular.”³⁵⁸

Hasday b. Şaprut, görevi boyunca Endülüs Yahudilerinin tarihinde bir dönüm noktası olmuştur.³⁵⁹ Faaliyetlerinin tamamı, mülûkü’t-tavâif döneminde daha da belirgin hale gelecek olan Endülüslü saraylı Yahudi modelini temsil etmiştir. Hasday, kendinden sonraki beş yüzyıl boyunca İspanya’da yetişen birçok Yahudi devlet adamı için bir örnek ve emsal teşkil etmiştir.³⁶⁰

Hasday b. Şaprut, ulaşabildiği tüm ülkelerdeki Yahudiler’i korumaya ve gözetmeye çalışmıştır. Yahudiler’in durumlarını yakından gözlemlemek, takip etmek ve gerektiğinde yardım elini uzatabilmek için birçok ülkeye elçilerini göndermiştir. Hasday’dan sonra gelen Yahudi saray mensupları da bu hususta kendisini örnek almıştır.

Güney İtalya’daki Yahudiler kendilerine ciddi baskı zulümlerin uygulandığını ifade eden bir mektup hazırlayarak Hasday b. Şaprut’tun yardımını istemişlerdir. Mektupta Bizans İmparatoru I. Romanos Lekapenos (919-944) tarafından çıkartılan bir kararnamede Yahudiler’in ya Hristiyanlığa geçmeleri ya da ülkeyi terk etmeleri istenmekteydi. Kutsal kitapları ve ibadetleri yasaklanmıştı. Hahamlar dinlerinden dönmesi için zorla tutuklanmış ağır işkencelere maruz kalmış ve kutsal kitapları yakılmıştı. Haham Yeşaya, Haham Menahem ve öğrencisi Haham Eliahu baskılar nedeniyle intihar etmişti. Şehirlerinde ve Otranto’da zulümden kaçan hahamları ve âlimleri listelemişlerdi. Hasday’a gönderilen bu mektupta ona “liderimiz” olarak hitap edilmiştir.³⁶¹

Hasday b. Şaprut, İtalya’daki Yahudi dindaşlarına yardım etmek için birkaç yıl sonra çıkan bir fırsattan istifade etmiştir. Halife tarafından Bizans sarayına gönderilen elçilerle birlikte İmparator VII. Konstantin’e hitap eden İbranice iki mektup göndermiştir. Muhtemelen Hasday b. Şaprut, halifeden Bizans yönetimi altındaki Yahudiler’e yardım etmek için izin istemiş ve halife de bunu kendi adına yapması şartıyla kabul etmiştir. Halife ne Yahudiler’in savunucusu olarak görünmek ne de Hristiyan hükümetinin işlerine karışmak istemiş ve Hasday’ın bu yönde attığı adımlara da itiraz etmemiştir. Taleplerin

³⁵⁸ Said el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, s. 216.

³⁵⁹ Stillman, *a.g.e.*, s. 55-56.

³⁶⁰ Baer, *a.g.e.*, s. 30.

³⁶¹ Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 184.

Yahudi vezir tarafından geldiğine işaret etmek için mektuplar İbranice olarak yazılmıştır.³⁶²

Hasday'ın hazırladığı mektuplardan ilkinde soylu bir kadına hitap etmiştir. Hasday nezaket dolu bir dille topraklarındaki Yahudiler'i baskıdan korumasını arz etmiştir. Yahudi kardeşlerinden “...*aranızdaki Yahudi cemaatinin hayatta kalan kalıntıları...*” şeklinde bahsetmiştir. Yahudiler'i koruma altına alması ve onların işleriyle ilgilenecek birinin tayin edilmesi için ricada bulunmuştur. Endülüs'te yaşayan Hristiyanlar içinde iyi şeyler yapabileceğini ve aslında bunu zaten yaptığını ifade etmiştir. Mektuptaki ifadeler her ne kadar soylu bir kadına hitap etse de aslında imparatora yönelik yazılmıştır. İlk mektubun muhatabı olan soylu kadının adı mektupta okunmasa da hem bilgin hem de yazar olan ve hükümet işlerinde aktif olarak yer alan imparatorun eşi Helena idi. İkinci mektup ise doğrudan imparatorun kendisine yöneliktir. Burada “Basileus” yani kral olarak hitap etmiştir. Bu çabanın bir ürünü olarak nihayetinde VII. Konstantin döneminde Yahudiler üzerindeki baskı hafifletilerek inançlarını serbestçe yaşamalarına müsaade edilmiştir.³⁶³

Hasday b. Şaprut daha sonra Fransa'nın güneyindeki Yahudiler için mücadele etmiştir. Fransa'nın Provence bölgesindeki Yahudiler, Hasday'a yardım çağrısı niteliğinde bir mektup göndermiştir. Burada, Hasday b. Şaprut'a “İsrail Prensi” şeklinde hitap ederek gönderdiği elçinin kendilerine ulaştığını belirtmişlerdir. Hasday'ın elçisi Samuel, Yahudiler'in durumlarını tespit etmek için Provence gittiğinde efendisi Hasday'ın kendileri için neler yapabileceğini sorduğunda, Paskalya arifesinde Toulouse şehrindeki aşağılayıcı geleneğin kaldırılması için yardım istemişlerdir. Geleneğe göre Toulouse'da Paskalya arifesinde bir Yahudi, kilisenin kapısında durarak yanan mumlara otuz pound teklif eder ve Yahudi teklifini sunarken Piskopos onun yüzüne vururdu. Bu her yıl gerçekleşen bir gelenektir. Piskoposun Yahudi'yi öldürecek kadar güçlü bir tokat atması şu anlama gelmekteydi: Toulouse'lu ki Hristiyanlar, Yahudiler'e havari Yahuda İşkariyot'un Hz. İsa'ya ihanet ettiği otuz adet gümüş parayı hatırlatmaya çalışmaktaydı. Hasday'ın bu mesele için herhangi bir önlem alıp almadığı bilinmemektedir. Ancak bir girişimde bulunmuşsa da başarılı olamamıştır. Bundan sonraki yaklaşık 150 yıl boyunca

³⁶² Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 188.

³⁶³ Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 189-190.

Toulouse’lu Hristiyanlar aynı geleneği devam ederek Yahudiler’i küçük düşürmeye devam etmiştir.³⁶⁴

3.4.3. İbrani Dil ve Kültürüne Katkıları

Yahudiler, kültürel açıdan kapalı bir toplum yapısına sahiplerdi. Ancak X. yüzyılın ortasında Hasday b. Şaprut döneminde kültürel tecritlerinden çıkıp Endülüs’ün gelişen kültüründe yer almaya başladılar.³⁶⁵

Hasday b. Şaprut, Endülüs Yahudi kültürünün aydınlanmasına önderlik etmiştir. Diğer bir ifadeyle “Yahudiler’in altın çağlarını başlatan” en etkili isim olmuştur. Arapça ve İbranice edebi formlarını bir araya getirerek ortak bir hitabet kültürü oluşturmuş ve bu literatürün geliştirilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Hasday’ın evi Endülüs’ün ilk Yahudi edebiyatçıları için bir buluşma yeri olmuştur. Onlara maddi ve manevi destekler vererek çalışmalarına devam etmeleri için destekler vermiştir. Dünyanın dört bir yanındaki Yahudi öğrencileri burslarla desteklemiş ve Yahudi âlimlerini Endülüs’e gelmeye teşvik etmiştir.³⁶⁶

Endülüs Yahudiler’i Hasday b. Şaprut’un çabalarıyla Arapça grameri, şiiri ve biliminde ilerlemiştir.³⁶⁷ Yahudi gramerciler, Arap gramer ve sözlük bilimcilerden öğrendikleri teknikler ışığında İncil İbranicesine yeni bir form kazandırmaya çalışmıştır. Resmi yazışmalarda da yeni Arapça formunu kullanmışlardır. Aynı zamanda ilk kez İbranice seküler şiir yazılmaya da bu dönemde başlanmıştır.³⁶⁸

IX. yüzyılın sonunda şiir ölçüleri üzerinde yapılan çalışmalar sayesinde klasik İbranice ile Arapça ölçüsü birlikte kullanılarak yeni bir şiir biçimi üretilmiştir. Şiirsel rönesansın başlarında sözlükler ve şiir kılavuzları derlenmiştir. Hasday b. Şaprut’un desteklediği iki yetenekli şair Dunash ben Labrat ve Menahem ben Saruk’un çalışmaları sonucu İbranice şiirsel formunda bir devrim gerçekleşmiştir.³⁶⁹

Bağdat’ın ünlü hahamlarından Saadiah ben Joseph’in öğrencisi Dunash ben Labrat, Hasday’ın hizmetine girdikten sonra İbranice seküler şiir yazımında büyük bir atılım gerçekleştirmiştir. Dunash, İbranice için klasik Arap şiirini taklit etmiştir. Dunash’ın İbrani dilindeki bu yeniliği, Hasday’ın sekreteri Menahem ben Saruk gibi

³⁶⁴ Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 193; Golb, *a.g.m.*, s. 6-7.

³⁶⁵ Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 241.

³⁶⁶ Ashtor, *a.g.e.*, C.I, s. 228-229; Roth, *Jews, Visigoths*, s. 80.

³⁶⁷ Gerber, *a.g.e.*, s. 63.

³⁶⁸ Scheindlin, *a.g.m.*, s. 193.

³⁶⁹ Gerber, *a.g.e.*, s. 61-65.

çağdaşları tarafından benimsenen alışlagelmiş dil tarzını değiştirmiştir. İbranice’de seküler bir şiirin oluşturulması sadece bir edebiyat ürünü değil aynı zamanda Endülüs Yahudi aristokrasisinin Arap sosyal kurumlarını benimseme eğiliminin de bir parçası olmuştur. Nitekim Dunash, Arap dilini kullanmak yerine İbranice’yi daha işlevsel hale getirip kullanım alanını genişleterek, onu toplumsal bütünlüğün ve etnik gururun bir ifadesine dönüştürmeyi başarmıştır.³⁷⁰

Yahudi seküler şiirinin yanı sıra dini eserler de bu kültürel değişim atmosferinden payını almıştır. Yeni şiir, iki asırlık “altın çağ” kültürünün en belirgin ifadesi olmuştur. Ayrıca şiirin, felsefenin ve bilimin bir araya gelmesi sadece güçlü olanların değil, saraylıların dışındaki sınıfları da etkilemiştir. Profesyonel şairler topluluğunun ortaya çıkmasıyla şiirler saraylarda, sokaklarda ve özel toplantılarda okunmuştur. Alışılmadık şekilde şiirler sinagoglarda dahi kullanılmıştır. İbranice dilinde yapılan araştırmalar dilbilim ve gramer çalışmaları Bağdat ve Kuzey Afrika’da doğmuş ancak Kurtuba, yeni bir dilin ve şiir devriminin mekânı haline gelmiştir. İspanya’daki Yahudi şairler edebi geleneğe karşı koyan ilk kişiler olmuştur.³⁷¹

4. YAKUTİEL b. İSHAK

4.1. HAYATI VE FAALİYETLERİ

Yakutiel b. İshak b. (Ebû) Hasan “el-Mutevekkil” takriben 1030 yılında Sarakusta’daki Benî Tüçîb sarayında vezirlik yapmıştır. Vezirlik öncesi hayatıyla ilgili detaylı bilgi bulunamayan Yakutiel b. İshak varlıklı ve saygın bir Yahudi ailesi olan İbn Kapron ailesine mensuptur.³⁷² Sarakusta emîri II. Munzir b. Yahya’nın veziri olarak hizmette bulunmuş ve 1039 yılında çıkan hükümet karışıklıkları sırasında idam edilmiştir.³⁷³

Yahudi hukukuna ve pozitif ilimlere hâkim olan Yekutiel, Yahudi cemaati içinde önemli bir yere sahiptir. Yahudiler’i korumak için siyasi ve uhrevi nüfuzunu kullanmıştır. Yahudi öğrencilere, şairlere ve ediplere maddi desteklerde bulunmuştur. Her varlıklı Yahudinin yaptığı gibi Filistin ve Babil’deki Talmud okullarına ve Yahudi âlimlerine maddi yardımlar sağlamıştır. Hediyelelerini dört gözle bekleyen şairler, Yekutiel adına

³⁷⁰ Scheindlin, *a.g.m.*, s. 193.

³⁷¹ Gerber, *a.g.e.*, s. 62-63.

³⁷² Arapça “el-Mutevekkil” ismi İbranice de Yakutiel ismine karşılık gelmektedir bkz. Ashtor, *a.g.e.*, II, 199. Dipnot.

³⁷³ Roth, “*Jews, Visigoths*”, s. 87; Angel Saénz Badillos, “*Ibn Hasan, Jekuthiel ben Isaac*”, *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Ed: Norman A. Stillman, 2010, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/ibn-hasan-jekuthiel-ben-isaac-SIM_0010640 (Erişim Tarihi: 25.05.2020); Dan Cohn-Sherbok, *Dictionary of Jewish Biography*, Continuum, London-Newyork, 2005, s. 182; Stillman, *a.g.e.*, s. 57.

methiyeler yazmıştır.³⁷⁴ Himaye ettiği yoksul Yahudi gençlerden henüz on altı yaşındaki şair ve filozof Süleyman b. Cebirol (Gabirol) hamisi Yakutiel adına yazdığı methiyelerde ona “Yahudiler’in prensi” anlamındaki “Nasi” diye hitap etmiştir.³⁷⁵

Yakutiel 1039’da Sarakusta sarayında çıkan karışıklık sırasında görevinden alınarak infaz edilmiştir. Ancak bir yıl sonra masum olduğu anlaşılarak ölümünden sorumlu olanlar idam edilmiştir.³⁷⁶ Yakutiel’in ölümüyle maddi ve manevi olarak çok sarsılan İbn Cebirol, kendisini himaye eden Yahudi vezir adına çok sayıda şiir ve mersiye yazmıştır.³⁷⁷ Yakutiel’in ölümünden duyduğu üzüntüsünü bir şiirinde şöyle ifade etmiştir:

Akşamüzeri güneşin kızılına bak!
Al bir örtü giymiş sanki
Mora bürünmüş deniz boylu boyunca
Kuzey ve güneyin yollarını tutar
Ve üryan bıraktığı dünya
Gecenin gölgesine sığınarak uykuya dalar.
O gün Tanrı hüznü sanki
Yekutiel’in ölümü üzerine tövbe elbisesi giymiş gibi.³⁷⁸
Geçmiş olan Yakutiel zamanı
Semanın sonunun yokluk olduğunun bir göstergesidir.
Uyanınız ve anlayınız ki zaman,
İnsanlara doğumundan önce mezarını hazırlıyor
Birinin canını alırken bir başkasına veriyor
Sanırsın ki insan ticareti yapıyor...³⁷⁹

Şüphesiz tüm Endülüs’te Yahudi vezirler tarafından himaye edilen Yahudiler, onların ölümüyle maddi ve manevi olarak zarara uğramışlardır. İbn Cebirol gibi daha genç

³⁷⁴ Ashtor, *a.g.e.*, II, s. 257.

³⁷⁵ Jefim (Hayyim) Schirmann, “İbn Hasan, Jekuthiel Ben Isaac”, *EJ*, IX, s. 679, <https://www.geni.com/people/Yekuthiel-ben-Isaac-Ibn-%E1%B8%A4asan-Dayyan-al-Zaragoza/6000000017107838775>, (Erişim Tarihi: 25.05.2020).

³⁷⁶ <https://www.geni.com/people/Yekuthiel-ben-Isaac-Ibn-%E1%B8%A4asan-Dayyan-al-Zaragoza/6000000017107838775>, (Erişim Tarihi: 25.05.2020); Wassertein, *a.g.e.*, s. 211.

³⁷⁷ Sahlbân Halîfât, “İbn Cebirol”, *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 386-388.

³⁷⁸ Roth, *Medieval Jewish*, s. 88.

³⁷⁹ İlhan, *a.g.t.*, s. 565.

Yahudiler ise nüfuz sahibi Yahudiler’i daha fazla idolleştirme eğiliminde olmuştur. Bu aşırı duygusal bağlanma durumu, şiirde “Yakutiel’in ölümü için Tanrı’nın hüznülenmesi ve bundan dolayı tövbe etmesi” ifadesi, Yahudiler’in bir takım insani özellikleri Tanrı’ya atfedecek kadar ileri gitmesine neden olmuştur.

5. İBN SADRAY

5.1. HAYATI VE FAALİYETLERİ

Vezirlik öncesi hayatıyla ilgili tafsilatlı bilgi bulunamayan İbn Sadray, XI. yüzyılda Sağrülalâ’daki (Aragon) Sehle (Albarracin) emîri Ebû Mervan Abdülmelik b. Rezin’in (1045-1103) kâtibi ve veziri olarak görev yaptığı bilinmektedir. Araştırmacılar adından yola çıkarak Yahudi asıllı olduğu kanaatine varmıştır.³⁸⁰ İbn Sadray muhtemelen Sarakusta veziri Ebû’l Fadl Hasday ile aynı dönemde yaşamıştır.³⁸¹

6. EBÛ’L FADL b. HASDAY

6.1. HAYATI VE FAALİYETLERİ

Vezirlik öncesi hayatıyla ilgili detaylı bilgi bulunmayan Ebû’l Fadl’ın, Yahudi bilgin ve hekimlerin bulunduğu bir ailede doğduğu bilinmektedir. Dedesi Hasday b. Şaprut, Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman’ın özel hekimi ve veziri olarak görev yapmıştır. Ebû’l Fadl benzer şekilde dedesi gibi hekim ve vezir olarak Sarakusta Hûdî sarayında görev yapmıştır.³⁸²

Ebû’l Fadl b. Hasday (ö.1090?) XI. yüzyılın ikinci yarısında Sarakusta’da Benî Hûd sarayında vezirlik yapmıştır. Sarakusta emîrleri Ahmed el-Muktedir-Billâh (1047-1081), Yusuf el-Mü’temen (1081-85) ve Müstain-Billah’ın (1085-1110) hizmetinde bulunmuştur.³⁸³

Emîr Ahmet el-Muktedir’in ölümünden sonra oğlu Yusuf el-Mu’temen (1081-1085) başa geçtiğinde babasının sadık bir veziri olan Ebû’l Fadl Hasday’a görevini tevdi etmiştir. Yahudi vezirin meslektaşları ve Arap kâtiplerin çoğu saraydaki entrikalara karışırken Yahudi vezir görevinde istikrarını sürdürmüştür.³⁸⁴

³⁸⁰ Angel Saénz-Badillos, “İbn Sadrâ, Abû Bakr”, *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Ed: N. Stillman, 2010; Afif Ben Abdesslem, “Les Banû Razîn, Princes De La Sahla (Albarracin)”, *La Vie Littéraire Dans L’Espagne Musulmane Sous Les Mulûk Al-Tawâ’if*, Presses de l’Ifpo, Damas, 2001, s. 157-161.

³⁸¹ Wasserstein, *a.g.e.*, s. 213.

³⁸² Wasserstein, *a.g.e.*, s. 211; Ashtor, *a.g.e.*, II, ss. 257-258, Kaufmann Kohler, Isaac Broyde, “Hasday (Hısdai), Abu Al-Fadl Ben Joseph Ibn”, *Jewish Encyclopedia*, C. VI, s. 248, <http://d2b4hhdj1xs9hu.cloudfront.net/KK6K248R.jpg>, (Erişim Tarihi: 21.03.2020).

³⁸³ GarciaArenal, “Jewish Converts To Islam In The Muslim West”, *Israel Oriental Studies*, C. XVII, Ed: U. Rubin, D. Wasserstein, Inc, Eisenbrauns 1997, ss. 227-247, ss. 233-234.

³⁸⁴ Ashtor, *a.g.e.*, III, ss. 221-222.

Ebû'l Fadl, Sarakusta sarayında uzun yıllar çeşitli görevlerde bulunmuştur. Kâtip olarak Endülüs'ün çeşitli mülûkû't-tavâif emîrliklerine ve diğer krallara resmi mektuplar hazırlamıştır. Mürsiye emîri Abdurrahman Muhammed b. Tahir, Sarakusta emîrine yazdığı bir mektupta Ebû'l Fadl'ın yeteneğinden övgüyle bahsetmiş ve tebrik etmiştir. Emîr Yusuf el-Mü'temen oğlu Ahmed el-Mustain-Billah'ı veziri Ebûbekir b. Abdulaziz'in kızıyla evlendirmeye karar verdiğinde, edebiyat ve yazımdaki ustalığından ötürü Ebû'l Fadl'ı düğün davetiyelerini yazmakla görevlendirmiştir.³⁸⁵

İbn Ebû Usaybia *Uyûnu'l-Enbâ* adlı eserinde Ebû'l Fadl hakkında şunları zikretmiştir: “Sarakustalı Hasday, Musa peygamberin soyundan gelen asil bir Endülüslü Yahudi ailesindendi. İlimleri mertebelerine ve marifeti merhalelerine göre katederek Arapça'yı çok iyi kullandı. O şiir ve belagatte mahirdi. Aritmetik, mühendislik ve astronomide ön plana çıktı. Müzik ilmiyle de uğraştı. Mantığı iyi bilen Hasday, araştırmalar yapıp görüşler öne sürdü. Fen ilimleriyle de haşır neşir olan Hasday, tıp alanında da uğraş gösterdi.”³⁸⁶

Said el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem* adlı eserinde Ebû'l Fadl hakkında şu malumatları zikretmiştir: “...Bu âlimlerden biri zamanımızın gençlerinden, Sarakusta'da oturan Hz. Musa'nın soyundan gelen Endülüs'lü asil Yahudi ailelerinden birine mensup olan Ebû'l Fadl Hasday b. Yusuf b. Hasday'dır. Sırayla çeşitli ilimleri okudu, bilgileri kaynaklarından aldı, Arapçayı iyi öğrendi. Şiir, belâgat, aritmetik, geometri ve astronomi konularında kendini geliştirdi. Musikinin nazari ve pratik yönleriyle ilgilendi. Mantık ilmini inceledi ve araştırma teknikleri üzerinde tecrübe sahibi oldu ve tabii ilimlerle terakki etti. Aristo'nun *Sem'ü'l-Kiyân* e *Kitab'üs-Sema ve'l-Âlem* adlı eserini okudu. Eşiği aştığı sırada 450/1059 yılında ondan ayrıldım. Ömrü elverir, çalışmasına devam ederse yakında felsefeyi onunla ilgili ilimleri öğrenir. O henüz çok genç, on sekizine girmemiş biridir. Yalnız, Allah istediğini üstün kılar, o her şeye kâdirdir.”³⁸⁷

Said el-Endelüsî ayrıca Ebû'l Fadl için şu ifadelerde de bulunmuştur: “Endülüs'te kimse Ebû'l Fadl ile nazari ilimlerde aşık atamazdı. Endülüslüler tabii ilimlerle, metafizik konularıyla meşgul olmamışlardır. Bu konularla sadece İbnü'n Nebbaş el-Bicani ve Ebû'l Fadl b. Yusuf b. Hasday el-İsrailî uğraşmışlardır.”³⁸⁸

³⁸⁵ Ashtor, *a.g.e.*, III, ss. 218-219.

³⁸⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 499; İlhan, *a.g.t.*, s. 612; Amnon Shiloah, “Ebû El-Fadl Hasday”, *EJ*, C. I, Ed: F. Skolnik, Keter Publishing House, Jerusalem 2007, ss. 334.

³⁸⁷ Said el-Endelüsî, *Tabakât*, s. 218.

³⁸⁸ Said el-Endelüsî, *Tabakât*, ss. 182,196.

İbn Bessâm ise *ez-Zahîre* adlı eserinde vezir Ebû'l Fadl hakkında şunları zikretmiştir: “Ebû'l Fadl b. Hasday el-İslâmî çok zekiydi. Denilir ki bir cariyeye gönlünü kaptırdı ve mecnuna döndü. Onun için dinîni değiştirdi. Ebû'l Fadl bu bölgenin önde gelen fen ve sanat adamıydı. Arap diline hâkimiyeti vardı. Nazım ve nesirdeki belagatte zirveye çıktı. Nitekim Belensiye emîri Ebû Abdurrahman b. Tahir, el-Muktedir b. Hûd'a yazdığı mektubunda onun hakkında şöyle dedi: “Vezir ve kâtip Ebû'l Fadl fazilette eşsiz, asaletin kaynağıdır, insanlar arasında onun gibi delikanlı olan kimdir?”³⁸⁹

Tarihi kayıtlarda Yahudi vezir Ebû'l Fadl'ın İslâm dinini kabul edip Müslüman olduğuna dair ifadeler mevcuttur. Örneğin Makkarî *Nafhu't-Tib* adlı eserinde, Ebû'l-Fadl'ın çevresindeki Müslümanların, ihtidasında samimi olmadığını düşündüklerini anlatan bir hadiseden bahsetmiştir: “Vezir ve kâtip Ebû'l Fadl b. Hasday el-İslâmî es-Sarakustî bir gün Muktedir b. Hûd'un meclisinde ciltlere bakıyordu. Vezir İbn Debbağ içeri girdi ve onu sınamak istedi. Ona dedi ki: “Ey Ebû'l Fadl! Hangi tür kitaplara bakıyorsun? Sakın Tevrat olmasın?” Ebû'l Fadl şöyle cevap verdi: “Evet, deriyi iyi tabaklayabilen birisinin ciltlediği Tevrat'ı arıyorum.” İbn Debbağ utancından yerin dibine girdi (İbn Debbağ bir tabakçının oğludur). El-Muktedir de çok güldü.”³⁹⁰ Bu noktada İbn Debbağ ona Arapça yazılmış, kendisine eski günlerinde tevazu ve arkadaşlığını hatırlatan ve kibirden vazgeçmeye çağıran süslü bir mektup yazdı. Yine benzer şekilde, Ebû'l Fadl'a Sarakusta'nın kadılık görevini devralmak niyetinde olup olmadığını alaycı bir tavırla sordu.”³⁹¹

Makkarî, din değiştirme vakasını Müslüman bir kıza âşık olduktan sonra gerçekleştiğini vurgulamıştır: “Ebû'l Fadl Hasday önceden Yahudi idi. Sonradan Müslüman oldu. Sarakustalı Müslüman bir vezir ve kâtipti. Bir cariyeye âşık oldu. Bu cariyeye Hasday'ın kalbine girdi. Hasday cariyeye deli gibi oldu. Bu cariyeye için din değiştirmiş olması muhtemeldir.”³⁹²

Ashtor'a göre bir Yahudinin vezirliğe yükselmesini hazmedemeyen Müslümanlar Ebû'l Fadl'ın İslâm dinine girdiği söylentisini yaymıştır. Buna sebep olarak ta Müslüman bir kıza âşık olup onunla evlenmek istediği için İslâm'a geçtiğini ortaya atmışlardır. Ashtor, vezirin çağdaşı Musa b. Ezra'nın da bu konu hakkında hiçbir şey söylemediğini

³⁸⁹ İlhan, *a.g.t.*, s. 587.

³⁹⁰ El-Makkarî, Şihabüddin Ahmed et-Tilmesanî (ö.h.1041/m.1631), *Nafhu't-Tib min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratib*, Tahk: İhsan Abbas, Daru's-Sadr, Beyrut 1968, C.III, s.401-402; Ashtor, *a.g.e.*, III, s. 219; İlhan, *a.g.t.*, s.129.

³⁹¹ Ashtor, *a.g.e.*, III, s. 219.

³⁹² El-Makkarî, *Nafhu't-Tib*, ss. 293, 401-402.

ve yine çağdaşı İbn Debbağ'ın da onun Yahudi olduğunu bildirmesinden dolayı Ebû'l Fadl'ın Müslüman olduğu iddialarını reddetmiştir.³⁹³

Wasserstein'e göre Ebû'l Fadl'ın İslâm'ı kabul etmesi özellikle de saraydaki konumunu korumak için bir araç olacağından dolayı imkânsız değildi. Zira Septe'den Ifrikiye'ye diplomatik bir görev için seyahat eden ve Akdeniz'de boğulan XII. yüzyıl saray şairi İbrahim İbn Sahl ve Yahudi bilginlerinden İbrahim b. Ezra'nın oğlu da bu sebeple din değiştirmişti.³⁹⁴

7. İBRAHİM b. MUHACİR

7.1. HAYATI VE FAALİYETLERİ

Hayatıyla ilgili detaylı bilgi bulunamayan İbrahim b. Muhacir, Müslümanlar arasında İbn Şurtmekeş (Shortmeqash) ismiyle anılmıştır. İşbiliye 'nin saygın ailelerinden biri olan İbn Muhacir ailesine mensuptur. İbrahim b. Muhacir, İşbiliye'nin son Abbadî Emîri Mutemid-Alellah'ın (1069-1091) sarayında vezirlik yapmıştır. Talmud ve astronomi alanında uzman olan İbrahim b. Muhacir, İşbiliye Yahudi cemaati başkanı görevinde de bulunmuştur. Musa b. Ezra ilk defa *Sefer ha-Anak (Tarşiş)* adlı eserinde ondan İspanyol-Arap veziri olarak bahsetmiş ve bu eseri İbrahim b. Muhacir'e adadığını söylemiştir. Yahuda Halevi ve Musa b. Ezra şiirlerinde onu İşbiliye'deki Yahudiler'i ve uzak topraklardaki dindaşlarını koruyan, Yahudiler'in kurtarıcısı olarak övmüştür. Yahudi tarihçi Abraham b. Daud muhtemelen vezirin erkek kardeşleri olan Ohev b. Muhacir ve Yusuf ben Me'ir b. Muhacir'den bahsetmiştir. Kardeşlerinin her ikisinden de "Nasi" unvanıyla bahsetmiş ve resmi yetkilere sahip olduklarına işaret etmiştir. Dönemin saygın ailelerinden biri olan İbn Muhacir ailesi, birçok entelektüel kültür adamı yetiştirmiştir. İşbiliye'nin ünlü şairlerinden Ebû Süleyman b. Muhacir ve Gırnata hahamı Davud b. Muhacir'de bu ailedendir.³⁹⁵

³⁹³ Wasserstein, *a.g.e.*, s. 220.

³⁹⁴ Wasserstein, *a.g.e.*, s. 211.

³⁹⁵ Wasserstein, *a.g.e.*, s. 213; Angel Saénz-Badillos, "İbn Muhājir, Abraham (AbūIshāq) Ben Me'ir", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*; Thomson Gale, "İbn Muhajir, Abraham Ben Meir", *JE*, IX, 2007, s. 687; Richard Gottheil, "Abu Ishak Ibn Al-Muhajir (İbrahim)" *JE*, I, s. 138, <https://jewishencyclopedia.com/articles/671-abu-ishak-ibn-al-muhajir>, (Erişim Tarihi: 15.05.2020); Isidore Singer, "Abu Ishak (İbrahim) Ibn Al-Mu-Hajir", *JE*, I, Varda Books, s. 138; Ashtor, *a.g.e.*, III, s. 172.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS DEVLET İDARESİNDE YAHUDİ BABA-OĞUL VEZİRLER VE FAALİYETLERİ

1. İSMAİL b. NAGRİLA

1.1. HAYATI

Yahudiler arasında Hanagid³⁹⁶ unvanıyla tanınan Yahudi vezirin tam adı İsmail b. Yusuf Halevi b. Nagrila'dır (Nagrello). Arapça kaynaklarda Ebû İbrahim İsmail b. Yusuf olarak zikredilir.³⁹⁷ Hayatının erken dönemlerine dair ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte ailesinin Kurtuba'da yaşadığı ve ticaretle uğraştıkları bilinmektedir.³⁹⁸

İsmail b. Nagrila, 993 yılında Kurtuba'da Hz. Davud soyundan geldiği rivayet edilen Meridalı varlıklı bir ailede dünyaya gelmiştir.³⁹⁹ Talmud eğitimi başta olmak üzere hendese, astronomi, mantık gibi ilimleri tahsil etmiştir.⁴⁰⁰

İsmail b. Nagrila, 1030? -1056 yılları arasında Gırnata Emîrliği'nde baş vezirlik görevi yapmıştır. Gırnata Emîrliği'nin neredeyse her yıl gerçekleşen askeri seferlerine katılmıştır. Endülüs emîrlüklerinin yayılmacı tutkuları, Yahudi vezir İsmail'in de dış politikasının temelini oluşturmuştur.⁴⁰¹ Bu bağlamda Orta Çağ'da bir Yahudi'nin

³⁹⁶ Nagid (Çoğulu: Negidim): Orta Çağlarda İslam (ve bazı Hristiyan) ülkelerde Yahudi cemaatlerinin devlet tarafından tanınmış lideri. Cemaat başkanı. Bkz. Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, Universal Yayıncılık, İstanbul 2000, s.363.

³⁹⁷ Eldar Hasanov, "İbn Nağrile", *DİA, C. Ek-1, İstanbul 2016, s. 595-596*; İlhan'ın tespit ettiğine göre İsmail b. Nagrila'nın adı hakkında Arapça kaynaklarda çeşitli kullanımlar mevcuttur. İbn Hazm'ın *el-Fasl* adlı eserinde "en-Nağrila" olarak zikredilir. Bazen "en-Nağral" olarak geçer. İbn Hazm'ın risâlesinin asıl el yazmasında "İbn Nasrile" olarak geçer. Said el-Endelûsî'nin *Tabakat*'ında "el-Ğazal" olarak bahsetmektedir. İbn Bulukkin'in *et-Tibyân* adlı kroniğinde "İbn el-Nağrala" olarak zikredilmektedir. İbn'ül Hatîb'in *Usul el-İhata* adlı kitabında aynı şekilde geçer. İbn İzârî'nin *el-Beyanü'l-Muğrib* adlı eserinde "Nağzela" olarak geçer. İbn Said'in *el-Mağrib* adlı eserinde "İbn Nağrila" olarak geçer. İbn Bessâm'ın *ez-Zahîre* adlı eserinde "İbn Nağrili" olarak geçer. Dozy'de "İbn Nağdala" olarak geçer. Kahire Genizası'ndaki bir mektupta ise "İbn'ül-Naghidah" formu kullanılmıştır. Belirtildiği gibi Arapça kaynaklarda "ra" (ر) ile yazılırken İbranice kaynaklarda "dal" (ד) ile yazıldı. İhsan Abbas'a göre, "Dal" harfini kullananlar bunu hem İbraniceden hem de Nagid kelimesinden türetmiştir.³⁹⁷ Kaynakların Nagid kelimesini farklı telaffuz etmelerinin bir başka nedeni İbranice'deki "d" (ד) ve "r" (ר) harfleri ile harfi sessiz okutan sükûn işareti ve noktanın yazılıştaki benzeşmesidir. Kaynaklar birbirinden alıntılardıklarından İbn Negzala, Negrala, Negzala, Gazal ve Negrili demişlerdir. Bu isimlerin hepsinin yazılışı, İbranice Nagid isminin yazılışına yakındır. Ayrıca İbranicede ismin sonuna getirilen "l" (ל) ve "h" (ה) ile "a" (א) ve "l" (ל) harfleriyle hem ismi tasvir hem de aşağılama ifadesi, yani küçültme ismi elde edilir. Bu harfler bir nevi Türkçedeki "cik" edatının yerine geçmektedir. Mehmet'ten Mehmetcik elde edilmesi gibi. Mesela Moşe'ye (Musa) Moşele (משהלה) yani Musacık denilir. İhsan Abbas bu tasvir edatının Latince kökenli olduğu görüşünün de mevcudiyetinden bahseder. Bkz. İlhan, *a.g.t.*, s. 84-85; Roth ise bu konuda şu açıklamalarda bulunmuştur: "Colin ve LeviProvencal'agöre "İbnNagrallah" veya "İbn el-Naghalah" adının "karga" kelimesinden türemiş olabileceği öne sürülmektedir. Stern de aynı şekilde zayıf bir önermede bulunarak "esmer kadının oğlu" tanımlamasını yaparak annesinin muhtemelen köle bir kadın olduğunu iddia etti. Bu iddia, Ashtor tarafından da kabul edilmiştir. Ancak her iki teori için de geçerli hiçbir kanıt bulunmamaktadır." Bkz. Roth, *Jews, Visigoths*, s. 89.

³⁹⁸ Norman, *Jews, Visigoths*, s. 89; Yitzhak, *a.g.e.*, s. 32.

³⁹⁹ Margolis, *a.g.e.*, s. 315.

⁴⁰⁰ Joseph Jacobs, Isaac Broyde, "Samuel Ha-Nagid (Samuel Halevi ben Joseph Ibn Nagdela)", *JE*, XI, s. 24,25, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/13132-İsmail-ha-nagid-İsmail-haleviben-joseph-ibn-nagdela> (Erişim Tarihi: 02.07.2020); JefimSchirmann, "Samuel Hannagid, The Man, The Soldier, The Politician", *Jewish Social Studies*, C. XIII, S. 2, April 1951, s. 99-126, s. 99; Hasanov, *a.g.m.*, s. 595.

⁴⁰¹ Yitzhak, *a.g.e.*, s. 33.

Müslüman bir hükümetin dışişlerini yönetmesi, askeri stratejilerini belirleyerek Müslüman orduların sevk ve idare etmesi oldukça dikkat çekici bir hadise olmuştur.

Sinan İlhan'ın naklettiğine göre İbn Hayyan, İsmail b. Nagrila hakkında şu ifadelerde bulunmuştur: “Bu Mel'un kişi, Allah'ın ona hidayet vermemesine rağmen ilimli, fehimli, hikmetli, kurnaz, üstün zekâlı ve donanımlı bir adam olup hükümdar gibi görünür ve kendi devrini iyi bilirdi. Onun düşmanları dahi ona iyi davranırdı. Allah'ın verdiği inayetle ilim, akıl, algılama, zekâ, yumuşaklık, bir şeyde odaklanma, deha, plan yapma, kendini kontrol etme, taraftarlarına her şeyi hazırlama, zamanı iyi okuma, düşmanlarının oyunlarını sezme ve ufkuyla onların oyunlarını boşa çıkarmada insanlar arasında en mükemmeliydi. İki kalemle (Arapça ve İbranice) yazan ve bu iki ilmi çok iyi bilen birisiydi. Arap dilinde mahirdi. Bu dili iyi incelemiş, kitaplarını okumuş, usullerine muttali olmuş, bu dil adeta elinden ve dilinden akmış, Arapçayla dost haline gelmiştir. Allah'ı hamd etmekten, Hz. Resul Muhammed'e (S.A.V.) salât ve selam getirmekten ve İslâma odaklanmaktan kaçınmış, istediği faziletleri zikretmiş, İslâmî kitapları okumaktan sakınmamıştır. Matematik ilmine çok iyi vakıf olmuş, gökbilimlerini tetkik etmiş, mühendislik ve mantık bilimine alaka duymuş, her konuda tartışmadan daima üstün çıkmıştır. Zekâsına nispeten az konuşan, kınayanlarına ve sevmeyenlerine karşı son derece kindar, daima tefekkür eden ve kitap toplayan birisiydi.”⁴⁰²

XIX. yüzyılın büyük Endülüs tarihçisi Dozy, İsmail b. Nagrila hakkında şu ifadelerde bulunmuştur: “Bir devlet adamı olarak, keskin ve zeki idrak kabiliyetine sahipti. Genelde çok az konuşur ve çok fazla düşünürdü, bu bir diplomat için mühim bir nitelikti. İnsanların karakterlerini ve arzularını okur ve onları nasıl etkileyeceğini bilirdi. Dahası, dünyanın gözde bir adamıydı. Elhamra'nın görkemli salonlarında, lüks içinde yaşadığı söylenebilirdi. Hiç kimse başka bir kültürün geleneklerine ve sosyal hayatına böylesine uyum sağlayamazdı. Hiç kimse meclislerde onun kadar samimi ve nazik değildi ve hiç kimse hatiplikte ve münazaralarda onun kadar etkileyici değildi. Tüm bunlarla birlikte talihinin dönüşüyle servet ve itibara eriştiğinde bir küstahın kibrinden ve sonradan görme zenginin gururundan müstağniydi. O, tavırlarıyla doğuştan bir asalete sahipti. Aleyhinde konuşanları açık sözlülüğüyle susturmasını bilirdi.”⁴⁰³

İsmail b. Nagrila, Arap kültürüne ve Kuran'a bir Müslüman kadar aşina olmuştur. Müslümanların günlük hayattaki selamlaşmalarını kullanmıştır. Müslümanlar arasında

⁴⁰² İbnü'l Hatîb'den naklen İlhan, *a.g.e.*, s. 93.

⁴⁰³ Dozy Reinhart, *Spanish Islam*, Çev: Francis G. Stokes, Frank Cass, London 1972, s. 610.

Arapça “Ebû İbrahim” ismini kullanmıştır. O, bu hâl ile içinde bulunduğu ortamla uyum içinde olmuştur. Öte yandan Yahudi geleneğine derinden bağlılığıyla dikkat çekmiştir. Hem Arap hem de Yahudi tarihine vakıftı. Hat sanatında çok yetenekliydi. Dönemin en iyi şairlerindendi ve Arapça hitabetinde çok başarılıydı. Astronomi bilgisi astronomlarınkini aştığı söylenirdi, öyle ki 1044 yılında güneş ve ay tutulmasını doğru olarak tahmin etmişti. Çağdaşları onu büyük Talmud bilgini olarak tanımlamıştır. Kurtuba’da Rabbi Hanokh ben Moshe’nin himayesinde halaha⁴⁰⁴ çalışmalarında bulunmuş ve daha sonra Endülüs’ün en büyük Talmud bilgini olarak ün kazanmıştır. Bağdat’taki Hai Gaon ve Kuzey Afrika’daki Yahudi âlimleriyle devamlı irtibatlar kurmuştur.⁴⁰⁵ Gençlik yıllarında Kurtuba’da çağdaşı genç Müslüman âlimlerden İbn Hazm ile tanışmış ve teolojik tartışmalarda bulunmuştur.⁴⁰⁶

İsmail b. Nagrila’nın gençlik yıllarını geçirdiği Kurtuba’da Endülüs Emevî Devleti zayıflamaya başlamıştı.⁴⁰⁷ 1016 yılında Kurtuba’daki merkezi otoritenin yıkılması ve sonraki yıllarda yaşanan sıkıntıların yarattığı yıkım, buradaki Yahudi cemaatine de büyük zararlar vermiştir. Berberîlerin 1013’te başkente girişinde birçok Yahudi öldürülmüş ve sürgün edilmiştir.⁴⁰⁸ Kurtuba’yı terk etmek zorunda kalan sayısız Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan mülteciler arasında İsmail b. Nagrila ve Endülüs’ün ünlü fakihî İbn Hazm da bulunmuştur. İsmail ve ailesi buradan göç ederek yarımada’nın güney kıyısındasakin bir kasaba olan Mâleka’ya yerleşmiştir.⁴⁰⁹

İsmail b. Nagrila, Mâleka’da Yahudi mahallesine yerleşerek ticaretle meşgul olmuştur. Daha sonra yarımada’nın güneydoğu ucundaki büyük bir ticaret kenti olan Meriye’ye gitmiştir. Burası Slav idaresinde olduğundan Berberî istilasına karşı daha güvenli bir belde idi. Ancak burada uzun süre kalamayıp kısa süre sonra tekrar Mâleka’ya dönmüştür.⁴¹⁰

⁴⁰⁴ Yahudi hukuku.

⁴⁰⁵ Schirmann, *a.g.m.*, s. 99-100; Ben-Sasson, *a.g.m.*, s. 455; Norman Roth, *Medieval Jewish Civilization*, Taylor & Francis Group, Newyork-London 2003, s. 364; Mercedes Garcia-Arenal, “The Jews of Al-Andalus”, *A History of Jewish-Muslim Relations: From The Origins To The Present Day*, Ed: A. Meddeb, B. Stora, Princeton University Press, 2013, s. 111-135, s. 132.

⁴⁰⁶ İbn Hazm, İsmail b. Nagrila ile yaptığı münazarayı *el-Fasl* adlı eserinde kayıt altına almıştır. İbn Nagrila ile olan iki mülâhazasından bahsederken ilkinde “Nağralı” olarak isimlendirdiği İbn Nagrila’yı ikincisinde, Eşmaol b. Yusuf el-Lavi, meşhur Kâtip İbn Nefrali olarak zikretmiştir. Bkz: İbn Hazm, *el-Fasl Fi’l-Milel Ve’l-Ehvâ’ Ve’n-Nihal / Dinler ve Mezhepler Tarihi*, C. I, Çev: Halil İbrahim Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları İstanbul 2017, s. 100, 526, 572.

⁴⁰⁷ Mehmet Özdemir, “Hammûdiler”, *DİA*, C. XV, İstanbul1997, s. 496-497.

⁴⁰⁸ Wasserstein, *a.g.e.*, s. 198.

⁴⁰⁹ Wasserstein, “A Family Story”, s. 498-532, s. 502; Jacobs, Broyde, *a.g.m.*, s. 24,25.

⁴¹⁰ Ashtor, *a.g.e.*, 1993, s. 47.

İbn Bessâm *ez-Zahîre* adlı eserinde 1016 yılında merkezi otoritenin bozulmasıyla şehri terk eden İsmail b. Nagrila'nın yeni hayatının başlangıcını ve kariyerini şöyle kaydetmiştir: “Kurtuba’da fitne savaşları başladı. İsmail b. Nagrila, Mâleka’ya kaçtı. Burası İsmail b. Nagrila için yeni hayatının ilk basamağıydı. İsmail b. Nagrila’nınArapça’yı çok güzel konuşup yazması, iyi bir hatip olması, çok başarılı bir şair ve güzel şiirlerinin olmasından dolayı halk nezdinde şöhreti artmaya başladı. Bir süre sonra hem vezirin kâtibi hem de devletin defterdarı oldu. Emîr Habbus’un veziri İbnü’l Arif ölüm döşeğinde iken İsmail b. Nagrila’yı emîre tavsiye etti. Onun çok yetenekli ve ileri görüşlü olduğundan bahsetti. Bu nasihatler Yahudi İsmail b. Nagrila’ya fayda sağladı. Emîr Habbus’un veziri öldüğünde Yahudi İsmail b. Nagrila’yı vezir tayin etmesine neden oldu.”⁴¹¹

İsmail b. Nagrila'nın Arapça bilgisi ve hatiplikteki marifeti Gırnata Emîrliği’nde yükselmesine neden olmuştur. Zira Orta Çağ Müslüman dünyasında edebi sanatlardaki beceri ve donanım, üst düzey bir idari atama için çok önemliydi. Bu niteliklere fazlasıyla sahip olan İsmail 1056’daki ölümüne kadar Gırnata Zîrîleri hükûmetine vezir olarak hizmet etmiş ve devletin siyasi politikalarında aktif olarak rol almıştır.⁴¹² İsmail, Emîr Habbus’un ölümü (1037/38) üzerine Bulukkin, Badis ve Yiddir b. Hubasa arasında çıkan taht kavgasında önemli bir denge unsuru olmuştur. Habbus’un büyük oğlu Badis’i desteklemiş ve diğerlerine karşı üstünlük sağlamasında ve tahtın sahibi olmasında bizzat etkili olmuştur. İsmail, bu tarihten itibaren 1056 yılındaki vefatına kadar 25 yılı aşkın bir süre Gırnata Emîrliği’nin iç ve dış politikasını yöneten önemli bir isim olmuştur.⁴¹³ Bunun ötesinde onun en dikkat çekici özelliği ve diğer Yahudi vezirlerden ayrılmasına sebep olan şey Müslüman ordusunu komuta etmiş olmasıdır.⁴¹⁴

İbn İzârî, *el-Beyânu’l-Muğrib* adlı eserinde İsmail b. Nagrila'nın Emîr Badis döneminde güç ve nüfus kazandığına dair şu ifadelerde bulunmuştur: “Badis, babasının Yahudi veziri İsmail b. Nagrila’yı veziri ve kâtibi olarak tayin edip onu en yüksek mevkie yükseltti. Bu Yahudi vezir işleri çekip çevirmek için birtakım Yahudi mutasarrıflar ve valiler tayin etti. Bunlar onun döneminde para ve makam sahibi olup Müslümanlara kötü

⁴¹¹ İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, s. 761-769.

⁴¹² Wasserstein, “A Family Story”, s. 502.

⁴¹³ Wasserstein, *a.g.e.*, s. 197-198; Scheindlin, *a.g.m.*, s. 190.

⁴¹⁴ Wasserstein, “A Family Story”, s. 502.

davrandılar. Bu Yahudi vezir edebiyat ve şiir ehliydendi. Ölene kadar bu makamda kaldı.”⁴¹⁵

Goitein, İsmail b. Nagrila’nın çağdaşları arasında bir denginin bulunmadığını ifade etmiştir: “Vezir, komutan, iyi bir şair ve aynı zamanda Yahudi hukukunda yetkin bir yazar olan İsmail b. Nagrila’nın Doğu’da bir benzeri yoktur.”⁴¹⁶ Yetenekli ve hırslı bir Yahudi için hükümdarlık dışında erişilemeyecek hiçbir makam yoktur.⁴¹⁷ Öyle ki İsmail b. Nagrila, Gırnata Emîrliği’nin dâhiliye ve hariciye idaresinde olmak üzere her iki makamda da görev yapmıştır. Özellikle Emîr Badis döneminde rütbesi yükseltilerek büyük bir şöhret ve servet kazanmıştır.⁴¹⁸

İsmail b. Nagrila bizzat kaleme aldığı şiirlerinde Gırnata Emîrliği ordusunu yönettiğini ve özellikle İşbiliye ve Meriye Emîrliği’ne karşı her yıl yapılan askeri seferlere eşlik ettiğini ifade etmektedir. Şiirlerinde, devletin siyasi tarihine dair ayrıntılar içeren savaşlardan söz etmektedir. Ancak Arapça kaynaklarda İsmail b. Nagrila’nın komutan olarak görev yaptığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.⁴¹⁹

İsmail b. Nagrila yüksek siyasi konumu nedeniyle Endülüs’teki en ünlü ve en güçlü Yahudi idi. Bundan dolayı takriben 1027 yılında Yahudi cemaati tarafından Yahudi lideri anlamındaki “Nagid” unvanına layık görülmüş ve Gırnata’nın Yahudi cemaat başkanı olarak seçilmiştir. İsmail, “Endülüslü saraylı hahamı”nın en büyük temsilcisi idi. Kendisi Rabbinik bilgini ve Yahudi hukukunda bir otoriteydi. Yahudi bilginlerine yaptığı yardımlar ona Yahudi dünyasında ün kazandırmıştır.⁴²⁰ Parlak kariyeri onu kendi döneminden çok sonraları da Yahudi babaların oğullarına gösterdiği bir rol model haline getirmiştir.⁴²¹

İsmail b. Nagrila’nın üç oğlu ve en az bir kızı olduğu bilinmektedir. İsimleri sırasıyla Yahuda, Eliasaf, Yusuf ve kızı Qasmuna’dır. En büyük oğlu Yusuf, kendisinden sonra Gırnata sarayında vezir olarak babasının yerini almıştır. Yahuda’nın hayatına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. En küçük oğlu Eliasaf’ın abisi Yusuf gibi genç yaşta

⁴¹⁵ İbn İzârî, *el-Beyânu ’l-Muğrib*, s. 220.

⁴¹⁶ Goitein, *A Mediterranean Society*, s. 173.

⁴¹⁷ Stillman, *a.g.e.*, s. 57.

⁴¹⁸ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 91; Roth, *Medieval Jewish*, s. 364.

⁴¹⁹ Wasserstein, *a.g.e.*, s. 197-198; Scheindlin, *a.g.m.*, s. 190; Garcia-Arenal, *a.g.m.*, s. 132.

⁴²⁰ Baer, *a.g.e.*, s. 32.

⁴²¹ Scheindlin, *a.g.m.*, s. 190; Garcia-Arenal, *a.g.m.*, s. 132; Stillman, *a.g.e.*, s. 57; Wasserstein, *a.g.e.*, s. 197-198.

babasının şiirlerini kopyalamak için babası tarafından görevlendirildiği bilinmektedir.⁴²²

1.2. VEZİRLİK MAKAMINA GETİRİLMESİ

Endülüs'te merkezi idarenin dağılmasıyla halk Kurtuba'yı terk etmek zorunda kalmıştı. İsmail b. Nagrila ise ailesiyle birlikte güneye Berberî Zîrîlerin hâkimiyetindeki Mâleka şehrine gitmiş ve burada baharat dükkânı açarak ticaret yapmaya başlamıştır.⁴²³ İsmail'in evi, Gırnata Emîri Habbus'un Mâliye veziri Ebû Kasım İbnü'l Arif'in evinin yanında yer almaktaydı. İbnü'l Arif'in hane halkı okuma yazma bilmediğinden mektuplarını İsmail'e yazdırmaktaydı. Mektuplar vezire ulaştığında Arapça hitabetindeki ustalığı büyük hayranlık uyandırmıştı. İsmail'in Arapça yazma ve hitabetindeki yeteneği adeta kaderini değiştirmiştir. İbnü'l Arif, Mâleka'ya geldiğinde bu mektupları yazan kişiyle tanışmak istemiş ve İsmail'e teklifte bulunmuştur: "Sizin yeriniz burası değil" diyerek saraya davet etmiştir: "Eğer kabul ederseniz benim kâtibim olun." İsmail bu teklifi kabul ederek Gırnata Zîrî sarayına getirilmiş ve İbnü'l Arif'in özel kâtibi olarak çalışmaya başlamıştır. İbnü'l Arif kısa bir zamanda İsmail'in siyasi dehasını keşfetmiş ve devlet işleriyle ilgili tüm konularda ona danışmıştır.⁴²⁴

Mâliye veziri İbnü'l Arif'in görevleri geniş bir alana yayıldığı için Yahudi kâtibi İsmail'in yardımına giderek daha fazla ihtiyaç duymuştur. Emîr Habbus'un yayılmacı politikası ve bu yöndeki asker ihtiyacı için büyük paralara ihtiyaç vardı. İhtiyacı olan finansal gücün, Mâliye veziri ve maiyetindeki memurlar tarafından sağlanması gerekmektedir. Mâliye veziri İbnü'l Arif bunun için emrindeki memurlara özellikle İsmail b. Nagrila'ya birden fazla alanda görevlendirmeler vermiştir.⁴²⁵

Emîr Habbus, vezir İbnü'l Arif ölünce en büyük oğlunu babasının yerine atamıştı. Ancak vezirin oğlu işleri babası gibi yönetememiştir. Hazineyi işletmek gibi karmaşık konularda tecrübesiz ve gerekli özveriye sahip olmayan genç birisiyi. İsmail b. Nagrila'nın beklediği fırsat buydu. Dikkatli ve kurnaz davranarak her fırsatta Emîr Habbus ile doğrudan irtibat kurdu. Tüccar olmanın verdiği deneyimle mâli işlerdeki becerisini ve gayretini gösterebildi. Bu minvalde 1030'larda Emîr Habbus hazinenin ve Mâliyenin sorumluluğunu İsmail b. Nagrila'ya verdi ve resmen vezir olarak atadı.⁴²⁶

⁴²² Gallego M. Ángeles, "Approachesto the Study of Muslim and Jewish Women in Medieval Iberian Peninsula: The Poetess Qasmuna bat Samuel", *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos Sección Hebreo*, C. XLVIII, S. 48, 2010, s.63-75, s. 69-72.

⁴²³ Ashtor, *a.g.e.*, II/ III, s. 47; Stillman, *a.g.e.*, s. 211, Roth, *Medieval Jewish*, s. 364.

⁴²⁴ Dozy, *a.g.e.*, s. 607; Brann, "The Arabized Jews", *The Literature of Al-Andalus*, Ed. María Rosa Menocal vd., Cambridge University Press, 2016, s.435-454, 451; Jacops- Broyde, *a.g.m.*, s. 24-25.

⁴²⁵ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 63-65.

⁴²⁶ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 63-66.

Diplomatik işlerin yanı sıra askeri işlerin yürütülmesini de ona emanet etti.⁴²⁷ Aynı zamanda Arapçasının iyi olmasından dolayı başkâtiplikle görevlendirildi. Bu doğrultuda divan işlerini tamamıyla İsmail b. Nagrila devraldı.⁴²⁸ Böylelikle, Endülüs'te vezaret makamına resmi olarak atanan ilk Yahudi İsmail b. Nagrila oldu.⁴²⁹

Emîr Habbus'un torunu ve Zîrîlerin son emîri Abdullah b. Bulukkin (ö.1095)⁴³⁰, İsmail b. Nagrila'nın devlet idaresindeki yükselişini anılarında detaylı olarak kaydetmiştir: “Yahudi Ebû İbrahim⁴³¹ Habbus'un veziri İbnü'l Arif'in kâtibiydi. İbnü'l Arif'in ölümü üzerine Habbus, en büyük oğlunu babasının yerine atadı. Ancak İbnü'l Arif'in oğlu gençliğin verdiği ciddiyetsizlikle bu görev için uygun bir yapıda değildi. Ve böylece Yahudi Ebû İbrahim onun karşısında planlar kurdu. İbnü'l Arif'in oğlunun yokluğunda devamlı olarak onun işlerini yürüterek kendini gösterdi. Sultana onu ima ederek: “Gördüğünüz gibi İbnü'l Arif'in oğlu hayattan zevk almayı bilen bir delikanlıdır. Ona karşı yumuşak davranın ve onun davranışlarını affedin. Ben onun alçak gönüllü bir hizmetkârıyım. Onun adına hareket ediyorum. Siz sadece emredin, isteğinizin yerine getirildiğini göreceksiniz.” dedi. Ve böylece Ebû İbrahim istediğini elde edinceye kadar bu şekilde konuştu ve herkesin görmesi için yorulmak bilmeyen çabasıyla para (vergi) toplamaya devam etti. Üstelik Ebû İbrahim, veliaht Badis'in umut verici geleceğini fark etmişti. Sürekli fırsat gözetip zamanını bekledi. Bunu, Badis'in birçok düşmanı olduğu bir zamanda yaptı, çünkü onun geleceği Badis'te yatıyordu.”⁴³²

İsmail b. Nagrila başvezirlik makamına birden gelmemiştir. Emîr Habbus'un veziri olmadan önce vezir İbnü'l Arif'in yanında kâtip ve vergi tahsildarı olarak görev yapmış ve muhtemelen büyük bir servet edinmişti. Başkent Gırnata'da çoğunlukla Yahudiler yaşamaktaydı. Gırnata nüfusunun ekseriyetini teşkil eden bu grup için şehrin şartlarına uygun biri olan İsmail, dindaşlarından kolaylıkla vergi toplayabilmiş ve hazineyi doldurmuştur.⁴³³

Nitekim Ashtor da bu durumu doğrulamıştır: “İsmail, Gırnata Emîrliği'nin bazı bölgelerinde vergi tahsildarı olarak çalıştı. Zor bir işti, çünkü o dönemde Endülüs

⁴²⁷ Stillman, *a.g.e.*, s. 212; Jacops, Broyde, *a.g.m.*, s. 24-25; Dozy, *a.g.e.*, s. 608.

⁴²⁸ İbn Hazm, *er-Redd*, s. 9-10.

⁴²⁹ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 63-66.

⁴³⁰ 8 Eylül 1090 yılında Murâbitlar'a teslim olmak zorunda kalan Abdullah, Mağrib'in güneyindeki Agmât'a sürgün edildi. Mâleka'daki kardeşi Temîm de kısa bir süre sonra önce Sûs'a sürüldü, ardından Merakeş'te ikametine izin verildi ve 1095 burada öldü. İbn Bulukkin, Agmât'ta iken yazdığı *et-Tibyân* adlı hâtıratını da burada kaleme almıştır.

⁴³¹ İsmail b. Nagrila, Müslümanlar arasında Ebû İbrahim künyesiyle anılmıştır.

⁴³² İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s.54-55.

⁴³³ Schirmann, *a.g.m.*, s. 105.

eyaletlerinin çoğunda tüm hükümet işleri kargaşa içindeydi; bununla birlikte yeteneği ve karakteri onun şansını artırdı. Zekâsı, uyanıklığı ve çabuk kavraması ona başarı getirdi. Sadece toplaması gereken vergileri zamanında teslim etmekle kalmadı, aynı zamanda iyi bir kâr da elde etti. Vergi tahsildarlığı görevini aksatmadan yerine getirdiği ve kendisi için fazla bir pay almadığı sürece Berberî yöneticileri ona müdahale etmedi. İsmail, Mâleka'da Haham Judah gibi dindaşlarına da Gırnata için vergi toplamalarını tavsiye ederek onların da bu işten kâr elde etmelerini sağladı.”⁴³⁴

İsmail b. Nagrila, Emîr Habbus döneminde devlet idaresinde öyle bir konuma gelmişti ki şiirlerinin birinde elde ettiği güçten duyduğu gurur ve kibirle şu ifadelerde bulunmuştur: “Emîre olan etkimin hepsi bu, devlet işleri ve planları benim tarafımdan kararlaştırılır. Ve benim tarafımdan verilmeyen karar, karar değildir.”⁴³⁵ İbn İzârî'de İsmail'in devlet içindeki etkisini şu ifadelerle zikretmiştir: “Emîr, onu tüm makam ve şereflerin üzerine çıkardı. Böylece Yahudiler'in Gırnata'daki etkisi her zamankinden daha fazla oldu. Saraya erişimleri artarak devlet içindeki konumları daha da güçlendi.”⁴³⁶

Büyük Endülüs tarihçisi Dozy, İsmail'in bir Yahudi olarak Müslüman Gırnata Emîrliği'nin en yüksek mevkiine getirilerek vezirlik payesiyle onurlandırılmasının nedenlerine dair bir değerlendirmede bulunmuştur: “Berberîler savaşabilirler, şehirleri yağmalayıp yakabilirler, fakat Kur'an dilinde tek bir kelime yazamazlardı. Krallık emirlerine boyun eğmeyen ve utanma duygusu olmayan Araplara da güvenemezlerdi. Aldatmak ve liderlerine ihanet etmek onlar için bir onur meselesiydi. Bu şartlarda, tarafların hiçbirine mensup olmayan İsmail gibi bir Yahudi zararsızdı. Başka hiçbir Müslüman devlette bir Yahudi, doğrudan ve açık bir şekilde vezir veya başbakan olarak devlet yönetmedi. Yahudiler'e genellikle mâli idareyi emanet etmekten memnuniyet duyan Müslüman hükümdarların hizmetinde önemli görevlerde bulundukları doğrudur. Ancak daha önce hiçbir devirde Müslüman hoşgörüsü bir Yahudi'yi başvezirliğe kadar yükseltmemişti. Sadece Gırnata'da böyle bir tecrübe yaşandı. Gırnata “vaat edilmiş topraklar” olmasa da en azından çölde manna⁴³⁷ ve Horeb'un kayasını⁴³⁸ bulmuşlardı. Dahası, İsmail'in terfii için başka bir neden daha vardı. O da yabancı prenslere hitap eden kafiye ve zarafet dolu mektuplar yazabilmesiydi, yani kaleminin gücüydü.”⁴³⁹

⁴³⁴ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 58.

⁴³⁵ Schirmann, *a.g.m.*, s. 104.

⁴³⁶ İbn İzârî'den naklen Schirmann, *a.g.m.*, s. 104.

⁴³⁷ İsrailoğulları'na 40 yıllık çöl hayatında Tanrı tarafından bahşedilen Kudret Helvası.

⁴³⁸ Hz. Musa'ya Tevrat'ın verildiği Herob Dağı (Sinâ Dağı) kastedilmekte.

⁴³⁹ Dozy, *a.g.e.*, s. 608-609.

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa İsmail b. Nagrila'nın Arapça hattındaki ve hitabetindeki başarısı devlet ricali tarafından fark edilmesini sağlamıştır. Aynı zamanda onun vergi toplamadaki beceresi ve kurnazlığı zayıf bir idari sistemde vezirliğe kadar yükselbilmesine imkân sağlamıştır. Donanım sahibi olmak devletin bütün birimlerinde yetkilendirilmek için yeterli bir sebep olamayacağından bu durumun asıl nedeni devlet liderinin siyasi ve dini zaafından kaynaklandığı kanaatine varılmıştır.

1.3. SİYASİ VE ASKERİ FAALİYETLERİ

1.3.1. Taht Mücadelesindeki Rolü

İsmail b. Nagrila, Emîr Habbus'un oğulları Badis, Bulukkin ve yeğeni Yiddir arasındaki taht mücadelesinde Badis'i destekleyerek ve çeşitli kumpasları ifşa ederek Gırnata tahtının yeni hâkimini belirlemiştir. Yahudi vezirin başarılı politikaları sayesinde Gırnata'nın yeni emîri Badis olmuştur.

1038 yılı İsmail b. Nagrila'nın hayatında dönüm noktası olmuştur. Emîr Habbus'un ölümüyle vârisler arasında taht mücadelesi başlamıştır. Saraydaki Yahudilerde bu güç mücadelesinde yerini almıştır. Berberî şefleri ve Gırnata'nın saygın Yahudiler'i Bulukkin'i, halkın ekseriyeti ve İsmail b. Nagrila Badis'i, Sanhâce liderlerinin çoğunluğu ise Emîr Habbus'un yeğeni Yiddir'i desteklemiştir. Taht mücadelesini İsmail'in yardımları ve çabasıyla Badis kazanmıştır. Badis, kendisine olan sadakati ve desteği nedeniyle İsmail b. Nagrila'yı vezirlik makamına tevdi ederek ödüllendirmiştir. Bunun yanında ona büyük makamlar ve devletin tüm işlerinde yüksek bir yetki vermiştir.⁴⁴⁰

Berberî şefleri, Emîr Habbus hayattayken kendisinden sonra olası bir hükümet krizine mahal vermemesi için bir halef belirlemesini tavsiye etmişlerdi. Mâliye veziri İbnü'l Arif, bunu Yiddir'den daha fazla hak eden kimsenin olmadığını çünkü onun çokça sevilen ve ülkesine sadık biri olduğunu söylemişti. İsmail'in ise Yiddir ile arası kötüydü. Çünkü Yiddir'in dostu İbnü'l Arif'in oğluna devredilen vezirlik makamını onun elinden almıştı. Badis ise Berberî liderlerine para ve hediyeler dağıtarak taraftar kazanmaya çalıştı. Ancak liderlerin çoğu Badis'i istemiyordu. Bulukkin tahta çıkarsa Yahudiler'in ve İsmail b. Nagrila'nın hesabını görmekte acele edeceği kesindi. Taht mücadelesinde tüm

⁴⁴⁰ Schirmann, *a.g.m.*, s. 106; Jacobs, Broyde, *a.g.m.*, s. 24,25; Baer, *a.g.e.*, s. 33; Stillman, bu olayların henüz Habbus ölümünden (1038) önce 1026-27 yılında gerçekleştiğini belirtir bkz. Stillman, *a.g.e.*, s. 212; Bazı görüşlere göre, İsmail'e vezir unvanının verilmesiyle Endülüs'te resmi anlamda vezirlik makamına getirilen ilk Yahudi'nin o olduğu belirtilir bkz. Usame Abdulhamid Huseyn El-Semarrat, *Tarihul Vuzerati'l-Endelüs (755-1492)*, Darül Kutubu'l İlmiyye, Beyrut 2012, s. 102-103.

muhalefeti ortadan kaldırmak isteyen Yiddir, sevmediği halde Badis'in en yakınındaki İsmail'i dahi kazanmaya çalıştı. Yiddir'in amacı kendilerine karşı harekete geçmesini engellemek üzere İsmail'i de planlarına dâhil etmektir. Bir toplantı yapmak istediklerini ve bunu da İsmail'in evinde yapmayı düşündüklerini bunun için evini kendilerine açıp açamayacağını sordu. İsmail, Yiddir'in bu talebini kabul etti ancak gizlice Badis'ede giderek Yiddir'in planını anlattı. Toplanacakları yerin kendi evi olduğunu, onların arkasından neler planladıklarını kendi gözleriyle görmesi ve her şeye şahit olması için evine davet etti.⁴⁴¹

Yiddir b. Hubasa'nın suikast planı Yahudi vezir İsmail b. Nagrila sayesinde amacına ulaşamamış ve Badis Gırnata'nın yeni hâkimi olarak varlığını korumuştur. Olayların birinci elden hikâyesini Abdullah b. Bulukkin şöyle kayıt altına almıştır: “Badis'in düşmanları kuzeni Yiddir ile suikast planı yaptığı zaman İsmail b. Nagrila'yı⁴⁴² da içlerine aldılar ve suikastı planlamak ve Yiddir'i tahta çıkarmak için İsmail'in evinde buluştular. Bu arada İsmail, Badis'e arkasından yapılan bütün planları anlattı ve gizlice evine davet etti. “İşte... Kendi gözlerinizle görün, kendi kulaklarınızla işitin ve işittiğiniz şeylere inanın”. Aslında İsmail sözleriyle büyük babam Badis'i yönetiyordu. Badis bu arada suikastçıları odanın tavanından izliyordu. İsmail, “gören ama görülemeyen!” diye oyunun başrolünü çağırarak toplantıyı sonlandırdı. Badis, bunun için İsmail'e minnettardı ve böylece sadakati konusunda güvence verdi. İsmail b. Nagrila, o günden itibaren Badis'inen sadık hizmetkârı oldu ve düşmanlarıyla ilgili konularda onun tavsiyesini aldı. Yahudi, bir çeşit cin kurnazlığına sahipti. Bu nedenle Badis, İsmail'i akrabalarının ve çevresindekilerin düşmanlığına karşı onun korumasına ihtiyaç duyduğundan devamlı yanında tuttu. Bunun dışında İsmail iktidarı arzulamayacak bir Yahudi zımmî idi.”⁴⁴³

Emîr Badis'in başlangıçta İsmail b. Nagrila'yı muhbir veya hafîye olarak kullandığı görülmektedir. Çünkü iktidar mücadelesindeki taraflardan yani ne Arap ne Berberîlerden. Zira bu süreçte sadakatini de ispatladığından Badis iktidara geldiğinde İsmail'i en iyi şekilde ödüllendirmiş, makamını yükselttikçe yükseltmiştir. Yaşlandıkça da hükümetin idaresini tamamen onun eline bırakmıştır.

⁴⁴¹ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 67-81.

⁴⁴² Abdullah b. Bulukkin kroniğinde, İsmail b. Nagrila'nın Müslümanlar arasında hitap edilen “Ebû İbrahim” adını kullanmıştır. Oğlu Yusuf'un Müslümanlar arasındaki künyesi “Ebû Hüseyin” olmasına rağmen ondan bahsederken “domuz” ve “Yahudi” ifadelerini kullanmayı tercih etmiştir. Şüphesiz ki Abdullah b. Bulukkin bu ifadeleri babasını zehirlediği için Yusuf'a duyduğu kin ve nefretin bir yansımasıydı bkz. İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 54-55,60.

⁴⁴³ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 56.

Yiddir b. Hubasa, ilk denemesinde başarısız olsa da taht mücadelesinden kolay kolay vazgeçmedi. En az 200 kişiden oluşan birliğini Emîr Badis üzerine yönlendirdi. Yiddir'in adamlarının üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Badis dehşete kapıldı ve Yiddir'in Gırnata'daki tüm destekçilerini infaz etmeye karar verdi. Ancak İsmail, ılımlı ve ihtiyatlı bir tavırla Gırnata ordusunu önemli ölçüde zayıflatabilecek bu adımdan vazgeçirdi. İsmail'in tavsiyesi üzerine Badis, Yiddir'in taraftarlarını büyük hediyelerle kazanmaya çalıştı aynı zamanda çeşitli yollarla Yiddir ile aralarını da bozmak için mücadele etti. İsmail sayesinde Yiddir'in bu girişimi de sonuçsuz kaldı. Ancak pes etmeyen Yiddir bu defa da Gırnata'nın düşmanı İşbiliye Emîrliği'nin de desteğini alarak Badis'i alt etmek için Slav paralı askerlerinden oluşan bir kuvvetle 1041 yazında Gırnata'ya kuzeyden saldırdı. İsmail'in de içinde bulunduğu Gırnata kuvvetleri pusu kuran Yiddir ve ordusunu bozguna uğrattı. Yiddir'in sadık yardımcılarından ikisi esir alınarak öldürüldü ve kendisiyle birlikte az sayıdaki adamı da Kurtuba'ya kaçtı. İsmail b. Nagrila tarafından yönetilen müzakereler sonucunda Kurtuba yetkilileri isyancı Yiddir'i teslim etti. Ancak kısa süre sonra Yiddir adamları tarafından kurtarıldı.⁴⁴⁴

İsmail b. Nagrila, taht mücadelesinde Badis'i desteklemiş ve bu yolda ona her türlü desteği sağlamıştır. Kendi geleceğinin Badis'in ayakta kalmasına bağlı olduğunu bildiğinden şartlar oluştuğunda savaş meydanına dahi inmekten çekinmemiştir. Savaşta bizzat bulunduğunu şiirlerinden öğrenmekteyiz. Yiddir ve kuvvetlerine karşı 1041 yılında yapılan Arjona savaşından elde ettikleri zaferi şiirinde şöyle tasvir etmiştir:

Yürüdüğünüzde ayaklarınız kafataslarına basar

Ve geri adım atarsınız

Ve ruhunuz yaralıların çığlıklarını işitir

Muhafızlar ve intikamcılar ganimetleri sırtına yükler

Yaralıların iniltisiyle sel gibi akıyor kan

O (Yiddir) kaçtı

Her ağaç bir darağacı

Ve her çakıl taşı, kolunu kesmek için bir kılıçtır.⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 82-87.

⁴⁴⁵ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 95.

Kaynaklarda belirtildiği üzere İsmail b. Nagrila yüksek bir siyasi zekâyâ sahipti. Emîr Badis iktidara geldiğinde büyük çapta defedilme ve kışkırtma ile karşı karşıya kaldığından kaos ve çatışmaları İsmail b. Nagrila'nın yardımıyla bastırmıştır. Emîr Badis Gırnata'daki Arapları idari görevden uzaklaştırmak istediğinde İsmail, emîre bunu yapmaması için tavsiyede bulunmuştur. İsmail Gırnata'daki kadılara haber göndererek "Emîr, Arap olanları öldürecek, sakın camiye gelmesinler" diyerek emîrin planını bertaraf etmiştir. Bir başka hadisede ise, Emîr Badis'in eline kendisine suikast planlayan 200'den fazla kişinin listesi geçtiğinde İsmail bu listenin sahte olabileceğini söyleyerek bir fitnenin çıkmaması için bu listeyi ateşe atıp yok etmesini tavsiye etmiş ve emîrin öfkesini dizginlemiştir. İsmail, Emîr Badis'e şu tavsiyelerde bulunmuştur: "Kriz dönemlerinde nasıl davranacağını bilen insanlar bilgedir. Cezalandırarak olsanız kaç kişiyi cezalandırabilirsiniz? Onlar sizin askerleriniz ve kanatlarıdır! Sorunlarla baş etmenin başka bir yolunu bulmalı."⁴⁴⁶

Gırata Emîri Badis'in saltanatının ilk yılları Yahudi vezir İsmail b. Nagrila için bir dizi hükümet krizleri ve askeri seferlerden oluşmaktaydı. Ashtor'a göre bu süreç Emîr Badis'in ve İsmail'in ustalıkla üstesinden geldiği bir dizi testti. Emîr Badis, İsmail b. Nagrila'nın desteğiyle ülke içindeki düşmanlarını bastırmış, doğu ve batıdaki savaşlardan zaferle çıkmıştır. Emîr Badis, İsmail'i sadece sadakatini tam olarak kanıtlandığı için takdir etmek ve güvenmekle kalmamış aynı zamanda Endülüs'ün güneyindeki devletlerle yaşanan diplomatik krizlerdeki becerikliliği nedeniyle de siyasi dehasını tanımıştır.⁴⁴⁷

İsmail b. Nagrila devlet ve içinde bulunduğu siyasi ortam hakkındaki düşüncelerini şiirlerine yansıtmıştır. Ona göre devlet üç aşamalı bir evreden geçmekteydi:

Devlet doğduğunda acımasızdır, çünkü

Tüm isyancılar anında katledilir.

Eğer güçlü olduğu zaman isyan olursa, zayıf verir

Ancak ölümcül yıkım olmaz.

Sakin ve en azından Tyre (Sur şehri) gibi olduğunda,

Çöküşten önce kısa bir süre kalır,

İlk başta tadı sert ve tart olan bir ağaçtaki incir gibi.

⁴⁴⁶ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 56-59; İbn Hazm, *er-Redd*, s. 9-10.

⁴⁴⁷ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 92.

Ve yine de birkaç gün kalır,
Sertliğine rağmen nemlidir.
Tam büyüyüp güzelleştiği zaman
Ve olgunlaştığında kesinlikle ağaçtan düşecektir.⁴⁴⁸

1.3.2. Askeri Liderliği Meselesi

Yahudiler Endülüs'ün fethinde Müslüman ordularına kale muhafızı olarak yardım etmiş ve askeri istihbaratta önemli roller üstlenmişlerdi. Ancak bir Yahudi'nin Müslüman ordusunu yönetmesi İslâm tarihi boyunca eşine rastlanmamış bir durum olmuştur.⁴⁴⁹ İsmail b. Nagrila, şiirlerinde⁴⁵⁰ Gırnata ordusunda görev alarak bizzat sefere katıldığını ifade etmiştir.⁴⁵¹

Wasserstein, İsmail b. Nagrila'yı diğer Yahudi vezirlerden ayıran en önemli özelliğinin askerlik olduğunu vurgulamıştır. Yönettiği orduların Müslüman oluşu yani bir Yahudi'nin Müslüman ordularına liderlik eden bir komutan sıfatıyla tarihteki varlığının eşsiz olduğunu ifade etmiştir: “Kâtip ve bir vezir olarak İsmail, alışılmadık biçimde askeri alanda da aktifti. İsmail, M.S. II. yüzyılda ordulara liderlik eden Bar Kokhba'nın⁴⁵² Romalılara karşı savaşmasından bu yana tarihteki ilk Yahudi idi (Yemen'deki Yahudi hükümdar Zûnüvâs⁴⁵³ ve Kafkasya'daki Hazarlar hariç). Bunlardan çok daha önemlisi liderlik ettiği orduların Yahudi olmadığıdır.” İslâm'ın Yahudiler'e karşı şeriattaki tutumu ise açıktır: Yahudiler, diğer zimmîler gibi Müslümanların üzerinde bir otorite konumuna getirilmemelidir. Ancak pratikte Kur'an ve hadislerin çizmiş olduğu sınırlara rağmen günlük hayatta şer'î yasalar çoğunlukla ihmal edilmiştir. Gayrimüslimler, İslâm ordusunda ücretli asker olarak görev almışlardır ancak rütbeli bir asker olarak bulunması ilk defa karşılaşılan bir durum olmuştur.”⁴⁵⁴

Cosman, İsmail b. Nagrila için şu ifadelerde bulunmuştur: “Gırnata ordusunun baş stratejisti, taktikçisi ve saha operasyonları yöneticisi olarak İsmail, sık sık savaş alanında

⁴⁴⁸ Ben-Sasson, *a.g.m.*, s. 457.

⁴⁴⁹ Muhammed el-Emin Vildan, *Tariü'l-Yehud fi'l-Endelüs (422-539 / 1030-1141)*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2018, s. 80.

⁴⁵⁰ İsmail'in savaş şiirinin incelendiği çalışma için bkz. David Segal, “Observations On Three War Poems Of Shmuel Ha-Nagid: A Study In Internal Poetic Cohesion”, *Association For Jewish Studies*, Cambridge University Press, C. IV, 1979, s. 165-203.

⁴⁵¹ Schirmann, *a.g.m.*, s. 119.

⁴⁵² Richard Gottheil- Samuel Krauss, “Bar Kokba And Bar Kokba War”, *JE*, II, s. 505-509, <http://d2b4hhdj1xs9hu.cloudfront.net/CC2C5C5Z.jpg>, (Erişim Tarihi: 01.10.2020).

⁴⁵³ Himyerilerin son Yahudi kralı bkz. Nuh Arslantaş, “Zûnüvâs”, *DİA*, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 511-513.

⁴⁵⁴ Wasserstein, “Samuel Ibn Naghrila Ha-Nagid And Islamic Historiography in Al-Andalus”, *Al-Qantara Revista de Estudios Arabes*, C. XIV, Madrid 1993, s. 109-125, s. 114-119.

savaştı ve ordusunu zafere götürdü.”⁴⁵⁵ Zafrani ise, İsmail’in askeri kariyerine dair daha iddialı sözler zikretmiştir: “O bir savaş adamıdır. Emîr Habbus ve oğlu Badis devrinde ordu komutanlığı yaptı. Habbus ve Badis’in Rûnde, Karmûne, Mâleka ve İşbiliye’ye karşı yaptığı savaşlarda orduyu komuta etti. Habbus ve Badis’in düşmanlarına karşı durdu.”⁴⁵⁶

Schirmann’a göre Yahudiler’in diaspora döneminde ara sıra savaştıkları doğru olsa da hiçbir zaman Araplar, Berberîler ve İspanyollar kadar profesyonel savaşçılar olmamışlardır. Yalnızca bir istisna olarak İsmail b. Nagrila profesyonel bir asker olmuş ve hayatının büyük bir bölümünü her yıl birkaç ay seferde geçirmiştir. Şiirlerindeki ifadelerine göre askeri seferlere katılmaya 1038 yılında Badis’in iktidara geldiği yıl başlamış ve 1056 yılındaki ölümüne kadar sefere çıkmadığı sadece iki yıl olmuştur.⁴⁵⁷

Schirmann, Müslüman tarihçilerin, Yahudi vezirin seferlerde bizzat savaştığını veya ordu yönettiğini kasıtlı olarak kayıt altına almadıklarını ifade etmiştir. Bunun nedeni olarak da Müslümanların şeref alanı olan ordu idaresinde kâfirlerin yük olarak görüldüğünü iddia etmiştir. Bunun dışında Gımata gibi savaşçı bir devletin ordu komutanlığının, baş vezirin vazifeleri arasında olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁸ Brann da aynı şekilde İsmail’i gerçek bir zül-vizâreteyn yani iki yetki biçiminin “kalem ve kılıcın” sahibi olarak nitelemiştir.⁴⁵⁹ Bu ifadelerle göre İsmail b. Nagrila’nın askeri sahada görevlendirilmesi vezir-i âzam ya da sadrazamın görev ve yetkilerinin kapsamıyla açıklanmıştır.

İsmail b. Nagrila’nın askeri faaliyetleriyle ilgili mevcut tüm bilgiler şiirlerinden öğrenilmektedir. Bazı yerlerde kendisini “lider” olarak vurgulamış ve emirlerini yerine getiren binlerce askerden bahsetmiştir. Schirmann, seferlerden bahsettiği şiirlerinde “bölgeyi ele geçirdik”, “istila ettik” gibi çoğulcu ifadelerden hareketle çoğu kez komutayı diğer liderler ile paylaştığını söylemiştir. Akabinde “Müslüman ordularını yöneten Yahudi bir komutan, Yahudi bir vezirden çok daha dikkat çekici olmuştur. Ayrıca İsmail b. Nagrila tüm kariyerini Badis’e borçlu olduğundan onun düşmanlarını kendisinin de düşmanları olarak gördüğü söylenebilir.”⁴⁶⁰

İsmail b. Nagrila’nın şiirleri döneminin askeri ve siyasi karmaşasını yansıtmaları açısından tarihi bir vesika niteliğindedir. Arap, Berberî, Slav ve Hristiyan İspanyollar

⁴⁵⁵ Cosman, *a.g.e.*, s.318-319.

⁴⁵⁶ Zafrani, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁵⁷ Schirmann, *a.g.m.*, s. 107.

⁴⁵⁸ Schirmann, *a.g.e.*, s. 107.

⁴⁵⁹ Brann, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁶⁰ Schirmann, *a.g.e.*, s. 107.

arasındaki siyasi dengelerin ve ortaklığın sık sık değişmekte olduğu bu kaos ortamının genel havasını ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.⁴⁶¹ İsmail b. Nagrila bir şiirinde seferlere bizzat katıldığını ifade eden şu cümleleri kurmuştur:

Bana itibarımı teslim etti

Çünkü ben krallar topluluğunda yaşıyorum

Ona cevap verdim, bu benim nasibim ve kaderimdir!

Zulüm ve gazaplarıyla beni korkutmaya çalıştı

Ona cevap verdim, Tanrı benim sığınağım ve umudumdur!

Benimle konuştu, Savaşlarda ne arıyorsun?

Ona cevap verdim, Ölümüm ve mezar yerim çoktan hazırlandı.⁴⁶²

İsmail b. Nagrila, Gırnata Emîrliği'nin sürekli sefere çıktığını ve bu konu hakkındaki düşüncesini şiirinde yansıtmıştır. Neredeyse her yıl gerçekleşen seferlerden yakınmış ve bunun derin bir yılgınlığı içinde olmuştur: “Kralların hizmetinden bıktım, Her daim savaş yapmaya hazırlar...”⁴⁶³

Ben-Sasson'a göre İsmail b. Nagrila pek çok kez İslam ordusunu yöneten askeri bir komutan olmuştur:

Süratle etlerini kazımiştık

Oklarımız ve mızraklarımızla

Bedenleri titremeyle doldu

Savaşçıların sersemliği şaraptan değil

Ancak kendi kalplerinin kanıyla sarhoş oldular

Ve sancaklarını havada taşıyanlar

Kendilerini mezara taşıdılar.

Atlar inlerinden engerekler gibi

İleri geri hareket eder

⁴⁶¹András Hámori, “Rhetoric and the Succession of Themes in a Poem by Samuel Hanagid”, *Readings in Medieval Hebrew Poetry*, C. XVI, Indiana University Press, January 1996 s. 15-29, s. 22-23.

⁴⁶² Ben-Sasson, *a.g.m.*, s. 457.

⁴⁶³ Schirmann, *a.g.m.*, s. 108.

Mızraklar havada şimşekler gibi yanıp söner

Oklar yağmur damlaları gibiydi.

Ve kılıçlar parıldar.

Bir kaleye ağır bir kuvvet koydum

Eski savaşçılar tarafından yok edildi.

Sahiplerinin altında uyudum.

Ve kalbime seslendim

Nerede daha önce burada yaşayan insanlar?

Kurucuları, muhripleri ve efendileri,

Yoksulları, prensleri ve köleleri nerede?

Şimdi mezarlarında dinleniyorlar

Dünyanın derinliklerinde

Eğer ayağa kalkıp ortaya çıkarlarsa

Hayatlarımızı yağmamlarlardı

Doğru ruhum, bu ev sahipleri burada yatıyor.⁴⁶⁴

Müslüman kaynaklarda bahsedilmeyen İsmail b. Nagrila'nın komutanlığı meselesi Yahudi tarihçiler için bir övünç alanıdır. İsmail'in abartılı kahramanlık şiirlerinden yola çıkarak yorum yapan Yahudi tarihçilerin bu meseleyi yalnızca İsmail'in şahsi başarısı gibi yere göğe sığdıramayıp güzellemler yapmaları gerçeğe uygun bir tavrı yansıtmamaktadır. Zira Gırnata Emîrliği'nin askeri zaferleri İsmail sayesinde değil Berberîlerin savaşçı ve mücadeleci karakterlerinin neticesi olduğu kanaatine varılmıştır. İsmail b. Nagrila'yı askeri zaferlerin öznesi veya başrolü olarak görmeleri tarihi bir yanılgıdan ibarettir.

1.3.3. Meriye Emîrliği ile Yapılan Alfuentes Savaşındaki Rolü

Gırnata emîrinin vezirlik makamını bir Yahudi'ye teslim etmesi iki devleti karşı karşıya getirmiştir. İsmail b. Nagrila'nın vezirlik makamına atanması iki hükümet arasında siyasi bir krize neden olmuştur. Öyle ki bu kriz Emîr Badis'i Yahudi veziri için savaşmaya sevk etmiştir. İsmail'in azılı düşmanı Meriye veziri Ebû Cafer Ahmed b.

⁴⁶⁴ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 92; Ben-Sasson, *a.g.m.*, s. 455-456

Abbas'ın fitilini ateşlediği bu savaşta (1038) İsmail ve Gırnata ordusu galip gelmiştir. Meriye ile daha sonra yapılacak olan savaşlarda Yahudi vezir meselesi bir yan sorun haline gelmiştir.

Gırnata Emîrliği'nin Meriye Emîrliği ile ittifakı İsmail b. Nagrila'nın vezir olarak atanmasıyla sona ermiştir. Bu ittifakın çöküşündeki kilit figür Ahmed b. Abbas olmuştur. Koyu bir Arap milliyetçisi olan Ahmed b. Abbas, Berberî ve Yahudiler'e karşı nefretiyle ünlü birisiydi.⁴⁶⁵ Bir Yahudi'nin, Müslüman bir devletin yönetiminde yer almasına itiraz eden Arap vezir, Yahudi vezirin bu yüksek makamdan azledilmesi için mücadele etmiştir.⁴⁶⁶

Ahmed b. Abbas, ilk önce Mâleka veziri İbn Bakanna'nın desteğiyle İsmail b. Nagrila'yı yok etmeye çalışmıştır. Daha sonra efendisi Emîr Zühayr ile Gırnata emîri Habbus arasında bir muhalefet oluşturmuştur. Meriye emîri Zühayr'i Habbus'un düşmanı Karmûne Emîrliği ile bir dostluk ittifakı kurmaya teşvik ederek bunu başarmıştır. Bu arada vezir Ahmed b. Abbas, İsmail'i devirme girişimlerine bir yenisini daha eklemiştir. Emîr Habbus'un ölümünden sonra Sanhâce hükümetinde bazı şeylerin değişeceğini ve yeni emîri kâfir veziri görevden uzaklaştırması için ikna edeceğini ummuştur. Bunun için yeni emîr Badis'e bir Yahudi'ye yüksek makam vererek şereflelendirmenin sakıncalarını ve günahını anlatan ikna gücü yüksek bir mektup göndererek İsmail'in tasfiye edilmesini talep etmiştir.⁴⁶⁷

İsmail b. Nagrila, Ahmed b. Abbas'ın kendisine karşı düşmanlığından şiirlerinin birinde bahsetmiştir. Arap vezirin asıl yok etmek istediğinin kendisi değil "Rabb'in cemaati" olarak ifade ettiği Yahudi kavmi olduğunu söylemiştir. Şiirden anlaşıldığı üzere Ahmed b. Abbas, İsmail'e karşı hem kendi hükümetinde hem de Gırnata hükümetinde ortak bir kamuoyu oluşturmak istemiştir.

Ve yalnız ben değildim yok etmek istediği

Uydurduğu karalama dolu sözler ile

Rabb'in cemaatini yok etmeyi teklif etti

Çocukları, doğmamış bebekleri ve gebe kadınları...⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Dozy, *a.g.e.*, s. 607,611; Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 70.

⁴⁶⁶ Wasserstein, *a.g.e.*, s. 198; Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 70.

⁴⁶⁷ Dozy, *a.g.e.*, s. 611; Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 72-73.

⁴⁶⁸ Schirmann, *a.g.m.*, s. 107.

Endülüs'te zımmîlere dair Kur'an ve hadislerin ortaya koyduğu kuralların uygulanmadığı doğru olsa da bir gayrimüslime baş vezirlik gibi özel bir görevin verilmesi tepkilere yol açmıştır. Daha evvelinde Endülüs Emevi halifesi III. Abdurrahman bu dini sınırları dikkate alarak Hasday b. Şaprut'a resmîyette vezir unvanını vermekten kaçınmıştır. Gırnata'da ise Müslüman bir yönetici Kur'an'ın çizdiği sınırları göz ardı etmiş ve bir Yahudi'yi vezir olarak atamıştır. İsmail'in ataması, Ahmed b. Abbas ve aynı duyguları paylaşanlara göre Gırnata'nın münafıklığının bir alametiydi. Bu sebeple Gırnata'nın Berberî şeflerine, Yahudi vezirin görevden alınmasını talep eden bir dizi uyarı ve ikaz mektupları yollamıştır. Onlara Kur'an'a aykırı olduğu için bu Yahudi'nin görevini sürdürmesinin büyük bir günah olduğunu söylemiştir. Mektupta sadece İsmail'e değil diğer Yahudiler'e de atıfta bulunmuştur. Özellikle küfrün başı olarak gördüğü İsmail'e karşı suçlamalarında ateşli olmuştur. Ancak Gırnatalı yetkililer kendi çıkarları ve inançları arasında seçim yapmak zorunda kaldıklarında Yahudi veziri korumaktan yana tavır almışlardır.⁴⁶⁹

Meriye Emîri Züheyr, Badis tahta çıktığında iki devlet arasındaki ittifakı yenilemek için çok sayıdaki adamı ve veziri Ahmed b. Abbas eşliğinde destur almadan Gırnata kapılarına gelmiştir. Ancak yeni emîr Badis, haber verilmeden böylesine kalabalık bir grupla gelinmesinden son derece rahatsız olmuştur. Yapılan görüşmelerde özellikle Ahmed b. Abbas Yahudi vezir meselesini gündeme getirmiş ve Emîr Badis'in huzurunda ve İsmail'in karşısında Gırnatalı Sanhâce şeflerini Yahudi vezire karşı devamlı kışkırtmıştır.⁴⁷⁰ Ahmed b. Abbas'ın etkisi altındaki Emîr Züheyr, Badis'e karşı saldırgan bir tavır takınmış ve yapılan müzakereler bir sonuca varılamamıştır.⁴⁷¹

Emîr Badis'in kardeşi Bulukkin, uzlaşma için son bir girişimde bulunmayı denemiştir. Bulukkin, vezir Ahmed b. Abbas'ın çadırını o gece ziyaret ederek ona şöyle seslenmiştir: "Allah'ın gazabından korkun. Anlaşma yolunda ayak direyen sizsiniz. Efendiniz sizin sözünüzden çıkmıyor. Anlaşmaya varmak istediğimiz her girişimde başarılı olduk, ittifakımızı yenileyin! Tek sorun Karmûne Emîri Muhammed'e verdiğiniz destek. Onu kendi kaderine bırakın ki her şey yoluna girsin." Vezir Ahmed b. Abbas, İsmail b. Nagrila'nın vezirlik makamında kaldığı sürece, Gırnata ve Meriye hükümetleri arasında asla barış olmayacağını söylemiştir: "Kendinizi bu boş duygularla ve kibirli

⁴⁶⁹ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 71.

⁴⁷⁰ İbn Bulukkin büyükbabasının ilk başta savaşı başlatmakta tereddüt ettiğini söylemiştir. Öyle ki Emîr Badis rüyasında Gırnata'nın büyük bir caddesinde ki tüm ağaçların düştüğünü görmüş ve bunu gelecekteki yenilgisinin bir işareti olarak yorumlamıştı. Schirrmann, *a.g.m.*, s. 121.

⁴⁷¹ Dozy, *a.g.e.*, s. 612; Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 76.

laflarla gaza getirmeye devam edin, beni etkilemezler. D n size söylediklerimi bugün de söylüyorum, sen ve sizler isteklerimize uymadığınız sürece sadece pi şmanlığınıza şahit olacağız ve daha fazla zorlayıcı ifadeler kullanmaya devam edersen bunun bedelini ödemeye de hazır ol!” Bu sözler üzerine deliye dönen Bulukkin, a abeyi Badis ve Gırnata meclis üyeleriyle öfkesini paylaştı: “Bu adamın kibri tahammül edilemez!” Bulukkin, mutabakat yolundaki tüm çabaların beyhude olduğu ve hiç vakit kaybetmeden i lerinin bitirilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun  zerine isti areler sonucu savaşa karar verilmiştir.⁴⁷²

Meriye Em ri Züheyr topraklarına geri dönerken, Alfuentes köprüsünü geçmek zorundaydı. Em r Badis bu köprünün kesilmesini ve tepelere pusu kurulmasını emretti. Bununla birlikte, Em r Züheyr’e karşı kardeşi kadar öfkeli olmadığından ve babasının arkadaşını geri kazanma konusunda hala umudu olan Badis, kaçmaları için onları gizlice uyardı: “Hemen yola çıkmalısınız, askerlerimiz sizi yakalamadan önce kalelerinizden birine sığınabilmeniz için yeteri kadar vaktiniz var.” Bu tavsiye Em r Züheyr için makul g r nm  t  ancak veziri Ahmed b. Abbas bu teklifi reddetti: “Korku onu böyle konu turuyor! Benim kim olduğumu söyler misin? Yirmiden fazla savaşa katılan ben hiç yenilgi görmedim! Ve yine kendimi ispatlayacak bulacaksın!” diyerek öfkeyle çadırdan  ıktı.⁴⁷³

İddiaya göre Meriye em ri Züheyr ittifakı yenilemeye istekliydi ancak veziri Ahmed b. Abbas savaş için ısrarcıydı. Amacı Meriye’nin kralı olmaktı. Ahmed b. Abbas’ın düşmanları Em r Badis’in gizli uyarısını Em r Züheyr’in ölümünü istediğı için reddettiğini iddia etmişlerdi. Meriye’nin h kimi olmak için, Em r Züheyr’in G rnatalılar tarafından  ld r l p kendisinin Meriye’nin yeni em ri olacağını umuyordu. Aslında Arap vezir Slav asıllı efendisini hor görmekteydi. Onun gözünde em r sadece h kimiyet sahibi bir k leydi. Oysa o, atalarının (ensar) asil kanına sahipti. Babası asil ve soylu bir adamdı ve  hrin sakinleri ona minnet bor lıydı. İlim ve basiret sahibi biri olarak elbette yönetmeye daha layıktı. Kendi iyi talihinin onu terk etmeyeceğine ve em r tutuklansa bile kendisinin kaçacağına inanmı tı.⁴⁷⁴

Meriye em ri Züheyr, 04 Ağustos 1038 Cuma günü Alfuentes köprüsüne ulaştığında köprünün yıkıldığını gördü. Başka seçeneğı olmayan askerler G rnatalıların

⁴⁷² Dozy, *a.g.e.*, s. 613.

⁴⁷³ Dozy, *a.g.e.*, s. 613.

⁴⁷⁴ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 76-77.

pusu kurduğu Sierra Nevada⁴⁷⁵ dağ geçitlerine kaçmaya çalıştı. Gırnata'nın askeri gücü Meriye'den daha zayıftı. Emîr Züheyr, ordusunu savaş düzenine getirmeyi başardı. Mücadele uzun sürmedi. Meriye ordusunda yaklaşık beş yüz vahşi zenci asker vardı. Gırnatalılar düşmanı hızla çevrelediler ve mühimmat deposunu yağmaladılar. Meriye süvarilerinin komutanı Hüzeyl atından düşerek esir düştü. Önce atlılar sonra emîrin kendisi ve daha sonra ordunun geri kalanı kaçmaya başladı. Gırnata askerleri peşlerinden koşarken Meriyelilerin atları tökezleyerek dağ geçitlerine düştü ve aralarında Meriye emîri de vardı. Birçoğu Gırnatalılar tarafından öldürüldü ve esir alındı. Esirler arasında vezir Ahmed b. Abbas da vardı. Diğer tutsaklar serbest bırakıldı ancak efendisini yoldan saptıran ve ona yıkım getiren vezir Elhamra'da kırk kiloluk prangalarla zindana hapsedildi. Bu olayı şiirinde kayıt altına alan İsmail b. Nagrila, Ahmed b. Abbas'ın bizzat kendisi tarafından yakalanıp esir alındığını iddia etmiştir.⁴⁷⁶

Meriye Emîri Züheyr'in veziri Ahmed b. Abbas zindanda hayatının tehlikede olduğunu ve İsmail b. Nagrila'nın onun ölümünü arzuladığını biliyordu. Ancak yine de bir umutla Emîr Badis'e otuz bin duka altını fidye bedeli teklif etti. Emîr Badis konuyu düşüneceğini söyledi ancak bir karar almadan yaklaşık iki ay geçti. Bu arada Endülüs ve Doğu İspanya'daki krallıklar ve emîrlıklar vezirin serbest bırakılması için Gırnata sarayına elçiler gönderdi. Öte yandan Belensiye Emîri Abdülaziz b. Amir, başta Ahmed b. Abbas olmak üzere tüm esirleri istisnasız infaz etmeye çağırdı. Emîr Badis, kardeşi Bulukkin'e, Ahmed b. Abbas hakkındaki düşüncelerini sordu ve şu cevabı aldı: "O adamın fidyasını kabul edip özgürlüğüne kavuşturursan bu sefer sana karşı fidyeyi ikiye katlayacak bir savaş ilan edecektir. Vakit kaybetmeden onu infaz etmeni tavsiye ederim." Ahmed b. Abbas, Emîr Badis'in kendisini ziyarete geldiğinde ona şöyle seslendi: "Efendim size yalvarıyorum, bana merhamet gösterin, beni sıkıntılarımdan kurtarın!" Emîr Badis sonunun geldiğini çok açık bir şekilde söyledi. Ahmed b. Abbas dizlerinin üzerine düşerek ağladı ve kurtuluşu için teklif ettiği miktarı ikiye katladı: "Efendim hayatımı kurtarın size yalvarıyorum! Eşlerime ve çocuklarıma acıyın! Size vereceğim otuz bin değil altmış bin duka, Allah aşkına canımı bağışlayın!" Emîr Badis sessizce dinledi ve mızrağını Ahmed b. Abbas'ın göğsüne sapladı. Kardeşi Bulukkin ve yardımcısı Ali b. Karâvî de aynısını yaptı. Katillerine merhamet için yalvaran vezir on yedi yerinden bıçaklanarak öldürüldü (24 Eylül 1038). Badis ve Gırnata yöneticileri için sevinç dolu bir

⁴⁷⁵ Gırnata'nın güney doğusunda yer alan 3500 rakımlı dağlar.

⁴⁷⁶ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 77-78; Baer, *a.g.e.*, s. 34; Schirmann, *a.g.m.*, s. 121.

gündü çünkü Emîr Züheyr'e karşı kazandıkları zafer önemli bir başarıydı. İtibarları ve saygınlıkları sadece komşu devletlerin gözünde artmakla kalmadı aynı zamanda Meriye Emîrliği'nin bazı illerini de ilhak ettiler ve böylece Gırnata Emîrliği'nin sınırları kadar denizlere ulaşmış oldu.⁴⁷⁷

Meriye Emîrliği'ne karşı kazanılan bu galibiyet gerçekte İsmail b. Nagrila'nın zaferi olmuştu. Zira Yahudi vezir en tehlikeli düşmanlarının birinden kurtulmuştu. Hiç şüphesiz efendileri tarafından korunmanın ve başındaki beladan kurtulmanın sevinci içerisindeydi. Düşmanının Simha Tora⁴⁷⁸ Bayramı'nda ortadan kalkması şüphesiz onun sevincini ikiye katlamıştı. Sevincini uzun bir şiirle ifade eden İsmail Kuzey Afrika, Mısır, Filistin ve Irak Yahudilerine mektuplar göndererek zaferini kutlamalarını ve Gırnata'nın Purim'i olarak her yıl bugünü anmalarını istedi. Artık İsmail'in konumu eskisinden daha güçlüydü.⁴⁷⁹ İsmail düşmanının ölümünden duyduğu sevinci şu sözlerle ifade etmiştir: "Düşmanıma karşı arzumun gerçekleştiğini gördüm ve onun lanetli ruhundaki intikamımı..."⁴⁸⁰

Gırnata Emîrliği, Meriye galibiyetinden sonra Doğu Endülüs'ün en güçlülerinden biri haline geldi. O günden sonra tüm Endülüs siyaseti Gırnata Berberîleri ile güçlü İşbiliye Arapları etrafında döndü.⁴⁸¹

Bu hadiseden anlaşılacağı üzere Gırnata Berberîleri, Arap düşmanlarına karşı daima Yahudiler'i desteklemiş ve korumuştur. Bu uğurda Müslüman din kardeşlerinin kanını dökmekten dahi çekinmemiştir. Böyle bir atmosfer içerisindeki bir Yahudi'nin nasıl bir ego kazandığı tahmin edilebilmektedir. Ne yazık ki bugünde olduğu gibi bin yıl öncesinde de aynı inanca sahip olmak birlik, beraberlik ve uzlaşi için asla yeterli bir sebep olmamıştır.

⁴⁷⁷ Dozy, *a.g.e.*, s. 615-616; Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 79-80; Wasserstein, *a.g.e.*, s. 198.

⁴⁷⁸ Bir yıllık toplu Tevrat okuma döngüsünün sona erdiğini ve yeni döngünün başladığını işaret eden bir Yahudi bayramı.

⁴⁷⁹ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 92; Baer, *a.g.e.*, s. 34.

⁴⁸⁰ Schirmann, *a.g.m.*, s. 107.

⁴⁸¹ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 82.

1.3.4. İşbiliye Emîrliği'ne Karşı Askeri Stratejisi

Endülüslü pek çok mutaassıp Müslüman, İsmail b. Nagrila'ya karşı düşmanlık beslemekteydi. Nitekim İşbiliye Emîri Mu'tazid-Billah⁴⁸² bunlardan biriydi.⁴⁸³

İsmail b. Nagrila, Gırnata Emirliği'nin askeri politikasını yönlendirme ve yönetmekteydi. 1047'de İşbiliye'ye karşı komşu devletlerle ittifak kurmuş ve yapılan savaşta İşbiliye komutanı öldürülmüştü. Ertesi yıl 1048 baharında müttefikleriyle birlikte hareket eden Emîr Badis; Karmûne, Mûrûn, Erkûşemîrleriyle birlikte batıdan, Batalyevs (Badajoz) ordusu da kuzeyden saldırarak İşbiliye'yi işgal etmiştir. Müttefikler, İşbiliye'nin batısındaki zeytin dağı (Axarafe) yakmış ve Osuna ve İstabbe (Estepa) kasabalarını ele geçirmişlerdir. Müttefikler en son İşbiliye'yi kuşatmış ancak Vadilkebir (Guadalquivir) Irmağı tarafından çevrelenen bu büyük şehrin kuşatması başarısız olmuştur. Kuşatma sırasında bazı müttefikler arasında anlaşmazlık çıkmış ve savaş alanını terketmiştir. Gırnata ordusu savunmaya geçmiştir. İsmail b. Nagrila'nın büyük umutlar bağladığı bu sefer batıdaki komşularıyla ilişkilerinin dönüm noktası olmuştur. İttifakın mimarı olan İsmail b. Nagrila'nın inşa ettiği ittifak, karttan bir ev gibi yıkılmıştır. Bununla birlikte Gırnata politikasının kararlı ressamı İsmail b. Nagrila Gırnata için yeni müttefikler kazanmaya ve İşbiliye Emîrliği'nden gelebilecek olası bir saldırıyı önlemek için yeni çabalara girişmiştir.⁴⁸⁴ İsmail b. Nagrila ve Gırnata ordusu Ağustos 1052'de Mâleka yakınlarındaki dağlarda İşbiliye, Runde ve en az altı emîrlikten oluşan müttefik güçlere karşı büyük bir savaş vermiş ve kesin bir zafer kazanmıştır.⁴⁸⁵

İsmail b. Nagrila, İşbiliye seferi sırasında dindaşlarının düşman topraklarındaki perişan durumlarından yakınmıştır. Yahudiler'i köleleştiren İşbiliye'nin onlara anne şefkati gösteren Gırnatayı yok etmeyi amaçladığını ifade etmiştir:

Topraklarında (İsbiliye) kötüler güçlüdür

Sapanlarının taşları, Rabb'in oğullarını (Yahudiler) taşıyor

Onlara karşı silahlandılar. Onların ne planladıklarını biliyorum

⁴⁸² Endülüs İslam tarihinin en ünlü simalarından biri olan Arap asıllı İşbiliye Emîri Mu'tazid-Billâh el-Abbadi zeki bir idareciydi. Ancak onun asıl özelliği zalimliği ve devlet idaresinde her hileyi meşru sayması idi. Acımasızlığıyla tanınan Mu'tazid-Billâh'ın sarayının bahçesinde her gün infazların gerçekleştiği ve önemli kişilerin başlarını sandıklar içinde sakladığı ve zaman zaman İşbiliye'nin isyancılarına gözdağı vermek amacıyla açıldığı rivayet edilirdi. 1053 yılında kendisine karşı direneceklerini duyunca Runde (Ronda), Mûrûn ve Erkûş (Arcos) emîrlerini maiyetleriyle birlikte sarayına davet etmiş verdiği ziyafetten sonra hepsini hamama kapatıp kapı ve pencerelerini öldürmek suretiyle kilitleyip ölüme terk etmiş ve topraklarını ele geçirmişti bkz: Câsim el-Ubûdî, "Mu'tazid-Billâh el-Abbâdî", *DİA*, C.XXXI, İstanbul 2006, s. 385.

⁴⁸³ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 96; Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 107.

⁴⁸⁴ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 94; Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 107-109.

⁴⁸⁵ Roth, *Jews, Visigoths*, s. 94; Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 111.

Aşağılanmış ve mutsuz insanlarıma karşı.⁴⁸⁶

İşbiliye Emîrliği ile Gırnata Emîrliği arasındaki mücadeleler 1038’da başlayıp 1056’ya kadar devam etmiştir. Bu süreçte Gırnata hükümetinin dış politikasını yönlendirmede önemli bir role sahip olan ve diplomasi dilini iyi bilen İsmail, gerçekleştirdiği müzakerelerde ve ittifak girişimlerinde genellikle başarılı olmuştur. Bundan dolayı Arap milliyetçisi ve dindar İşbiliye Emîrliği sözde Müslüman olan Berberîlere karşı düşmanlık beslemiştir. Müslümanların idaresini Yahudiler’e teslim edenlere karşı savaşmak onlar için büyük bir cihat sayılmıştır.

1.3.5. Lurka Kuşatması

1042’de Lurka (Lorca) Kalesi’nin zaptı için Meriye Emîri Ebü’l-Asbağ Ma’n, Gırnata Emîri Badis b. Habbus’tan yardım istemişti. Meriye emîrinin yardım talebine olumlu karşılık veren Emîr Badis hemen harekete geçmiştir. Ordu Vâdîfâş (Guadix) üzerinden yaklaşık 2.300 rakımlı sıradağları geçmek zorunda kalmıştır. Emîr Badis savaşı yönetmesi için İsmail b. Nagrila’yı görevlendirmiştir. Ertesi sabah İsmail b. Nagrila’nın başında bulunduğu Gırnata ordusu ani bir baskınla Belensiye güçlerine karşı galip gelmişve emîr Badis şehre zaferle girmiştir.⁴⁸⁷

Lurka kuşatması arifesinde İsmail b. Nagrila henüz yedi yaşındaki oğlu Yusuf’a, yaşamakta olduğu her türlü zorluğun kendisi için olduğunu ve onu bir daha göremeyecek olmanın üzüntüsünü ifade eden bir şiir yazmıştır:

Ölüm ağzı açık bir şekilde bize gülerken ben şiir yazdım

Bilmiyorum sabah savaş başladığında

Ölümün düşmanlarımız ya da bizim için hazır olduğunu

Ve bunun bir anlamı olup olmadığını oğlum

Beni daha fazla görmeyeceksin ve seni görmeyeceğim...⁴⁸⁸

⁴⁸⁶ Schirrmann, *a.g.m.*, s. 108.

⁴⁸⁷ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 90-91; Schirrmann, *a.g.m.*, s. 123.

⁴⁸⁸ Schirrmann, *a.g.m.*, s. 123; İsmail b. Nagrila Lurka kuşatması sırasında oğlu Yusuf’a gönderdiği şiirinde efendilerine karşı samimiyetle ve sevgiyle karşılık vermesi için tavsiyelerde bulunmuştur. Bu şiir İbranice’nin en eski ahlaki vasiyeti olarak kabul edilmektedir: “Onlara hizmet et ve mümkün olduğunca onların düşüncelerini ve inançlarını onurlandırmaya çalış. Onlara kötü davranma. Evinize gelenlere, bana ve sana olan sevgileriyle karşılığını ver.” Bkz. Roth, *Jews, Visigoths*, s. 102.

1.4. SOSYAL VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ

1.4.1. Yahudi Cemaati Liderliği

İsmail b. Nagrila takriben 1027 yılında Endülüs Yahudi cemaatinin başkanı seçilmiştir. Daha önce Hasday b. Şaprut ve İbn Djau “Nasi”⁴⁸⁹ unvanını almıştı ancak “Nagid” unvanını kullanan ilk kişi İsmail b. Nagrila olmuştur.⁴⁹⁰ XI. asırdan itibaren “Nasi” yerine Yahudi cemaatinin başkanı için Nagid kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Nagid’in kelime anlamı zengin adam, nüfuz ve güç sahibi demektir. Bu sıfat Tevrat’ta haznedar, saray başkanı, ordu, birlik komutanı ve kabile başkanı anlamlarında kullanılmıştır. Ülkedeki en yüksek Yahudi temsilcisini ifade eden Nagid Arapçaya “Reis’ül-Yehûd” olarak çevrilmiştir.⁴⁹¹ Nagid unvanının “İsrail Prensi” anlamına geldiği de öne sürülmüştür. Müslüman devlet erkânı cemaat işlerinin daha rahat idare edilebilmesi maksadıyla cemaat başkanının din adamlarından olmasının yanı sıra yönetim kadrosuyla daha uyumlu çalışabileceklerine inandıkları din sınıfı dışındaki kişilerden atanan Nagid’lik seçeneğini de tercih etmişlerdir. İslâmi yönetimler Yahudiler’in iç örgütlenmelerine ve cemaat yapılarına karışmamıştır. Doğal olarak halife veya İslâm devletinin başkanı tarafından ataması onaylanan Nagid’lik görevi için üç merhale uygulanmıştır: Yerel cemaatin onayı, dünya Yahudi yönetimi ve yeşiva temsilciliğinin⁴⁹² izni ve İslâmi yönetimlerin oluruyla bu görev resmiyet kazanmıştır.⁴⁹³

Yahudiler’in hâmisî İsmail b. Nagrila, dindaşları tarafından Firavun’un veziri Yusuf’a (a.s.) benzetilmiştir. Mısır’a giden Yahudiler gibi Endülüs Yahudiler’i de özellikle Berberîlerin 1013’te Kurtuba’ya saldırılarından sonra Gırnata’ya göç etmişlerdi. İsmail (Hz. Yusuf gibi) onları en güzel biçimde karşılamış her türlü maddi ve manevi desteği vermiş özellikle yoksulların eğitim ve öğretim masraflarını üstlenmiştir.⁴⁹⁴ Bu sebeple din kardeşlerinin saygı ve minnettarlıklarının bir ifadesi olarak ona “İsrail Nagid’i” veya “hükümdarı” unvanı verilmiştir.⁴⁹⁵

⁴⁸⁹ Nasi (Çoğulu: Nesiim): Diaspora’daki Yahudi cemaatlerinin dini kurul başkalarına verilen ad bkz. Besalel, *a.g.e.*, s.363.

⁴⁹⁰ Schirmann, *a.g.m.*, s. 113; Stillman’a göre, İsmail bu unvanı kendi kendisine de vermiş olabilirdi. Öyle ki şiirlerinin birinde kendisini “*Ben kendi zamanınım Davud’uyum*” diye övmektedir bkz: Stillman, *a.g.e.*, s. 57. Bu ifadesinde, kendisini bir peygambere benzetmenin kibri içerisinde olduğu görülmektedir. Zira şiirlerinde de ifade ettiği üzere kendisini seçilmiş bir insan olarak görmekteydi.

⁴⁹¹ Schirmann, *a.g.m.*, s. 113.

⁴⁹² Yahudi cemaat yöneticilerinin bir araya gelerek karar aldıkları “meclis” anlamına gelen yeşivalar, en yüksek dini eğitim kurumu olmanın yanı sıra idarî kurum özelliği de taşımaktadır. Yeşivalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Nuh Arslantaş, “Abbasîler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar” *Belleten*, C. LXXIX, S.286, Aralık 2015, s.847-876.

⁴⁹³ İlhan, *a.g.t.*, s. 186-187.

⁴⁹⁴ Mekî’den naklen İlhan, *a.g.t.*, s.97.

⁴⁹⁵ Dozy, *a.g.e.*, s. 610.

İsmail b. Nagrila XI. yüzyılda Endülüs ve diğer topraklardaki Yahudiler için hayati bir karakter olarak görülmüştür.⁴⁹⁶ İbn Bessâm, İsmail b. Nagrila'nın siyasi konumundan dolayı Yahudiler'in bu dönemdeki durumlarının refah içinde olduğunu ve bundan dolayı dünyanın dört bir tarafındaki Yahudiler'in Gırnata'ya göç ettiğini ifade etmiştir.⁴⁹⁷

XI. yüzyıl boyunca Endülüs topraklarındaki ve ötesindeki Yahudiler için hayati bir öneme sahip olan İsmail b. Nagrila Endülüs Yahudi cemaatinin başkanı sıfatıyla kurduğu merkezde İbrani dilinin eğitim ve öğretimine büyük önem vermiştir. Endülüs topraklarına birçok dilbilimciyi toplayıp dil çalışmalarına teşvik etmiştir. Bunlardan bazıları Süleyman b. Cebirol, Yehuda Halevi, İshak b. Halfon, Lûsinâli İshak b. Gayyat ve Musa b. Cakitila'dır.⁴⁹⁸

İsmail b. Nagrila'nın Yahudiler içindeki otoritesi Gırnata sınırlarının çok ötesine uzanmıştır. İspanya, Mağrib, Ifrikiye, Mısır, Sicilya, Kudüs ve Babil yeşivalarına büyük destekler vermiştir. Halkını korumayı kendisine ilahi bir görev sayan Yahudi vezir yoksullara, âlimlere, şairlere ve özellikle bilimsel çalışmalar yapan yoksul öğrencilere burslar vermiştir. İsmail, Endülüs'te ve diğer ülkelerde Mişna ve Talmud'u satın alamayan öğrenciler için kopyalarını hazırlatmış ve Tevrat'ı yurt dışına yaymıştır. Kudüs sinagoglarına kendi evinden sağladığı zeytinyağları ile yıllık bağışlarda bulunmuştur. Musa b. Ezra *el-Muhaderatve'l-Muzakerat* adlı eserinde İsmail için şu ifadelerde bulunmuştur: "İsmail'in zamanında bilim krallığı onun cömertliğiyle yükseldi ve bilimin yıldızı bir kez daha ortaya çıktı." İsmail b. Nagrila'nın dört taçlı olduğunu söylenirdi: Tevrat'ın tacı, iktidarın tacı, Leviler⁴⁹⁹'in tacı ve hepsinin üzerinde bu alanların her birindeki iyi işleri nedeniyle iyi adın tacı.⁵⁰⁰

Said el-Endelüsî, İsmail b. Nagrila'nın Yahudi şariatında çok iyi olduğunu Yahudiliği ve Yahudiler'i daima savunduğunu ifade etmiştir: "Endülüs'te Yahudi âlimleri arasında Gırnata Emîri Badis b. Habbus es-Sanhâci'nin hizmetinde çalışan ve devletini idare eden İbn Nagrila denen Ebû İbrahim İsmail b. Yusuf el-Kâtib vardır. Daha önce kimsenin bilmediği derecede Yahudi şariatını bilir ve Yahudiliği müdafaa ederdi."⁵⁰¹

⁴⁹⁶ Brann, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁹⁷ İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, 761-769.

⁴⁹⁸ Brann, *a.g.e.*, s. 25.; İlhan, *a.g.t.*, s. 549.

⁴⁹⁹ Hz. Yakub'un oğlu Levi'nin soyundan geldiğine dair atıf yapılmaktadır.

⁵⁰⁰ Jacobs, Broyde, *a.g.m.*, s. 24-25; Stillman, *a.g.e.*, s. 213; Brann, *a.g.e.*, s. 24-25; Ben-Sasson, *a.g.m.*, s. 457.

⁵⁰¹ Said el-Endelüsî, *Tabakat*, s. 220; İbn Hazm, *er-Redd*, s. 11.

İsmail b. Nagrila, Talmud ihtisasına sahip bir âlim olmasına rağmen dış görünüşünü veya davranışını beğenmediği bilginleri acımasızca eleştirmiştir. Müslüman görüntüsü veren saç, sakal ve uzun sarıklı bir adamın yeşivanın başkanı olabileceğini hayal edenlerle alay etmiştir. Yüksek sesle okunan Tevrat çalışmaların gürültüsü ona iğdiş edilmiş boğaların haykırışını andırmıştır. Benzer biçimde sinagogdaki öğrenciler selam vermek için başlarını salladığında (ki bu bir Müslüman selamıydı) Talmud'un sözlerini tartıştıklarında ve ana esasların açıklamalarını uzattıklarında bu onu öfkelenmiştir. Şiirlerde insanların dış görünüşlerini, bilgelerin ve öğrencilerin çalışma tarzını alaycı bir tavırla eleştirmiştir.⁵⁰²

İsmail b. Nagrila her ne kadar dindar bir görünüme sahip olsada Yahudi şeriatı açısından da bakıldığında sapkın düşüncelere sahip olduğu görülmüştür. Şiirlerinde eşcinsellik temaların bulunduğu ve beğendiği erkeklere güzellmeler yazdığı bilinmektedir. Tanrı'nın dünyadan zevk almayı emrettiğini söyleyerek aklı olanın her türlü zevki tatması gerektiğini nasılsa herkesin bir gün tanrı tarafından bağışlanacağını ifade etmiştir. Tezde, bu temaların işlendiği şiirlerin çevirisi verilmekten imtina edilmiştir.⁵⁰³

İsmail b. Nagrila'nın bir şiirinde de kadınları değersiz gördüğüne işaret eden sözleri mevcuttur: "Her gün karına vur, böylece seni bir erkek gibi yönetemez, başını kaldır. Oğlum, karının karısı olma ve senin efendin olmasına izin verme".⁵⁰⁴

İsmail b. Nagrila, Yahudi âlim ve fakihleriyle akrabalık ilişkileri kurmaya da özen göstermiştir. Oğlu Yusuf'u Kayrevanlı haham Nissim b. Ya'akov'un (b. Şahin)⁵⁰⁵ kızıyla evlendirmiş ve bu evlilikten Azarya (Azariah) adında bir oğlu olmuştur.⁵⁰⁶ Vefat eden hocalarının hatıralarını Endülüs'te yaşatmaya özen göstermiştir. Kayrevan'daki Haham Hushiel'in ölümü üzerine Gırnata'da ve Lûsinâ'da yas törenleri düzenlemiş ve aynısının yapılması talebiyle Kurtuba'ya ve diğer şehirlere özel mektuplar göndermiştir. Ayrıca,

⁵⁰² Ben-Sasson, *a.g.m.*, s. 456.

⁵⁰³ İsmail b. Nagrila'nın eşcinsel içerikli şiirleri ve bir değerlendirmenin yapıldığı makale için bkz. Eddy M. Zemach, "Hanagid on God and Men." *Prooftexts*, S. 24.1, 2004, s.87-98; Yahudi vezirin şiirlerinin çözümlemesinin yapıldığı çalışma için bkz. Hillel Halkin, *Grand Things to Write a Poem on: A Verse Autobiography of Shmuel Hanagid*, Gefen Books, 2000.

⁵⁰⁴ Ángeles, *a.g.m.*, s. 69-72.

⁵⁰⁵ Kuzey Afrika Yahudi cemaati lideri Nissim, Endülüs Yahudi büyükleriyle sürekli temas halindeydi. Gırnata Yahudi cemaatine dersler vermiş ve kızını Yusuf b. Nagrila ile evlendirmiştir. Nahem Ilan, "Ibn Shahin-Nissim ben Jacob" *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Ed: N. A. Stillman, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/ibn-shahin-nissim-ben-jacob-COM_0011110, (Erişim Tarihi 04. 04. 2020); Lears, *a.g.e.*, s. 243.

⁵⁰⁶ Azarya, Arapça Ebû Nasır ismine yani Tanrı'nınzafer kazandırdığı anlamına karşılık gelmektedir.

döneminin en büyük hahamı Hayy b. Şerira Gaon (Hai Gaon)'nun vefatı üzerine resmi bir tören hazırlatmıştır.⁵⁰⁷

Wasserstein, saraylı Yahudiler'in öncüsü ve sembolü olan İsmail b. Nagrila'yı yakın yüzyıldaki Yahudi finansörlere benzetmiştir. Onu, bir Rothschild veya bir Montefiore veya bir Baron Hirsch olarak tanımlamıştır.⁵⁰⁸ Öyle ki lüks ve gösterişe İslâm topraklarında özellikle Endülüs'teki zengin Yahudiler tarafından ulaşılmıştır. Bilhassa İsmail b. Nagrila'nın elde ettiği bu zenginliği İbnCebiröl şiirinde şöyle tasvir etmiştir:

Güçlü taşlarla inşa edilmiş, kabartmalarla bezenmiş
Kaymaktaş zeminle döşenmiş, kırsalda bir saray yükseldi
Siperleri kadar kalın duvarları ve kuleleri vardır
Tepesinde ısıldayan pencereleri
Sayısız mersin ağacı ve fildişi kapısı vardır
Süleyman'ınki (a.s.) gibi bir havuz
Ama etrafta aslanlar durur⁵⁰⁹ Öküzler değil...
Sarayında bir su havuzu vardır, Mermer zemine
Kubbe şeklinde semadan inmiş
Kubbenin içine ışıklar konmuş
Ortasında ise bir kandil ateşi yanardı
Kış günleri etrafında kuş şekilleri olan...⁵¹⁰

Şiirde ifade edilen tasvirlerden İsmail ve oğlu Yusuf'un Elhamra'yı inşa ettikleri ve orada yaşadıkları rivayet edilmiştir. İsmail b. Nagrila, XI. yüzyılın ortalarına kadar terkedilmiş bir vaziyette bulunan Elhamra Kalesi'ni ve tepenin eteğindeki Yahudi mahallesini de içine alacak şekilde genişletmiş ve yıkık yerleri tamir ettirmiştir.⁵¹¹

1.4.2. Yazarlığı ve Şairliği

İsmail b. Nagrila, Yahudi hukuku ve İbranice filolojisi alanında eserler vermiş ve şiirler yazmıştır. Eserlerinden bazıları günümüze kadar eksiksiz bir şekilde gelmiş

⁵⁰⁷ Schirmann, *a.g.m.*, s. 114.

⁵⁰⁸ Wasserstein, "A Family Story", s. 506.

⁵⁰⁹ Elhamra sarayında ki aslanlı avlu.

⁵¹⁰ Ben-Sasson, *a.g.m.*, s. 401-402.

⁵¹¹ Mehmet Özdemir, "Elhamra Sarayı", *DİA*, C. XI, İstanbul 1995, s. 29-31.

bazıları parçalar halinde gelmiş bir kısmı ise hiç ulaşamamıştır. Günümüze kadar gelen eserlerinden Aramice, İbranice ve kısmen de olsa Arapça yazdığı anlaşılmaktadır. Büyük bir kütüphaneye sahip olan İsmail, Talmud'un bir kopyasını yazmış bunları iki cilt halinde *Muhtasaru't-Talmud* ve *Mavo ha-Talmud* ismiyle kaleme almıştır. İkincisi *Clavis Talmudica* adıyla Latince'ye çevrilmiştir. *Hilheta Gevrata (Hilkata Gibbarwa)* adlı Yahudi hukukuna dair bir eser kaleme almıştır. Bu eseriyle Doğu'daki din bilginlerinin halaha çalışmalarıyla ilgili hâkimiyetine son verdiği kabul edilmektedir. Eser, M. Margulies tarafından kısmen yeniden düzenlenerek *Hilchot ha-Nagid* adıyla neşredilmiştir (Jerusalem 1962). Bunlar dışında *Vikuah* adlı risâlesinde Kur'an'ı ve İslâmiyet'i eleştirmiştir. *El-Hücce ve Resâ'ilü'r-rüfak* adlı risâleleri de vardır.⁵¹²

İsmail b. Nagrila filoloji alanında kapsamlı çalışmalar yapmıştır. Bunlardan kaybolmamış bazı belgeler ve alıntılar mevcuttur. Tevrat için sözlük mahiyetinde olan büyük İbranice gramer eseri *Kitabül-İstiğnâ (Sefer ha-'Osher)*'yı kaleme almıştır. Tevrat'ın sözlerini Arapça olarak en basit şekliyle açıklamaya çalışmıştır. Bu çalışması Arapça bilgisini başarıyla uyguladığını ortaya koymuştur. İsmail'in eserini Arapça olarak kaleme alması çağın İbranice'nin en büyük bilginlerinden Ebû Mervan b. Cenâh'ın tepkisine yol açmış ve sert bir şekilde eleştirilmiştir. İbn Nagrila, İbn Cenâh'a İbranice-Arapça dilinde *Rasa'il al-Rifak* adlı reddiye mahiyetinde yirmi bir risâle yazarak sert bir şekilde cevap vermiştir. Musa b. Ezra, İsmail'in ölümünden sonra bile filoloji çalışmalarının Yahudi dilbilimcileri tarafından sert bir şekilde eleştirildiğini belirtmiştir.⁵¹³ Yahudi cemaatindeki herkes bu Araplaştırıcı gelişmelerden memnun olmamış ve İbn Nagrila Yahudi mutaassıplar tarafından aşk şiirleri yazdığı için eleştirilmiştir.⁵¹⁴

İhsan Abbas, İsmail b. Nagrila'nın edebi kişiliğinden şöyle bahsetmiştir: "İsmail kitap toplamayı seven birisiydi. Edebi yönden İbranice ve Arapça yazmada çok iyi idi. Onun kültürü matematik, mühendislik (hendese), ilm-i nücum (astroloji), mantık, cedel (münazara) ve dini ilimler gibi çeşitli sahalardaydı. Matematik üzerine *es-Secih fi Ulum el-Avail er-Riyaziye* adlı eseri vardı. İsmail, Ebû Mervan b. Cenah el-Yahudi'ye karşı nahiv bilgisiyle alakalı bir reddiye yazdı. Talmud mukaddimesini İbranice neşretti. Nahiv alanında 22 eseri vardır. Bunlar haricinde İbranice yazan bir şairdir. Onun şiirlerinden

⁵¹² Schirmann, *a.g.m.*, s. 115-116; Hasanov, *a.g.m.*, s. 595-596; Jacobs, Broyde, *a.g.m.*, s. 24-25.

⁵¹³ Schirmann, *a.g.m.*, s. 116-117; Garcia-Arenal, *a.g.m.*, s. 132; Hasanov, *a.g.m.*, s. 596; Jacobs, Broyde, *a.g.m.*, s. 24-25.

⁵¹⁴ Scheindlin, *a.g.m.*, s. 193-194; Roth, *Medieval Jewish*, s. 364.

Emsal ve *Mezamir*'de büyük manalar vardır. Onun şiirlerinde mecazlar ve iktibaslar çok fazladır. Bir müstensih Talmud yorumunu satın almaya gücü yetmeyen ilim talebeleri için birkaç tane istinsah ettirdi. Endülüs ve Endülüs dışındaki Yahudiler'e katkı sağlamak ve hayırlı görünmek için bu işi yaptı. Gırnata'daki Yahudiler ona "Nagid" unvanını verdiler. Erdemini itiraf ettiler."⁵¹⁵

İsmail b. Nagrila'nın büyük şiir koleksiyonu Yahudi altın çağının büyük edebi eserleri arasındadır. Hz. Davud'a, Süleyman Mabedine, Mesih'e atıfta bulunmuş yönettiği savaşları nazımla anlatmış bunlarla İbrani edebiyatına savaş şiiri türünü kazandırmıştır. Üç şiir koleksiyonu, Eski Ahit'in üç kitabına karşılık gelmektedir: *Ben Tehilim* (Mezmurlar), *Ben Mişley* (Atasözleri) ve *Ben Kohelet* (Vaizler). *Ben Mişley* ve *Ben Kohelet* günümüze kadar gelmiştir. *Ben Tehilim* olarak bilinen eser İsmail b. Nagrila'nın yaşamındaki olayları özellikle de Gırnata savaşlarını, gözlemlerini ve saraylı Yahudi olarak statüsünü yansıtan şiirler içermektedir. Bu üç koleksiyondaki tüm şiirleri Arapçadan benimsenen söz ve ahengin hece bakımından uyumu dikkate alınarak yazılmıştır ki bunlar Yahudi bir şairin kullandığı Arapça formun ilk örneklerindendir.⁵¹⁶

1.5. ÖLÜMÜ VE VÂRİSİ

İsmail b. Nagrila'nın 1056 yılındaki ölümü Yahudiler tarafından büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır. Çünkü Endülüs Yahudi cemaatinin gururu olan İsmail'in siyasi gücünden dolayı idari ve mali işlerde Yahudiler nüfuz kazanmıştı. Onun devrinde Yahudiler Müslümanlardan daha etkili hale gelmiştir. Tüm Endülüs'te ve Mısır'da cenazesi için anma törenleri yapılmıştır. Tabutu İlbîre kapısının dışına gömülmüş ve on yıl sonra oğlu Yusuf da babasının yanına defnedilmiştir.⁵¹⁷

İsmail b. Nagrila, oğlu Yusuf'u kendisinin halefi olarak yetiştirmeyi amaçlamıştır. Bunun için onu çok sıkı bir eğitime tabi tutmuş seferlerde dahi oğlunun eğitimini takip etmiştir. Gelecekte bir devlet adamının bilmesi gerekenleri en kısa sürede öğrenebilmesi ve bu husustaki tüm donanımlara sahip olabilmesi için hiçbir maddi külfetten kaçınmamıştır. Yusuf'un eğitimi için Endülüs'ten ve yurtdışından en iyi öğretmenleri getirtmiştir. Yusuf, sekiz yaşına geldiğinde babasının İbranice şiirlerini kopyalamaya, derlemeye ve kendi şiirlerini yazmaya başlamıştır.⁵¹⁸

⁵¹⁵ İbn Hazm, *er-Redd*, s. 11.

⁵¹⁶ Garcia-Arenal, *a.g.m.*, s. 132-133; Hasanov, *a.g.m.* s. 596.

⁵¹⁷ İbn Hazm, *er-Redd*, s. 11; Schirmann, *a.g.m.*, s. 125.

⁵¹⁸ Schirmann, *a.g.m.*, s. 117.

İsmail b. Nagrila, oğlu Yusuf'a her zaman kendisinden çok daha ileri gitmesini ve babasının kazandıklarına güvenmemesini öğütlemiştir:

Kendini yetiştir, benim kazandıklarına güvenme

Kendini keşfetmek için çabala

Büyük ol ve atalarının büyüklüğünü de aş!

Ama henüz genç olanları küçümseme.⁵¹⁹

İsmail b. Nagrila, oğlunun insanlara hükmetme yeteneği kazanması için onu özenle yetiştirmiştir. Verdiği tavsiyelere göre efendisine karşı mütevazı olursa kesinlikle bu davranışı ödüksüz bırakılmaz ve rütbesi yükseltildi. Her cümlesini tartarak dikkatli konuşmalıydı. Düşmanlarına mümkün olduğunca toleranslı davranıp ilk fırsatta onlardan kurtulmalıydı:

Böylece yıldızları yönetebilirsin

Zekân ve kralların kanunu ile

Dilinle rakiplerine hoş sözler söyle

Ancak içten yaptıklarına dikkat et

Onun kinini kalbinde tut

Ve onu öldürme şansı bulduğunda, hiç vakit kaybetme!⁵²⁰

Emîr Badis'in torunu Abdullah b. Bulukkin, gerçekten de İsmail'in oğlunu yöneticiliğe hazırladığını ve oğlunun da bu tavsiyelere uyarak babasının hayalini gerçekleştirdiğini ifade etmiştir: "İsmail, oğlu Yusuf'a vezirlerin ülkenin çoğunu kontrol ettiğini ve bu yüzden kontrolü elinde bulundurması gerektiğini tavsiye etmiştir. O babasından hatırı sayılır bir servet aldı. Vezaret makamını ele geçirir geçirmez idari kadroyu alaşağı etmek için elinden geleni yaptı. Oğluna onlardan nasıl kurtulacağını anlatmıştı. Dolayısıyla domuz, bunun için tüm hırsıyla sonuna kadar çalıştı."⁵²¹

İbn Bessâm da İsmail ve oğlu hakkında şu sözleri zikretmiştir: "Yahudi vezir İsmail 1056 yılında öldü. Devlete 20 yıl hizmet etmişti. Kendisinden sonra yerine oğlu Yusuf geçti. Ama Yusuf babası gibi yetenekli ve hikmet sahibi değildi."⁵²²

⁵¹⁹ Schirmann, *a.g.m.*, s. 118.

⁵²⁰ Schirmann, *a.g.m.*, s. 118-119.

⁵²¹ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 60.

⁵²² İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, s. 761-769.

2. YUSUF b. NAGRİLA

2.1. HAYATI

Yusuf b. Nagrila, 1056 yılında babasının ölümüyle Gırnata Emîrlîği'nin baş vezirlik görevini devralmıştır. Yusuf b. Nagrila babasından aldığı eğitimler sayesinde siyaset ve politikada önemli başarılar kaydetmiştir. Vergilerin düzenli olarak toplanmasını ve yıldan yıla bu gelirlerin artmasını sağlamıştır. Ayrıca Gırnata Emîrlîği'nin dış politikasını da başarıyla yürütmüştür. Tarihi kayıtlarda iyi bir itibarı olmayan Yusuf, babasının sahip olduğu erdemlerden yoksunluğuyla dikkat çekmiştir.⁵²³

İbn İzârî *el-Beyânu'l-Muğrib* adlı eserinde Yusuf b. Nagrila'yı keskin zekâlı çalışkan biri olarak ifade etmiş ve çalışkanlığıyla saray erkânını tesiri altına aldığını belirtirmiştir. Akabinde sarayda bir istihbarat ağı oluşturduğunu ve bu yolla gizli kapılar ardında olup bitenlere hâkim olduğunu söylemiştir: “Yusuf, Yahudiler'i de bazı işlerde kullandı. Gırnata Emîri Badis 'in yanındaki konumu giderek arttı. Bu Mel'un Yahudi, emîrin sarayındaki birçok kadın ve köleye rüşvet vererek casusluk yaptırıyordu. Bu sayede Badis'in evinde olan biten her şeyi biliyordu. Neredeyse Badis'in her nefesini takip ediyordu.”⁵²⁴

Yusuf b. Nagrila, attığı her adımı kendisine bildiren casusları sayesinde Emîr Badis'i adeta yönetmiştir. Devletin dizginlerini elinde tutan Yusuf, idari kadroları Yahudilerle doldurmuş ve bu durum Müslümanların nefretini üzerine çekmesine neden olmuştur.⁵²⁵ Hatta öyle ki Araplar bazen Gırnatayı “Yahudiler'in Şehri” olarak adlandırmıştır.⁵²⁶

İhsan Abbas, Yusuf b. Nagrila'nın Gırnata Emîrlîği'nde çok büyük bir güç ve nüfuz kazanmasının nedenlerini şöyle sıralamıştır: Emîr Badis çok şarap içer ve genellikle sarhoş gezerdi. Yaşlı ve içkiye bağımlılığından dolayı tüm görevleri Yusuf'a teslim etmişti, Yusuf saray kadınlarıyla fazla zaman geçirmiş ve o kadınlara tesir etmişti, Yusuf'un çevresindeki devlet adamları yetersizdi (Karâvî oğulları ve Bulukkin gibi) ve Yusuf onları sürekli kızıştırmıştı.⁵²⁷

⁵²³ Wasserstein, “A Family Story”, s. 502-509; <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jehoseph-ha-nagid> (Erişim Tarihi: 15.05.2020); Richard Gottheil, Meyer Kayserling, “Nagdela (Nagrela), Abu Husain Yusuf Ibn”, *JE*, IX, s. 142, <http://d2b4hhdj1xs9hu.cloudfront.net/NG9G142V.jpg> (Erişim Tarihi: 15.05.2020).

⁵²⁴ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, s. 223.

⁵²⁵ Gottheil, “Nagdela”, s. 142.

⁵²⁶ Rufus Lears, *Israel: A History of the Jewish People*, Cleveland – New York: World Publishing, 1949, s. 251.

⁵²⁷ İbn Hazm, *er-Redd*, s. 12.

2.2. VEZİRLİK MAKAMINA GETİRİLMESİ

İsmail b. Nagrila hayattayken oğlu Yusuf'u Emîr Badis'e saray kâtibi olarak önermişti. Badis, sadık veziri İsmail'in referans olduğu bu teklifi kabul etmişti. Yusuf, kâtiplik görevini icra ettiği sırada emîrin güvenini ve takdirinide kazanmıştır. Babasının 1056 yılındaki ölümü üzerine onun bıraktığı baş vezirlik makamına atanmıştır. Başlangıçta devlet işlerini başarıyla yürütmüş ve vergilerin zamanında toplanmasını sağlayarak hazine gelirlerini artırmıştır.⁵²⁸

Emîr Badis'in torunu ve Zîrî Hânedanı'nın son emîri Abdullah b. Bulukkin, *et-Tibyân* adlı kroniğinde Yusuf'un vezirliğe yükselişine dair detaylı malumatlar vermiştir: "İsmail b. Nagrila öldüğünde oğluna büyük bir servet bıraktı. Oğluna hayattayken ülkenin kontrolü ve zenginliği vezirlerin elinde olduğundan bu makamı elde edinceye kadar elinden geleni yapmasını öğütledi. Dahası düşmanlarını nasıl yok edebileceğinin sırlarını verdi. Domuz bu nedenle tüm enerjisini bu amaca adadı. İsmail öldüğünde oğlu hala olgunlaşmamıştı ve büyükbabam (Badis), babasının yerine onu atamakta isteksizdi. Bu nedenle büyükbabam vezir Ali b. Karâvî'ye devlet işlerini siz üstlenin bu iş için en uygun kişi sizsiniz." dedi. Ancak Ali reddetti. Öte yandan İsmail'in oğlu Yusuf, Ali b. Karâvî'yle yakınlaşmaya çalıştı. Ona "Tek arzum, hizmetkârınız ve talebeniz olmaktır. Siz rahatınıza bakın, ben kâtibiniz olup sizin adınıza işleri yürütürüm." dedi. Ali b. Karâvî sözlerini cazip buldu ve meseleyi Badis ile görüştü. Badis, Ali'nin tavsiyesini kabul etti ve Yahudi'yi vergi tahsildarlarının ve hazinenin sorumlusu yaptı. İsmail'in oğlu, Badis'in gözünde itibar kazandı. Öyle ki Badis, verdiği zekice tavsiyeleri nedeniyle onu, veziri Ali ve diğerlerinin üstüne çıkardı. Ve O, Badis'i yönetmeye başladı. Yahudi'nin Badis'e verdiği bir tavsiye şöyleydi: "Ali, sizin sahip olduğunuzdan çok daha fazlasına sahip. Onun çok sayıda çocuğu ve büyük bir ailesi var ve harcamaları çok fazla. Bana koruma ve destek vermedikçe zenginliğiniz ve tahtınız yok olacak. Benim amacım bir zimmî olarak size hizmet etmek ve hazineniz için para toplamak." dedi. Badis, Yahudi'nin sözlerine kulak verdi. Vezir Ali, Yahudi için yaptıklarına pişman oldu, ancak çok geç kalmıştı. Bu durum Ali'de büyük bir öfke ve sıkıntı yarattı."⁵²⁹

Daha önce mevkii kazanma umuduyla vezir Ali b. Karâvî'ye yaklaşan Yusuf, hedefine ulaştığında bu defa Badis'in oğlu Bulukkin'e yaklaşmaya çalışmıştır. Sarayda yükselmek için desteğini aldığı vezir Ali b. Karâvî'yi artık kendisine rakip olarak

⁵²⁸ Roth, *Jews, Visigoths*, s.103; Baer, *a.g.e.*, s.35-36.

⁵²⁹ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s.60-61.

görmüştür. Rakibini alt etmenin bir yolunu bulan Yusuf saraydaki gücü ve kontrolü eline almak için Vâdîâş'ın (Guadix) vergi gelirlerini Karâvî ailesinden almak ve veliahd Bulukkin'eyakınlaşmak için Emîr Badis'e fısıldamaya başlamıştır. Yusuf bu taktiklerle iktidarının önündeki engelleri bir bir aşmaya çalışmıştır. Hadisenin detaylarını Abdullah b. Bulukkin *et-Tibyân* adlı kroniğinde şöyle kaydetmiştir:

“Vâdîâş, Ali b. Karâvî ve kardeşi Abdullah'ın kontrolü altındaydı. Buranın vergi gelirleri 100.000 dinardan çok daha fazla olmasına rağmen Ali, Emîr Badis'e 15.000 dinardan fazla ödeme yapmıyordu. Yahudi bu konuyu Ali'yi devre dışı bırakmak için bir bahane olarak kullandı. Emîre, “Vâdîâş'ı ondan geri alın, garanti ederim ki buradan 100.000 dinar kazanabilirsiniz.” dedi. Emîr, “Onu bu şekilde ondan alamam ve onları kendime düşman edemem. Sonuçta idarede görevliler” dedi. Ve böylece Yahudi, babam Bulukkin adına Vâdîâş'ı kurtarmak için bir bahane düşündü. “Ona hizmet ettiğimi ve iyi tavsiyelerde bulunduğumu düşünmesi ve bana minnettar olması için buranın gelirlerinin ona verilmesini sağlamalıyım.” Sonra Bulukkin'e dedi ki: “Size itaat etmek ve tavsiyede bulunmak benim görevimdir, hâlihazırda babanızın olanı ben sizin için alacağım. Harcamalarınızı karşılamak ve gücünüzü korumak için yeterli paranızın olması gerekir. Babanızın vezirlerinin sizden daha zengin olması adil değildir. Vâdîâş'a sahip olmanız yetmez vergileri de sizin için yeterli değil. Bunu artırabilirim ve 100.000 dinar vermelerini sağlayabilirim.” Babam Bulukkin bu öneriye çok sevindi ve fikri için ona teşekkür etti aynı zamanda tahta çıkması durumunda mevkisini yükseltme sözü verdi. Yahudi, Emîr Badis'i Vâdîâş'ın gelirlerinin Karâvî ailesinden alınması için ikna etti. Vezir Ali'nin ise tek cevabı şu oldu, “Efendiler kölelerine sahip olmalı, köleler efendilerine değil!” Böylece Yahudi orayı devraldı ve babam Bulukkin adına idare etti. Aslında buranın asıl sahibi Yusuf oldu. Bulukkin ve vezir arasında dostluk bağı kuruldu.”⁵³⁰ Böylece hazineden sorumlu Yusuf ilk büyük gelir kaynağını kendisine bağlamış oldu.

2.3. SİYASİ ENTRİKALARI

2.3.1. Gırnata Veliahdı Bulukkin'e Suikastı

Yusuf b. Nagrila, Vâdîâş'ın vergilerini Karâvîlerden alıp veliaht Bulukkin'e verilmesi için Emîr Badis'i ikna ettiğinden beri Bulukkin'in sadık bir arkadaşıydı. Ancak bu dostluk daha sonra yerini düşmanlığa bıraktı. Bulukkin, Emîr Badis'in eşlerinin çok

⁵³⁰ Metinde Emîr Badis, el-Muzaffer künyesiyle; Bulukkin, Seyfûddeve künyesiyle anılırken Yusuf b. Nagrila, Yahudi ve domuz ifadeleriyle anılmıştır bkz. İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 62.

fazla harcama yaptığını belirterek Yusuf'tan yardım istedi. Kadınlar ise bir nedenden ötürü Yusuf'u Bulukkin'e karşı kıskırtmıştı. Misilleme olarak Yusuf, kadınlarla ilgili sorunu için kendisine değil babası Badis'e gitmesini ve ona şikâyetle bulunmasını söyledi. Hayal kırıklığına uğrayan Bulukkin, Yusuf'a karşı tavrını değiştirdi. Vâdîâş'ın gelirleri Yusuf tarafından kendilerinden alınan Karâvîoğulları bu fırsatı değerlendirerek Bulukkin'e yaklaştılar. Karâvîoğulları için intikam zamanı gelmişti ve Bulukkin'i Yusuf'un infazı için ikna etmeyi başardılar.⁵³¹

Gırnata veliahdı Bullukkin ve Yahudi vezir Yusuf b. Nagrila arasındaki ilişkiler daha da kötüleşti. Bulukkin, Yusuf'un Vâdîâş bölgesinin gelirlerini zimmetine geçirdiğine dair babasına şikâyetle bulundu. Ancak Yusuf, Bulukkin'in imzasını taşıyan belgelerle bu gelirlerin hepsini oğlunun aldığını kanıtladı. Bulukkin, bu olay sonrasında Yusuf'u öldürme planlarına başladı. Yusuf, hayatını kurtarmak için birtakım önlemler aldı. Bulukkin'in ağzından çıkan her sözü ve attığı her adımı takip etmek için casuslar görevlendirdi. Diğer taraftan Yahudi cemaatinin ileri gelenleri ile uzun süren istişarelerde bulundu.⁵³² Onlar Badis'in küçük oğlu Maksan'a yaklaşmasını ve Bulukkin'e karşı kardeşini destekleyerek onu tesir altına almasını tavsiye ettiler. Ancak Maksan kaba biri olması nedeniyle Sanhâceliler arasında sevilmiyordu. Başka bir çıkış yolu bulamayan Yusuf ve Yahudi ileri gelenleri Bulukkin meselesinin halli için ani bir çözüm kararı aldı. Yusuf, Gırnata veliahdı Bulukkin'i evinde düzenlediği içkili⁵³³ bir davete çağırıp işini burada bitirecekti.⁵³⁴

1064 yılında gerçekleşen hadisenin birinci elden hikâyesini Bulukkin'in oğlu Abdullah'ın anılarında görmek mümkündür. Abdullah, babasının ölümü sırasında sekiz yaşındaydı, babası ise henüz yirmi beş yaşındaydı. 1090'da Gırnata'nın düşüşüyle hayatının geri kalanını *et-Tibyân* adlı anılarını yazdığı Fas'ın Aghmat şehrine hapsedilen Abdullah b. Bulukkin, Gırnata Zîrî hânedanının başından geçen siyasi olaylar hakkında geniş çaplı bir içerik sunduğu eserinde tahtın vârisi olan babasının ölümü hakkında şu malumatları vermiştir:

“Ali b. Karâvî, kardeşi ve devletin diğer vezirleri Yahudi'nin, emîrin ve oğlunun samimiyetini kazandığını fark ettiklerinde onunla babam arasına fitne tohumları ekmeye

⁵³¹ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 169.

⁵³² Yusuf, Gırnata Yahudi önderleriyle her zaman istişare etmiştir. Aynı zamanda onun Yahudi konseyine başkanlık ettiği de bilinmektedir.

⁵³³ Mülûkû't-Tavâif emirleri arasında içkili eğlence meclisleri düzenlemek oldukça yaygındı. Özellikle Emîr Badis, şaraba bağımlılığıyla ünlüdür.

⁵³⁴ Ashtor, *a.g.e.*, II, s. 170-71.

çalıştı. Ali b. Karâvî'nin oğulları ve yeğenleri, Bulukkin'in yakın dostlarıydı. Bulukkin'e şöyle dediler: "Yahudi kendisi için kazanıyor elindeki parada daha çok hakkınız var. Yahudi hem sizi hem de devletin tüm vezirlerini önemsiz bir duruma getirdi." Karâvîler, hükümdarın oğlunu kullanarak düşmanları Yusuf'u ortadan kaldırmak için ellerini doğrudan çamura bulamadılar. Eğer emîr birini cezalandırmak isterse bu kendi oğlu olacaktı. Bu yolla herhangi bir riske girmeden emîrden devleti devralacaklardı. Bunun için Yahudi'ye sürekli iftira ettiler ve onu Bulukkin'e karşı kışkırttılar. Sonunda entrikalarda tecrübesiz olan babamız (Bulukkin), Yahudi'ye karşı sırt çevirdi ve Yahudi'yi ortadan kaldırma kararı aldı. Yahudi, düşmanlarının niyetleri hakkında her şeyi öğrenmiş ve Bulukkin'nin kendisine karşı tavrındaki değişiklik üzerine onu öldürmeye karar vermişti. Yahudi vezir, Yahudi ulemaya Bulukkin'nin kendisine sırt çevirdiğini ve artık onunla dost olamayacağını bildirdi. İçlerinden en kurnazı, "Badis'in ölümü konusunda beklentini yüksek tutma, Bulukkin'den de hiçbir şey umma ve onu ortadan kaldırmanın bir yolunu bul. Kardeşi Maksan ise artık önemsizdir. Birini öldürüp diğerini tesir altına almalısın" dedi. Yahudi, babam içkiyi sevdiği için davetine gideceğinden emindi. Bir gün babam isteksizce Yahudi'nin evine içmeye gitti. Daha önce hiç gitmemişti. Midesindeki her şeyi kustu ve yere yığıldı. Daha sonra evine yürüyerek gidebildi ancak iki gün sonra acı içinde kıvranarak öldü."⁵³⁵

Abdullah b. Bulukkin'in ifadeleri analiz edildiğinde vezirler arasındaki makam ve servet hırsı bir veliahdın canına mal olmuştur. Burda dikkat çeken nokta Müslüman vezirlerden ziyade Yahudi vezirin böyle bir suikasta kalkışacak cesarete olmasıdır. Yusuf'un cesareti, babasından aldığı özgüvenden ve Badis'in yönetimdeki basiretsizliğinden kaynaklanmıştır. Yusuf, suikast girişimiyle devlete karşı ihanet içerisinde olmuştur.

Yusuf b. Nagrila, verdiği davette hakkındaki suçlamalardan ve olası bir cezadan kurtulmak için ailesini de bu olaya dâhil etmiştir. Güya Yusuf'a bir kötülük geleceğinden endişe eden hane halkı yas havasına bürünerek Bulukkin'in dikkatini çekmiştir. Yusuf, ailesinin endişesini gidermek ve Karâvîoğullarının suçlamalarından temize çıkmak amacıyla bir not yazması için sarhoş Bulukkin'den bir ricada bulunmuştur. Böylece hakkındaki iddialardan kurnazlıkla kurtulmayı başarmıştır. Bu hadise Abdullah'ın anılardan şöyle anlatılır:

⁵³⁵ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s.62-63; Stillman, *a.g.e.*, s. 217.

“Domuz, babamı (Bulukkin) içki içmek için evine davet etti. Babam içkisini yudumlarken Yahudi, oğullarına ve kadınlara yas kıyafeti giymelerini söyledi. Babam, Yusuf’un eşlerini ağlarken görünce çok şaşırdı. Onlara: “Bir yakınınızı mı kaybettiniz? diye sordu. Yahudi: “Toplanan vergilerde çok fazla eksik var, bu yüzden size zamanında ödeme yapamadım. Ama bugün mutlu bir gün, paranızı alana kadar beni sorumluluktan uzaklaştıran bir not yazarak aileme güvence vermeniz çok iyi olur. Ailem çok endişeli ve korkmuş. Bir not yazarak bizi bu mesuliyetten kurtarırsanız nezaketinize karşılık size minnettar olurum.” Böylece notu yazması için babamı kandırdı. Bunun üzerine Yahudi elindeki kâğıtla Badis’e gitti ve ona dedi ki: “Oğlunuz parasını vezirlere ve sürekli içmeye harcıyor. İşte, beni yolsuzlukla suçlamalarından kurtaran ve tüm sorumluluktan koruyan bir not.”⁵³⁶ Yusuf, Karâvîoğullarına karşı entrikalarını bir adım daha ileri götürerek Emîr Badis’i oğlunu içkiye alıştırdıklarını ve sonunda onu bununla öldürdüklerine inandırdı. Karâvîoğulları bu iftira yüzünden evlerinden sürülüp mallarına el konuldu. Babamıza yakın olan bazı vezirler cinayet şüphelisi oldukları için infaz edildiler oysaki gerçek suçlu dikkatlerden kaçtı. Bulukkin’in ölümünden sonra Yahudi, Badis’i Bermekîler⁵³⁷ gibi yönetti ve amcam Maksan’ı tahta çıkarmak için çok uğraştı.”⁵³⁸

Yusuf b. Nagrila, Bulukkin’i Karâvîoğulları’nın zehirlediğini zira onu öldürmek isteseydi bunu kendi evindeki bir ziyafette yapmayacağını söyleyerek suçsuz olduğuna Emîr Badis’i inandırdı. Bunun üzerine Karâvîoğullarından, Bulukkin’in bazı arkadaşlarından ve hizmetçilerinden birkaç kişi infaz edildi. Kendisinden şüphelenilen bazı kimseler ise hayatlarını kurtarmak için Gırnata’dan kaçtı. Böylece Yusuf kendisine düşmanlık besleyen veliahdı ortadan kaldırarak saraydaki konumunu daha da sağlamlaştırdı. Görevine devam edip hazine gelirlerini artırmaya devam etti. Emîr Badis ise oğlu Bulukkin’in ölümüyle kendini iyice içkiye verdi ve devlet işlerinden uzaklaşarak Gırnata hükümetinin dizginlerini Yahudi vezirin eline bıraktı.⁵³⁹

⁵³⁶ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 64.

⁵³⁷ Bermekîler, Abbâsî halifesi Ebü’l-Abbas, Mansur, Mehdi-Billâh ve Harun Reşid dönemlerinde devletin çeşitli kademelerinde görev yapmış bir ailedir. Bermekî ailesinin en meşhur ferdi, uzun süre vezirlik yapmış olan Yahyâ b. Hâlid, özellikle Harun Reşid döneminde yönetimi tamamen eline almıştır. Yahyâ’nın oğulları merkez ve eyaletlerde valilik gibi önemli görevler üstlenerek adeta devletin taşra idaresi Yahyâ’nın oğulları arasında taksim edilmiştir. Yahyâ b. Hâlid vezirlik yaptığı on yedi yıl boyunca idarede mutlak bir iktidara ve tasarruf hakkına sahip olmuştur. Merkezdeki yüksek dereceli memurları azil ve tayin ettiği gibi valilerin tayininde de halifeye telkin ve tavsiyelerde bulunmuştur. Bermekî ailesi mensupları inanılmaz derecede büyük bir servete sahip olmuştur. Bermekîler’in bertaraf edilmelerinde, devlet ve halife üzerinde nüfuzlarının gittikçe artması, zenginliklerinin herkesi kıskandıracak bir seviyeye gelmesi ve Arap milliyetçilerinin halife üzerinde tesirli olmuştur. Halife Harun Reşid kendi ifadesiyle, “gökyüzünde iki güneş” istememiştir. Detaylı bilgi için bkz. Hakkı D. Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, C. V, İstanbul 1992, s.517-520.

⁵³⁸ Abdullah b. Bulukkin, anılarında dedesi Emîr Badis için el-Muzaffer, babası Bulukkin için Seyfûddeve unvanını kullanırken Yahudi vezir Yusuf b. Nagrila için Yahudi ve domuz ifadelerini kullanmıştır bkz. İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 65.

⁵³⁹ Ashtor, *a.g.e.*, II, s. 171-172.

İbn İzârî *el-Beyânu'l-Muğrib* adlı eserinde Yahudi vezir Yusuf b. Nagrila'nın Gırnata veliahdı Bulukkin'e karşı suikastına dair şu malumatları zikretmiştir: “Emîr Badis'in Bulukkin adında akıllı ve asil bir oğlu vardı. Badis bu oğlunu kendisinden sonraki sultan olarak belirleyip ona “Seyfüddevle” ünvanını verdi. Oğlun hizmetindeki bir grup Müslüman, Yahudi veziri sevmezlerdi. Yahudi vezir, Bulukkin'in Badis'e kendisi hakkında kötü şeyler anlattığını öğrenince ona karşı bir plan yapmaya başladı. Bir gün o gencin yanına gidip önünde eğilerek yeri öptü. Bulukkin de ona “Ne istiyorsun?” dedi. Oda dedi ki: “Ben kulunuz, bir gün sevdiklerinizle birlikte evime misafir olmanızdan şeref duyarım”. O da onun evine gitti. Yahudi vezir ona ve yanındaki adamlara yiyecekler ve içecekler sundu. Onun kâsesine de zehir koydu. Kusmak istedi fakat kusamadı. O günün sabahında öldü. Babası ise onun ölüm sebebini bilmiyordu. Mel'un vezir, onu kendi arkadaşlarının ve bazı cariyelerinin zehirlediğini söyledi. Perişan olan Badis oğlunun cariyelerinden, kölelerinden, amcaoğullarından birçok kimseyi öldürttü. Diğerleri de ondan korkup kaçtılar. Badis acısını unutmak için şaraba sığındı.”⁵⁴⁰

Yusuf b. Nagrila, iktidarının önündeki engelleri bir bir ortadan kaldırmıştır. İlk önce devletin önde gelen vezirleri Karâvîoğulları daha sonra veliaht Bulukkin engelini aşmıştır. Sarayda yükselmek için kimi kullandıysa işi bittikten sonra bunları kendisine rakip görmüş ve diskalifiye etmiştir. Makam hırsı nedeniyle kendisine itimat eden emîrin güvenine de ihanet etmiştir. Yahudi vezirin bu ihaneti Yahudiler'in tarihi süreç içerisinde peygamberlerine ve yöneticilerine ihanetlerinin genetik olarak hala sürdüğünü akla getirmektedir.

2.3.2. Gırnata Komutanı Mukatîl b. Naya ile Mücadelesi

Bulukkin meselesinin ardından yeni bir tehlike arz eden Slav asıllı komutan Mukatîl b. Naya, Yusuf b. Nagrila'nın yeni düşmanıydı. İşbiliye Emîri Mu'tazîd-Billah'a karşı bir komplo hazırlığı içinde olan Naya, planı ortaya çıkınca canını kurtarmak için Gırnata'ya kaçmıştı. Yetenekli bir asker olan Naya'nın kahramanlığını duyan Emîr Badis onu saraya davet etmiş ve Mâleka bölgesi komutanlığına atamıştır. Komutan Naya, emîre, Yusuf'un geldiği konumun Müslümanlar arasında büyük bir nefret yarattığını ve hazine gelirlerini zimmetine geçirdiğini söyleyerek Yahudi veziri ortadan kaldırmasını önermişti. Bu durumu haber alan Yusuf, saraydaki casuslarından Emîr Badis'in Naya ile arasını bozmaya çalışmış ancak başaramamıştır.⁵⁴¹

⁵⁴⁰ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, s. 227.

⁵⁴¹ Ashtor, *a.g.e.*, II, s.176-177.

Abdullah b. Bulukkin, komutan Naya ile Yahudi vezir Yusuf b. Nagrila arasındaki husumete dair şunları keydetmiştir: “Naya, Emîr Badis ile baş başa kaldığında veya içki içerken her fırsatta Yusuf b. Nagrila’yı kötülerdi. Ona şöyle söylerdi: “Maddi olarak sizden çok daha iyi bir durumda ve dahası sizinkinden çok daha ihtişamlı bir saray yaptırdı. Onu Müslüman sarayından uzaklaştırmanız ve kendinizi Müslümanlara sevdirmeniz için size yalvarıyorum!” Emîr Badis, Naya’nın tavsiyelerine hak verdi ve gerekeni yapacağını söyledi. Emîr bu kararını her yerde açıkça dile getirdi. Ödüllendirileceklerini bilenler bu haberi derhal Yahudi’ye taşıdılar. Domuz kaygıdan ve acıdan neredeyse ölecekti. Dahası emîr, hasetçi Naya’nın mevkiini yükseltti. Yusuf, Emîr Badis’in tekrar kendisine itimat etmesi için elinden geleni yaptı ancak nafileydi. Yahudi içinde kaldığı bu durum için şunları söyledi: “Emîrin baskısı yüzünden insanlara kötü davrandım. Himayesine sığınabileceğimiz hiç kimse kalmadı. Üstelik sayıca azız ve dünyanın bütün topraklarında eziliyoruz.”⁵⁴²

2.3.3. Gırnata Sarayında İttifak Arayışı

Yusuf b. Nagrila, Gırnata sarayındaki mevkiini kaybetmemek adına düşmanlarına karşı kendisini koruyacak bir hami bulma yolundaki arayışına devam etmiştir. Hânedanın en küçük ferdi Maksan’ın desteğini alma umuduyla ona yaklaştırmaya çalışmıştır. Ancak Maksan, ondan herkesten daha çok nefret etmekteydi. Maksan, Yusuf b. Nagrila’ya açıkça “Ağabeyim gibi beni de mi öldürmek istiyorsun?” diye sorduğunda Yusuf bundan çok rahatsız olmuştur. Maksan’ın annesi de oğluna yaklaştırmaya çalışan Yusuf’tan oldukça rahatsızdı. O sırada Yusuf’un dayısı Ebû’l Rabi el-Matuni⁵⁴³ mâli idareden sorumlu memur olarak sarayda çalışmaktaydı. Maksan’ın annesi ondan sürekli borç aldığı için bu adamla her zaman iletişim halindeydi ve Emîr Badis, Yusuf’un yerine onu atamayı düşünmüştü. Bu yakınlığı çekemeyen ve tehlikeli bulan Yusuf, Maksan’a ve annesine karşı bir plan yaptı. Maksan sert, kaba ve tehditkâr bir gençti. Bu durumdan faydalanan Yusuf, Emîr Badis’e oğlu hakkında kötü haberler taşıdı. Aynı zamanda Maksan’ın kaba davranışlarından rahatsız olan bir grupta şikâyetlerini dile getirdi. Emîr Badis bu şikâyetler üzerine Maksan’ın annesi ve hizmetindeki bazı cariyeler için ölüm emri verdi.

⁵⁴² İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 69.

⁵⁴³ Ebû’l Rabi el-Matuni, mali idarenin başında bulunan memurlardan biridir. Yusuf’un dayısı olan Ebû’l Rabi el-Matuni’nin, aynı zamanda vergi toplamak ve denetimi sağlamak, hanedan halkının günlük giderleri için bütçe hazırlamak gibi görevleri de vardı. Gırnata da idareyi Yahudilerin eline bırakan Badis, halkın tepkisini çekmiştir. Yusuf öldürüldükten sonra, ülke dışına kaçmıştır ancak ortalık durulunca tekrar Gırnata’da görevinin başına dönmüştür. Bu durum, Badis’in saltanatı boyunca Yahudilere kayıtsız itimat ettiğinin kanıtıdır. Badis’in politikasını protesto edenlerden biri şu sözleri söylemektedir: bir gün bir Yahudi, bir gün bir Hristiyan... Yaşlı adam (Badis) daha fazla yaşarsa, bir dahaki sefere vezir olarak alacağı kişi ateşe tapan (Mecusi) olacaktır daha detaylı bilgi için bkz. İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, 218. Dipnot.

Oğlu Maksan'ın ise sürgüne gönderilmesini emretti. Bu sırada Emîr Badis ve saray hanımları tarafından büyütülen merhum Bulukkin'in yetim oğlu Muizz sarayın gözdesiydi. Gırnata sarayında ortalığı sürekli karıştıran Yahudi vezir Yusuf ile Maksan'ın infaz edilip Muizz'in tahtın vârisi olması konusunda bir fikir birliğine varıldı.⁵⁴⁴

2.3.4. Yahudi Devleti Kurma Girişimi

Mevkiini korumak adına her türlü yola başvuran Yusuf b. Nagrila bir çıkmaza girmiş ve artık Gırnata sarayında ayakta kalamayacağını anlamıştır. Ancak babasından aldığı hırs ve mücadele ruhu onu pes etmeye değil tam tersi daha çetin mücadelelere girmeye ve sonunda kazanacak olmanın hayaline sevk etmiştir. Nitekim saray çevresiyle sürekli sürtüşme yaşamış ve bir şekilde lehine kanıtlar bularak bu krizlerden kurtulmayı başarmıştır. Ancak Gırnata'da kendisini koruyabilecek hiçkimse kalmamıştır. Yusuf bu çıkmazdan kurtulmak için çılgınca bir hamle yapmıştır. Meriye Emîrliği ile gizli bir görüşme yaparak Gırnata'yı ilhak etme teklifinde bulunmuştur. Esasında Yusuf'un gerçek amacı kendisinin kralı olacağı Yahudi devletini kurmaktır. Ancak bu adım Yusuf'un ve Gırnata topraklarındaki diğer Yahudiler'in sonunu getiren bir felakete dönüşmüştür. Bu hususta İbn İzârî "Gırnata Emîri Badis'in iktidarı döneminde Yahudiler Müslümanların üstüne çıktılar. Öyle ki bu Mel'un, Yahudi devleti kurmak istiyordu." ifadesinde bulunmuştur.⁵⁴⁵

Yusuf b. Nagrila, Meriye Emîrliği'nin Gırnata'yı ilhak etmesi için öncesinde bir zemin hazırlamıştır. Yusuf'un planı başarıyla gerçekleşirse Meriye Emîri Mutasım b. Sumadıh karşılığında baş veziri olarak onu atayacaktı.⁵⁴⁶ Yusuf'a göre bu plan için Meriye'den daha iyi bir yer yoktu. Deniz kıyısında, sanayi ve ticaret açısından zengin bir şehirdi. Hem halktan hem de denizcilerden alınan gümrük gelirlerinin maliyetide çok büyüktü. Bunun dışında Meriye'nin stratejik bir avantajı daha vardı. Herhangi bir saldırı veya tehlike durumunda denize kıyısı olan böyle bir şehirden kaçmak ve karşı kıyıdaki Fas'a geçmek çok kolaydı.⁵⁴⁷

Yusuf b. Nagrila, Meriye Emîri Mutasım b. Sumadıh ile müzakerelerde bulundu. Ancak Emîr Mutasım, başlangıçta böylesine çılgın bir plana sıcak bakmadı. Çünkü 1053

⁵⁴⁴ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s.69-71.

⁵⁴⁵ İbn İzârî, *el-Beyânu 'l-Muğrib*, s. 225.

⁵⁴⁶ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 137.

⁵⁴⁷ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 181.

yılında düşmanlarına karşı yardımını aldığı Gırnata Emîri Badis 'e minnettardı. Yine de tüm Gırnata'yı Meriye'ye ilhak edilme teklifinin cazibesine de karşı koyamadı.⁵⁴⁸

Gırnata ilhakının detaylarını konuşmak üzere görevlendirilen Meriye elçisi İbn Arkam ile Yahudi vezir Yusuf b. Nagrila arasında geçen diyaloglar şöyledir: “İbn Arkam: “Bir gün, Badis’in huzurundaydım. Ona komutan Naya eşlik ediyordu ve Yahudi gerisindeydi. Naya, Yahudi’yi aşağılayarak sultanın huzurundan çekilmesini emretti. Naya son derece kaba davranarak Yahudi’yi utanç verici bir şekilde azarladı. Yahudi: “İşte, bakın yeteri kadar küçük düşürüldüm artık dayanamıyorum. Benim için bir şey yapabilirsen çok memnun olurum. Fakat yapamazsan diğer emîrlerle anlaşma yapmaktan başka çarem kalmayacak.” dedi. İbn Arkam: Yaşlı adam (Badis) ölene kadar sabırlı olmaya çalışın, özellikle de şimdi çok yaşlı. Torunu Muizz⁵⁴⁹ ile arkadaş olun ve yakında dedesiyle olduğu gibi onunla da aynı duruma geleceksiniz.” dedi. Yahudi “Bunu yapabilirdim ancak Muizz henüz çok genç etrafı annesi ve saray kadınları ile çevrelenmiş durumda. Etrafındaki bu kalabalığın içinde nasıl şansım olabilir? Ayrıca çocuk, babasını benim zehirlediğime inanıyor. Her durumu değerlendirdim ve Mutasım b. Sumadıh ile gücümü birleştirmekten daha iyi bir çare bulamadım.” İbn Arkam daha sonra Emîr Badis ile görüştüğünde ona: “Dikkatli ol ve dua et. Devletine kayıtsız kalamayacak kadar yaşlı değilsin.” diyerek bir şeyler anlatmaya çalıştı. Emîr Badis her şeyden habersiz Yusuf’a “İbn Arkam’a git ve beni neden dikkatli olmam gerektiği konusunda uyardığını sor ve kendisini daha net ifade etmesini sağla.” dedi. İbn Arkam’ın çekimser duruşundan ötürü tam bir mutabakata varamayan Yusuf, Meriye emîrine güvenebileceği başka birini göndermesini tavsiye etti. Bunun üzerine üvey kardeşini gönderdi. Domuz, hükümete muhalefet eden herkesi -özellikle Sanhâce liderleri ve komutanları- Gırnata’dan tahliye etmek için harekete geçti ve Meriye emîrine onları ana kalelere gönderip tapu vermesini tavsiye etti. Onlara gizlilik mührü altında “Benimle birlikte aşağılanmaya maruz kaldığınızdan beri benim kardeşlerimsiniz ve ayrıca neye katlanmak zorunda olduğumu da gördünüz.” dedi.”⁵⁵⁰

Söyledikleri liderler için kabul edilebilirdi ve özellikle ülkenin çeşitli bölgelerindeki valiliklere hevesle istekli oldukları için önerisini hızla yerine getirdiler. Böylece Yahya b. Yefren’i Almunecar’a, Musakkan b. Habbus al-Mahrâli’yi Ceyyân’a ve diğerlerini stratejik açıdan önemli merkezlere gönderdi. Yusuf, Emîr Badis’i bu

⁵⁴⁸ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s.183-184.

⁵⁴⁹ El-Muizz Tamim, Abdullah b. Bulukkin’in ağabeyidir. Yusuf’un İbn Sumadıh ile görüştüğü sırada 11 yaşlarındaydı.

⁵⁵⁰ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s.72-73.

atamaların ülkenin lehine olduğuna ve önemli noktaların sadece güçlü kişiler tarafından savunulabileceğine inandırdı. Emîr Badis, Yusuf'a duyduğu güven nedeniyle bu ikilemlerde Yusuf'tan başka kimseye kulak vermedi. Yahudi daha sonra Mutasım b. Sumadîh'e sorun çıkartabilecek herkesi şehirden tahliye ettiğini ve şehrin kapısından girdikten sonra sadece kılıcının halledebileceği kadarının kaldığını bildirmek için haber gönderdi. Hücuma cesaret edince kapılarını açmaya hazırды. Bu arada Emîr Badis tüm bunlardan habersiz günleri içki ve eğlence ile geçiyordu. Yusuf, hemen Mutasım b. Sumadîh'e önünde duracak hiçbir şeyin kalmadığını belirten ve şehre girmesi için bir mektup gönderdi. Ancak Mutasım b. Sumadîh, Gırnata'ya hücum etmekten çekindi. Sonunda durum kontrolden çıktı ve daha da kötüye gitti. Halktan korkan Yusuf, umutlarının gerçekleşmesini beklemek için evinden kaleye sığındı. Dahası Meriye ordusu Gırnata'ya girdiğinde ailesiyle sığınmak ve sorun çözülene kadar beklemek için Elhamra tepesindeki sarayı yeniden inşa ettirdiğinden şüphelenilmekteydi.⁵⁵¹

2.4. GİRNATA KATLİAMI VE ÖLÜMÜ

Yusuf b. Nagrila 30 Aralık 1066 Şabat⁵⁵² arifesinde Yahudi ve Müslümanlardan oluşan dostlarına evinde bir davet verdi. Onları hoşnut etmek için Meriye ordusunun şehre girmek üzere olduğundan ve kurtuluşlarına çok az kaldığından bahsetti. Yusuf, misafirlerini memnun etmeyi amaçlarken sarhoşlardan biri emîrin hala hayatta olup olmadığını sordu ve Yusuf'un onu öldürdüğünü söyledi. Sarhoş adam, Emîr Badis'in Yusuf tarafından suikasta uğradığını ve Meriye ordusunun şehrin kapısından içeri girmek üzere olduğunu Gırnata sokaklarında haykırarak halka duyurdu. Kısa sürede büyük bir kalabalık toplandı ve Yahudi veziri öldürmek istediler. Yusuf hızla saraya kaçtı ve Emîr Badis'e ulaşmayı başardı. Hayatta olduğunu kendisine saldıran kalabalığa göstermesi ve sarayın kapısına gitmesi için emîre yalvardı. Emîr Badis ortaya çıktığında insanlar arasında bir sessizlik oldu ancak kısa sürdü. Öfkeli kalabalık hızla saraya girmek istedi. Yusuf, kilerlerin birine kaçtı ve tanınmamak için yüzünü kömürle kararttı. Ancak Müslümanlar onu tanıdı ve buldu. Yusuf b. Nagrila'yı saklandığı yerden çıkartıp öldürdüler. Şabat sabahı cesedini Gırnata sokaklarında sürüyüp astılar.⁵⁵³

Öfkeli halk veziri öldürdükten sonra silahlanıp Yahudi mahallelerine girdiler. Eşyalarına el koyup pek çok Yahudi'yi öldürdüler. Birçok Yahudi de civardaki şehirlere

⁵⁵¹ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s.74-75.

⁵⁵² Tevrat'a göre Tanrı'nın kutsal olarak tanımladığı ve Yahudilerin iş yapmasının men edildiği gün, haftanın 7. günü bkz. Besalel, *a.g.e.*, s.364.

⁵⁵³ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 187-188.

kaçtı. Tüm bunlar olurken Emîr Badis, vezirinin öldürülmesine çok öfkeleni ve onun Meriye ile bir plan yaptığına dair söylentilere inanmak istemedi. Birkaç gün sonra ise Gırnatalılar Badis'in torunu Maksan'ı Ceyyân ve civarının bağımsız hâkimi ilan ettiler. Olaydan sonra Gırnata Emîrliği, Güney İspanya'daki Yahudiler'in merkezi olmaktan çıktı ve İşbiliye Emîrliği Yahudi cemaatinin yeni merkezi haline geldi.⁵⁵⁴

İslâm dünyasında ender görülen zimmî karşıtı ayaklanmalardan biri olan 30 Aralık 1066 Gırnata katliamına dair detayları, Gırnata'nın son emîri Abdullah b. Bulukkin *et-Tibyân* adlı eserinde şöyle zikretmiştir: “Yusuf, 10 Sefer 459 (31 Aralık 1066) cumartesi günü Badis'e karşı kendisiyle birlikte hareket etmeyi kabul eden önde gelen yardımcılarını o gece uyandırmaya karar verdi. Yahudi daha sonra Meriye Emîri Mutasım b. Sumadîh'ten bahsetti ve kendilerinin yardımına geleceğini ve onlara Gırnata'nın Fahs (Vega) köyünün tapusunu vereceğini söyledi. Ondan nefret eden kölelerden biri ona doğru gitti ve “Bu konuda zaten her şeyi biliyoruz. Şimdi bize bu toprakları nasıl paylaştığınızı söyle. Efendimiz hayatta mı yoksa öldü mü?” Yahudiler'den biri küstahlığı nedeniyle onu azarladı. Köle öfkeye kapıldı ve sokağa fırlayarak şu cümleleri haykırdı: “Hey ahali! Emîr Badis'in bu Yahudi tarafından ihanete uğradığını ve Meriye Emîri Mutasım b. Sumadîh'ın şehre girmek üzere olduğunu duydunuz mu?” Bunu duyan herkes Yahudi'yi öldürmek istedi. Daha sonra Emîr Badis'in ortaya çıkmasıyla Yusuf: “İşte emîr, hayatta ve iyi!” dedi. Emîr, çeteyi sakinleştirmeye çalıştı ama boşunaydı. Yahudi canını kurtarmak için kaçtı. Ancak kurtulamadı. Daha sonra kılıçlarını şehirdeki Yahudiler'e çevirdiler ve mallarının çoğunu ele geçirdiler.”⁵⁵⁵

İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib* adlı eserinde Gırnata katliamını şöyle kaydetmiştir: “Emîr Badis'in oğlunun ölümünden sonra Yahudi vezire karşı davranışları değişmişti. Bunu fark eden vezir hemen Meriye Emîri Mutasım b. Sumadîh'e Gırnata'yı ele geçirmesi için mesaj gönderdi. Gırnatalılar o dönemde Yahudiler'in yüksek vergi almalarından dolayı öfkeliydiler. Ebû İshak el-İlbîrî bu karmaşadan faydalanmak istedi ve halkı, emîrin zulmünden dolayı kızdırttı. 1066 yılında Gırnata'da ayaklanma başladı. Vezirin evinde çıkan olaydan sonra bu olay bir zencinin vezirin evinden çıkarak “İbn Sumadîh şehre saldıracak!” diye bağırmasıyla

⁵⁵⁴ Ashtor, *a.g.e.*, II/III, s. 189-194.

⁵⁵⁵ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 75.

ateşlendi. Halk vezirin evine saldırarak Yusuf'u öldürdü. O sırada Yahudiler çok zarar gördüler."⁵⁵⁶

İbn Bessâm ise *ez-Zahîre* adlı eserinde Gırnata katliamına dair şunları kaydetmiştir: "Yusuf, devletin önemli görev ve kademelerine Yahudiler'i atadı ve devleti Yahudiler'e teslim etti. Devlet hazinesini çok israf eden bir müsrifti. Emîr Badis çok yaşlanmıştı ve sürekli eğlence meclisleri düzenliyordu. Bu nedenlerden dolayı devlet yönetimiyle alakası olmayıp olup bitenlerden habersizdi. Bu durum Yusuf'un bütün devleti ele geçirmesine sebep oldu ve bütün devlet Yusuf'un elindeydi. Bu da Müslümanların Yahudiler'e kin ve nefret duymasına sebep oldu. Durum her an patlamaya hazır bir vaziyetteydi. Bu patlamanın ateşini Ebû İshak el-İlbîrî'nin şiiri yaktı. Bu kasîde halk üzerinde etkili oldu. Halk galeyana geldi. 1066 yılında Gırnata ahali ayaklanıp sarayı bastılar. O esnada Yahudi vezir Yusuf kaçıp saraya saklandı. Ama ahali sarayı basıp Yusuf'u saklandığı yerden çıkartıp öldürdü ve cesedini Gırnata şehrinin kapısına astılar. Rivayetlere göre o yılda 3 bin Yahudi öldürüldü."⁵⁵⁷

Genel bir çerçevede toparlanacak olursa Endülüs kaynaklarında Yusuf b. Nagrila'ya yönelik eleştiriler ve katledilmesinin nedenleri şöyle sıralanmıştır:

3. Yusuf b. Nagrila Müslümanların inancına saldırmış, Kur'an'da çelişkiler olduğu iddiası üzerine bir kitap yazmış ve Kur'an ayetlerini şiir ve müveşşah⁵⁵⁸ şeklinde kullanmıştır. Yusuf'un dinlere ve Kur'an-ı Kerim'e karşı alay etmesine Yahudiler dahi karşı çıkmış, hatta bazı Yahudiler bu sebeple Yusuf'tan utanmışlardı. Bundan dolayı onun cemaat liderliği sıfatını (Nagid) kaldırmak istemişlerdi.
4. Yusuf ve babası, idari kadroları Yahudilerle o kadar çok doldurmuştu ki, Müslümanlar üzerinde büyük bir güç kullanmaya başlamışlardı. Özellikle vergi tahsildarlığı onların tekelindeydi. Müslümanlar ise bundan çok rahatsız olmuştu.
5. Yusuf, Meriye Emîri Mutasım b. Sumadîh ile Gırnata'yı ele geçirmek için gizlice anlaşmıştı. Meriye'de kendisinin kralı olduğu Yahudi devleti kurmak istemiş, bu gizli iş birliği ortaya çıkınca Gırnatalılar Yusuf'a karşı olmuşlardır.

⁵⁵⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü 'l-Muğrib*, s. 231.

⁵⁵⁷ İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, s. 761-769.

⁵⁵⁸ Endülüs'ün debdebeli ve coşkulu hayatına paralel biçimde IX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış ve çalgı aletleri eşliğinde söylenen halk şarkılarına güfte olarak yazılmıştır. Bu şarkılar, Endülüs'ün sosyal hayatında önemli bir yer işgal eden edebiyat ve eğlence meclislerinde büyük rağbet görmüştür. Ayrıca müveşşah şairlerinin (veşşâh) halife, vali ve emîrlar tarafından ödüllendirilmesi bu şiir türünün Endülüs'te yaygınlaşmasını hızlandırmıştır. Kur'an ayetlerinin müveşşah şeklinde bestelenip telli çalgılar eşliğinde söylenmesi muhafazakâr ve mutaassıp kesimlerin tepkisine neden olmuştur. Müveşşahların Endülüs'te yaygın biçimde söylenmesindeki asıl sebep halkın gazel, içki ve eğlenceye olan düşkünlüğü olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Aydın, "Müveşşah", *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s.229-231.

6. Emîr Badis'e hükmederek Gırnatalılar arasında fitne çıkarmıştır.
7. Emîr Badis'i halktan uzak tutup, zevk ve şaraba teşvik etmiştir.
8. Veliahdı Bulukkin'i zehirlemiştir.
9. Halktan saf, temiz Müslümanlar Emîr Badis'e "Neden gayrimüslim birisine güveniyorsunuz?" demiştir. Bu konuda fakih Ebû İshak el-İlbîrî Yahudi vezire ve Yahudiler'e karşı bir kasîde yazmış ve bu kasîde ile halk galeyana gelip onu öldürmüştür.⁵⁵⁹

1066 yılında cereyan eden Gırnata katliamı İslâm tarihinde ender görülen bir olaydır. Genel olarak, kurallara uydukları sürece zımmîlerin kendi dinlerinin gereklerini yerine getirmelerine, mesleklerini icra etmelerine ve kendi hayatlarını yaşamalarına izin verilmiştir.”⁵⁶⁰ Gırnata katliamı Yahudiler arasında edebi bir iz hemen hemen bırakmamıştır. Musa b. Ezra şairlerin biyografisini derlediği eserinde Yusuf b. Nagrila'dan ve Gırnata katliamından kısaca söz etmektedir. Dönemin İbrani şairi İshak b. Gayyat'ın şiirinde de Yusuf'un ölümünden Gırnata katliamının ürkütücü koşullarına dair herhangi bir ima yoktur.⁵⁶¹

Wasserstein, Gırnata'da yaşananları hükümete yapılmış bir darbe olarak yorumlamıştır. Ona göre bu hareket bizzat Müslüman halk tarafından iktidardaki Berberîleri ve Yahudiler'i hedef alan bir eylemdi. Kitlesel bir hareket olmayan bu olay sadece Gırnata'da gerçekleşmiş ve Endülüs'ün diğer bölgelerine yayılmamıştır. Gırnata'dan kaçan Yahudiler yine Müslüman egemenliğindeki Lûsinâ gibi diğer Endülüs şehirlerine sığınmışlardı.⁵⁶² Yusuf'un faaliyetleri Müslüman mutaassıpların nefretine sebep olsa da olaydan birkaç yıl sonra Yahudiler yine Gırnata'da yüksek mevkilere getirilmişlerdir.⁵⁶³

Ashtor, Yusuf b. Nagrila'nın faaliyetlerine ve Gırnata katliamına ilişkin şu değerlendirmelerde bulunmuştur: “Bu dönemde Yahudiler Endülüs şehirlerinde hayati bir unsur oluşturmuş ve nüfusları iktidardaki Berberîlerin sayısını geçmişti. Bununla birlikte Yahudiler'in zenginliği ve gücü Endülüslüler için tahrik ediciydi. Yusuf'un sarayında düzenlenen eğlence toplantıları, zengin Yahudiler'in görkemli görünüşü ve yollarını temizlemek için önlerinde koşan gençler, Müslümanlar arasında çok büyük bir

⁵⁵⁹ İbn Hazm, *er-Redd*, s. 13; İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 218, 192. dipnot.

⁵⁶⁰ Lewis, *a.g.e.*, s. 89.

⁵⁶¹ Mark R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında Orta Çağda Yahudiler*, Köprü Kitapları, Çev: Ahmet Fethi, İstanbul, 2013, s. 277-278.

⁵⁶² Wasserstein, “A Family Story”, s. 524.

⁵⁶³ Baer, *a.g.e.*, s. 35-36.

öfke ve nefrete neden olmuştu. Bunun dışında Yahudi vezirin onuruna methiyeler yazan Müslüman şairler de vardı. İbn el-Ferrâ künyeli el-Ahfaş b. Meymun bunlardan biriydi ve meslektaşları tarafından sert bir şekilde kınandı. Yahudiler, Müslümanları hor görmüştü. Yusuf, Kur'an ile alay ederek sadece Müslümanları değil, Yahudiler'i dahi rahatsız etmişti. Tevrat'ın emirlerini yerine getirmediği ve tüm dinleri küçümsediğine dair söylentiler de vardı. Yahudiler, nesiller boyunca bağlı kalınan geleneksel Yahudi yasasına bağlılığından şüphe etmeye başlamıştı. Bu dönemde varlıklı Yahudiler –devlet çalışanları, silah satıcıları, soylu kâhyaları – kendilerini diğer Yahudiler'den ayrı tuttu. Gerçekten de saraya yakınlık, Yahudiler arasında sınıf ayrımlarına neden olmuştur.”⁵⁶⁴

Ashtor, Yusuf'un devlet aleyhine çığınca işlere girmesini çok sık değişen siyasi ortama bağlamıştır: “Yusuf'un karakterindeki kusurlar, siyasi tehlikelere maruz kalmasından kaynaklandı.” Ashtor ayrıca Yusuf'un sosyal ilişkilerinde ve kamuda gösterdiği yüksek kibir ve hırsı da evliliğindeki mutsuzluğun bir yansıması olarak değerlendirmiştir: “Yusuf'un saygısız davranışlarından Yahudi cemaati de rahatsızdı. Fakat evde huzur olmadığında insan çevresine nasıl sağlıklı bir duruş sergileyebilir ki?” Öte yandan tepkilere neden olan lüks ve refahına dair bir açıklamada bulunmuştur: “Babası İsmail b. Nagrila, Gırnata'nın Yahudi mahallesinde kendi insanları arasında yaşarken Yusuf, Nasrî sultanlarının saraylarının bulunduğu yüksek tepede, Elhamra Sarayı'nda yaşamaktaydı. Eleştirilere neden olan mermer zeminli lüks bir malikâne inşa ettirdi. Gırnata hükümetinde yüksek mevkiler işgal eden varlıklı Yahudiler de görkemli evler inşa ederek Yusuf'un yanına bu alana taşındı.”⁵⁶⁵

Müslüman idaresinin zaaflarından faydalanan bir gayrimüslimin nasıl yükselebildiğini ve durumun nasıl tehlikeli boyutlara ulaşabildiğini gösteren önemli bir tablodur Gırnata vakası. Merkezi idarenin zayıflığı ve otorite boşluğu, bir Yahudi için büyük bir fırsata dönüşmüştür. Müslüman sarayının koridorlarında bir lider gibi hareket etmiş ve emîrin bihaber olduğu bütün olan bitene hâkim olmuştur. Kendisi ve diğer Yahudilerle devlet kadrolarını ele geçirmeleri müslümanlar arasında büyük bir rahatsızlık yaratmıştır. Yusuf b. Nagrila hırsının kurbanı olmuş ve kendi sonunu hazırlamıştır.

2.4.1. Katliamın Fitilini Ateşleyen Kasîde

Arap dünyasında şiirin toplumu etkileyici ve yönlendirici bir rolü olmuştur. Bu minvalde Endülüs'teki şairlerde, şiirleriyle halkı etkilemekte önemli rol oynamıştır.

⁵⁶⁴ Ashtor, *a.g.e.*, I, s. 166-167.

⁵⁶⁵ Ashtor, *a.g.e.*, I, s. 165, 168.

Gırnata Yahudiler'in ve Yusuf b. Nagrila'ya karşı Müslümanların öfkesini körükleyen ve Gırnata katliamının fitilini ateşleyen Ebû İshak el-İlbîrî'nin⁵⁶⁶ kasîdesi çok büyük bir öneme sahiptir. Gırnata Emîrliği'nde toplumsal hareketi başlatan bu kasîdesinin incelenmesi elzemdir.

Şiirin Arap dünyasındaki önemine binaen Müslümanların Yahudiler'e karşı hak arayışının önemli kilometre taşlarından biri olan bu kasîde Yusuf b. Nagrila'ya ve Yahudi güç ve servet tekeline karşı önemli bir propaganda aracı olarak oldukça dikkat çekicidir. Fakih Ebû İshak el-İlbîrî'nin kasîdesinin yarattığı isyan bayrağıyla ortaya çıkan 1066 Gırnata vakası esas olarak Yusuf'un büyüyen gücüne ve Müslümanların mutlak gücünün bir zımmî tarafından kullanılmasına yönelik bir tepkinin sonucu olmuştur.⁵⁶⁷

Ebû İshak el-İlbîrî, Gırnata'nın Berberî yöneticilerine hitap ederek Yahudiler'in hükümetteki etkisine son vermeleri için çağrıda bulunmuş ve Yahudiler'in yaptıkları kötülükler açıklamıştır. El-İlbîrî genel olarak iktidardaki Berberîlere hitap etse de kasîdenin büyük bir bölümünde Emîr Badis'i hedef almış ve emîri ağır bir şekilde eleştirmiştir. Ayrıca doğrudan Yahudi vezirin ismini kullanmamış ondan sadece "O" ve "Maymun" ifadeleriyle bahsetmiştir.⁵⁶⁸

Sinan İlhan'ın tercümesi ile kasîdenin Türkçesi şöyledir:

Git bütün Sanhâcelilere ve meclislerinde bulunanlara söyle

Aslanlar kendi inlerindedir.

Onları sevenin ve şefkat gösterenlerin sözleri,

Bir nasihat ve bir dini görevdir.

Emîriniz ve efendiniz hata yaptı

Kötü niyetliler bunu şeytanca izleyip zevk alıyorlar.

⁵⁶⁶ Aslen İlbîre'lidir. Beni Tüçîb kabilesine mensup olduğu için Tüçîbî adı ile de tanınır. Badis b. Habbus döneminde Gırnata'da kadılık yapan Ali b. Muhammed b. Tevbe'nin kâtibi olarak görev yaptığı ve aynı zamanda ders verdiği bilinmektedir. Yahudilere karşı öfkesi de dâhil olmak üzere şiirlerinin çoğunu Gırnata'dan kovulduktan sonra sürgünde yazmıştır. El-İlbîrî, bir Yahudi'yi vezirliğe getirdiği için sultana, buna rıza gösterdiği için de halka sert tenkitler yöneltmiştir. Biyografisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Süveysî "Ebû İshak el-İlbîrî", s. 170; Nicola Carpentieri, "Abû Ishâq Al-İlbîrî: A Literary Revisitation", *Medievalia*, C. I, S. 19, Barcelona 2016, s. 67-95.

⁵⁶⁷ İbn Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 218, 192. Dipnot; Ebû İshak el-İlbîrî'nin kasîdesinin Gırnata olayına etkisini inceleyen çalışmalar için bkz. Loes Janssen, "Abû Ishâq's Ode Against the Jews and the Massacre of 1066 in Granada", Faculty of Humanities, Middle Eastern Studies (Master), Leiden University, 2016, s. 20; Alejandro G. Sanjuán, "Violencia Contra Los Judíos: El Pogromo De Granada Del Año 459 H/1066." *De Muerte Violenta. Política, Religión y Violencia En Al-Andalus*, 14 Madrid 2004.

⁵⁶⁸ Janssen, *a.g.t.*, s. 21.

Vezirini kâfirlerden seçti
İsteseydi müminlerden seçerdi
Yahudiler onunla yücelip kibirlendiler
Çok rezil ve alçak durumda olan onlar küstahlaştılar
İsteklerine ve en büyük arzularına kavuştular.
Bu aniden oldu ve eskiden bunu tahayyül bile edemezlerdi
Alçakgönüllü mütevazı ve huşu içindeki nice Müslümanlar
Bu müşriklerin en rezil maymunu ve taklitçisi haline geldiler
Onların kendi çabalarıyla bu meydana gelmedi
Lakin aramızdan onlara destekçi çıktı.
Ah niçin onlarla anlaşma yaptı
Dindar ve hayırlı önderlerle.
Onları nereye aitlerse oraya gönder
Ve onları alçakların en alçağına bırak
Aramızda rezil, itibarsız ve hor bir şekilde dolaşıyorlar.
Ölülerini defnetmek için renkli paçavraları
Çöplüklerde eşeleyip arıyorlar.
Büyüklerimizi hafife almaktan geri durmadılar.
Salih insanlara musallat oldular.
Bu ayıplı insanlar cemiyette oturmazlar
Veya sadece yöneticilere sitayiş ederler
Badis sen zeki bir kişisin ve kararların kesin ve akıllıca.
Dünyanın her tarafında borazanla ilan edilirken
Onların ahlaksızlıkları ve kötülükleri senden nasıl gizli kalır?
Bu veled-i zinayı nasıl sevebilirsin?
Dünyalar kadar senden nefret ederlerken, sen yapıp onlar yıkarken

Yücelere nasıl erişebilirsin? Fasık ve hain adama nasıl güvenebilir ve
Arkadaş olabilirsin? Bu çok kötü ve şerir bir refakattir.
Allah indirdiği vahiyde fasıklarla arkadaşlığa karşı uyarıyor.
Bir hizmetçiye bile onlardan alıp seçme, onları en ilenç ilenmeye bırak.
Yoldan çıkmaları ve fasıklıklarından ötürü yeryüzü ağladı
Bizi büyük bir güçle itip nerdeyse yutacaktı.
Gözlerini başka ülkelere çevir
Orada Yahudiler toplum dışına atılmış köpekler gibidirler.
Her yerde onlar uzaklaştırılıp sürülürken
Neden sen bu konuda tek kalıp onları kendine yakın tuttun ki?
Sen çok şerefli yüce meliklerden bir sultansın.
Geride kalanların önde gelenisin
Eskilerin öncülerindensin.
Gırnata'da yaşadığımda orada abesle iştigal edenleri gördüm
Onlar şehri ve bölgeleri taksim etmişlerdi, her lanetli yerde bulunurlardı.
Cibayetlerini (vergilerini) onlar alırlardı, bir güzel afiyetle yerlerdi.
Sen giyinmeye muhtaç iken onlar çok güzel ve şık giyinirlerdi.
Onlar sırlarınıza yediemin ve vakıf olmuşlar.
Hainler nasıl emin olabilirler ki?
Başkaları bir dirhem yiyip harcarken onlar müreffeh bir hayat sürüyorlar
Tanrınıza karşı geldiler, onları ne meneden ne de azarlayan oldu.
Sizi sihirleriyle büyülediler ne görebiliyorsunuz ne de duyabiliyorsunuz.
Çarşılarımızda hayvanlarını kesiyorlar.
Siz de onların tariflerini⁵⁶⁹ yiyorsunuz.
Onların maymunu evini mermerle kaplattı.

⁵⁶⁹ Tarif, Yahudi fikhına göre helal olmayan et.

Orada en güzel su kanalları geçirtti.
Bizim işlerimiz ve ihtiyaçlarımız onun eline kaldı, kapısında bekler olduk.
Bizimle ve dinîmizle alay etmekte, biz Rabbimize dönücüleriz.
O'na yakın olmak amacıyla bir kurban kes, O'na yağlı bir koç kurban et.
Onun milleti üzerindeki baskıyı kaldırmayın,
Onlar değerli her şeyi biriktirmişlerdir.
Tuttukları ve idare ettiklerini kır ve paralarını al.
Onların topladıkları mallara sen daha layıksın.
Onları öldürmeyi güven ihlali olarak algılama
Böyle abesle iştigal etmelerine devam etmeleri zulümdür
Bizim onlarla olan akdimizi ve sözleşmemizi⁵⁷⁰ bozdular
Sen sözleşmeyi bozanlara karşı nasıl suçlu olabilirsin?
Biz gözden ırak tutulup, onlar hep öne çıkarken,
Anlaşmaya nasıl sahip olabilirler?
Biz onlar arasında zelil duruma düşmüşüz,
Sanki biz suçluyuz ve onlar haklılar.
Yaptıkları kötülükleri müsamaha etme
Sen onların yaptıklarına kefilisin ve sorumlusun.
Allah kendisi yanında duranları görür,
Allah'ın tarafında yer alanlar kurtuluşa erenlerdir.”⁵⁷¹

Ebû İshak el-İlbîrî kasîdesine devlet büyüklerini uyarmakla başlamış ve bunu kendisine dini bir görev addetmiştir. Emîr Badis'in vezirlik makamını bir Yahudi'ye teslim etmesinden ve Yahudiler'in Kur'an da kınanma ve alçaltılmalarına rağmen Endülüs'te Müslümanların üzerine çıkarılmalarından yakınmıştır. Kimi dindar Müslümanların onları desteklemesi nedeniyle toplumda sivrildiklerini ifade etmiştir. Zımmî hukuku gereğince Yahudiler'e hak ettikleri gibi davranılmasını tavsiye etmiştir.

⁵⁷⁰ Gayrimüslimlerle yapılan zımmî anlaşmasından bahsedilmektedir.

⁵⁷¹ İlhan, *a.g.t.*, s. 117-120.

Doğrudan Emîr Badis'e seslenerek zeki ve akıllı başında biri olarak neden onların Müslümanlardan ölümüne nefret etmelerine rağmen onlara ve özellikle de Yusuf'a nasıl güvenebildiğini sormuş ve bunun, Allah'ın onlar hakkındaki hükmüne karşı çıkan bir davranış olduğunu söylemiştir. Emîr Badis'e dünyanın diğer ülkelerinde dışlanan bu fasıkları kendisinden uzaklaştırmasını ve bu konuda gözünü dünyaya çevirip bakmasını tavsiye etmiştir. Yahudiler'in Gırnata'daki refahlarından ve Müslüman halkın üstüne çıkmalarından ve onların yaptıklarına karşı kör ve sağır kaldığı için Emîr Badis'e sitemde bulunmuştur. Kibre bulanmış Yahudi vezirin kendisi için bir saray yaptırdığını ve Müslümanlarla alay etmesine rağmen işlerin onun eline bırakıldığından yakınmıştır. Emîre, Allah'ın kendisini affetmesi için bir kurban kesmesini, zımmet akdindeki gibi Yahudiler üzerinde baskı kurmasını, refahlarını ellerinden almasını, mallarına el koymasını, gerekirse öldürmekten kaçınmamasını, zira asıl zulmün onların haksızlıklarına göz yummak olduğunu belirtirmiştir. Son olarak Yahudiler'in yolsuzluklarından Emîr Badis'i sorumlu tutarak yalnızca Allah'ın onlar hakkındaki hükmüne uymakla kurtuluşa erebileceğini söyleyemiş ve kasîdesini noktalamıştır.

Büyük Ortadoğu tarihçisi Bernard Lewis, Ebû İshak el-İlbîrî ve kasîdesini şöyle değerlendirmiştir: "Hristiyan anti-semitizminin aksine Ebû İshak öfkesinde bile Yahudiler'e yaşama, geçimini sağlama ve dinlerini icra etme haklarını reddetmez. Bir fakih olarak bu hakların kutsal yasa ile güvence altına alındığının ve bağlayıcı bir hukuk sözleşmesi olan zımmete dâhil edildiğinin farkındadır. İnkâr etmek bir yana Ebû İshak bu sözleşmeyi önemsizleştirmek bile istemez. Tersine Yahudiler'i müsadere ederken ya da öldürürken bile yasalara uygun davranılmasını yani dini yasa tarafından ortaya konmuş kuralları ihlal etmemeleri ve dolayısıyla öbür dünyadaki hayatlarını tehlikeye atmamaları gerektiğine ikna etmeye çalışır. Sözleşmeyi ihlal eden ve Müslümanlar için bağlayıcılığını ortadan kaldıran Yahudilerdir. Müslüman halk ve yöneticileri zımmîlik çerçevesinde Yahudiler'e saldırdıklarında, öldürdüklerinde ya da mallarına el koyduklarında yasalara karşı gelmiş, yani günah işlemiş olmazlar."⁵⁷²

2.4.2. Kur'an Karşıtı Risâlesi ve İbn Hazm'ın Reddiyesi

Fakih Ebû İshak el-İlbîrî'nin kasîdesinin yanı sıra Müslümanların nefretini körükleyen, Gırnata katliamının fitilini ateşleyen ve nihayetinde Yahudi vezirin sonunu

⁵⁷² Lewis, *a.g.e.*, s. 88-89.

getiren bir diğerk vaka ise Yusuf b. Negrila'nın *Tenakuzu'l-Kur'an* (Kur'an'ın Çelişkileri) adlı bir risâle kaleme almış olmasıdır.

İbn Negrila'nın risâlesinin orijinal metni günümüzde mevcut değildir. Kur'an'ı tenkit ettiği bu risâlenin varlığını İbn Hazm'dan öğretmekteyiz. İbn Hazm, bu Yahudi ile daha önce tanışıklığının olduğunu söylemiştir. İbn Hazm, Allah'ın kendilerine sürekli lanet ettiği bir millet olan Yahudiler'den bir zındığın Allah'ın kelimindeki çelişkileri ortaya çıkarmak amacıyla bir risâle yazdığını haber alınca hiç vakit kaybetmeden bir reddiye hazırlamıştır.⁵⁷³

Yücedoğru'dan naklen İbn Hazm reddiyesinde Yahudi vezire olan öfkesini şöyle dile getirmiştir: “Allah'ın laneti üzerlerine olduğu Yahudiler'in en zelil ve en rezil grubu gizli zındıklar ehlinden kalbi İslâm'a ve Müslümanlara karşı kinle dolu olan, yüreği peygamber (S.A.V.) nefretiyle dolu bir adam çıktı. Arsızlık onun dengesini bozmuş ve kibir dizginlerini elden bırakmasına neden oldu. Alçak nefsi mal çokluğu yüzünden kibirlenmeye başladı. Adi niyetlerinin yanında altın ve gümüşün fazlalığı ağır geldi ve kendi zannınca Allah Teâlâ'nın keliması Kur'an'daki çelişkileri açıklamak maksadıyla başta din ehlini sonra riyaset ehlini hakir görerek bir kitap yazdı. Bu mel'unun yaptığı işi öğrenince Allah'ın verdiği güç, dinimin, lisanımın ve anlayışımın kuvvetiyle düzeltmek, dinimi savunmak ve açıklamak için hemen bu hasisin kitabını incelemeye başladım. Görünürde Yahudi kisvesine bürünüp içinde dehriyye (materyalist) mezhebine bağlılığını gizleyen bu hasis zındığa yardım edenlerin varlığını Allah'a şikâyet ediyoruz. Haddini aşır mütevazılık zincirini boynundan çıkardığı için ona verilmesi gereken ceza; kanının akıtılması, malına el konulması eşinin ve çocuklarının köle olarak alınması, zimmetinden uzak tutulması, malından ve ailesinden menedilmesidir.⁵⁷⁴

İbn Negrila'nın Kur'an'da çelişkilerin olduğunu ispat etmek için kaleme aldığı risâlenin gerçekliğine dair bazı görüşler mevcuttur. Batılı ve Yahudi tarihçilere göre İbn Hazm'ın bizzat görmeyip başkasından duyduğu ve ondan sonrakilere de ulaşamayan bu risâle tamamen İbn Hazm tarafından uydurulmuştur. Müslüman araştırmacılara göre ise İbn Hazm'ın reddiyesinin muhatabı denildiği gibi İsmail b. Negrila değil oğlu Yusuf b. Negrila'dır.

⁵⁷³ İbn Hazm el-Endelüsî, *er-Reddi Ala İbn Negrila el-Yahudi ve Resail el-Uhra*, Tahk: İhsan Abbas, Mektebet Daru'l-Uruba, Kahire 1960, s.53.

⁵⁷⁴ İbn Negrila'nın Kur'an karşıtı risâlesi ve İbn Hazm'ın reddiyesi hakkındaki tez çalışması için bkz. Zeynep Yücedoğru, “*İbn Hazm ve Er-Red 'Alâ İbnî'n-Nağrile El-Yehûdi İsimli Reddiyesinin Analizi*”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009, s.87.

Schirmann ve Lewis'e göre: "İbn Hazm gençliğinde siyasetle uğraşmış ancak başarısız olmuştu. Sapkın bir Yahudi'nin kendisinin başarısız olduğu bir alanda yükselmesini çekememişti. Bu yüzden İbn Hazm Müslümanları, Berberileri ve diğer milletleri Yahudi vezire ve diğer Yahudi memurlara karşı kışkırtmak amacıyla böyle bir risalenin yazıldığına dair uydurma bir reddiye yazmıştır."⁵⁷⁵

Roth, Gırnata Emîrliği için ne kadar değerli ve vazgeçilmez olursa olsun böyle bir dini saldırıyı yazmaya cesaret eden bir Yahudi'nin yaşamasına asla müsaade edilmeyeceğini bu sebeple İsmail b. Nagrila'ya atfedilen risâlenin Yahudiler'e saldırmanın bir bahanesi olarak İbn Hazm tarafından uydurulmuş edebi bir kurgudan ibaret olduğunu belirtmiştir.⁵⁷⁶

Wasserstein ise, İslâm'ın temeli Kur'an'a yapılan bu tür bir saldırının, hele ki bir zımmî tarafından ise Müslümanlar arasında çok büyük tepkilere yol açabilecek türden bir eylem olduğunu ve İsmail b. Nagrila'nın devlet idaresindeki yüksek mevkiini riske atmasının beklenecek bir durum olmadığını öne sürmüştür. Eğer gerçekten bu risâle yazılmışsa bile, İbn Hazm'ın kışkırtıcı reddiyesi yüzünden İsmail'in kesinlikle hiçbir olumsuz etki yaşamadığını ifade etmiştir.⁵⁷⁷

İbn Hazm'ın reddiyesini tahkik eden İhsan Abbas ise bu meseleye yeni bir yorum getirerek *Tenakuzu'l-Kur'an* adlı bu risâlenin İsmail tarafından değil oğlu Yusuf tarafından yazıldığını dolayısıyla İbn Hazm'ın reddiyesini Yusuf'a isnat ettiğini öne sürmüştür. Bu savını, İbn Hazm'ın *el-Fasl* adlı eserinde İsmail hakkındaki olumlu ifadelerine dayandırmıştır. Daha önceden onu tanıdığını ve sık sık teoloji tartışmaları için bir araya geldiklerini söyleyen İbn Hazm'ın, İsmail hakkında "Yahudiler'den en âlim olanı ve en iyi münazara edeni İbn Nagrila'dır" ve "İsmail âlim, güçlü ve mücadeleci bir şahsiyettir" şeklindeki olumlu yorumlarından ötürü reddiyesinde hedef aldığı Yahudi'nin o olamayacağını vurgulamıştır. Oysaki İbn Hazm, reddiyesinin başında Yahudi vezirden olumsuzlukla ve öfkeyle söz etmiştir. İbn Nagrila olarak zikrettiği kişi hakkında "Bu adam çok zayıf bir hükümdarın hâkimiyeti altında çalışıyor... Mal toplamaya meraklıydı... Onun ilmi zayıftı... Anlayışı zayıftı..." ifadelerini kullandığından ötürü bu özelliklerin Yusuf'u işaret ettiğini ve bu sebeple yüksek ihtimal risâleyi yazanın Yusuf b. Nagrila olduğunu belirtmiştir.⁵⁷⁸

⁵⁷⁵ Schirmann, *a.g.m.*, s. 111; Lewis, *a.g.e.*, s.145-146.

⁵⁷⁶ Roth, *Jews, Visigoths*, s.99-101.

⁵⁷⁷ Wasserstein, *a.g.e.*, s. 201-204.

⁵⁷⁸ İbn Hazm, *er-Redd*, s.17-18.

Sinan İlhan ise bu durumu şöyle tahlil etmiştir: “Bilindiği üzere Endülüs tarihinde İbn Nagrila adıyla anılan iki kişi mevcuttur. Biri İsmail b. Nagrila, diğeri ise onun oğlu Yusuf b. Nagrila’dır. Yusuf’un Kur’an’a karşı saldırıları ve düşmanlığı açıkça kaydedilen bir vakıadır. Bu niteleme İsmail’in oğlu Yusuf için geçerlidir. İbn Hazm bu risâlesinin içinde “İbn Nagrila” diye bahsetmemiş, “zayıf bir yönetimin gölgesinde yaşayan, nankör ve umursamaz tavırlı, mallarının çokluğuyla böbürlen, bilgisiz ve kıt görüşlü Yahudi’nin bir kitap yazarak kendi zannına göre Kur’an’daki çelişkilerden bahsetme ve din ehli mensupları hafife alma” nitelemesinde bulunmuştur. Bu sıfatlar babasından ziyade oğlu Yusuf’u işaret etmektedir. İbn Hazm, bu Yahudi’nin zevahirde her ne kadar Yahudi dini mensubu görünüyorsa da aslında onun bir “dehri (materyalist)” olduğunu ifade etmiştir.”⁵⁷⁹

Bu hususta yapılan tez çalışmasında Zeynep Yücedoğru, *Kur’an’ın Çelişkileri* adlı risâlenin İsmail b. Nagrila değil kendisinden sonra vezirlik makamını devralan oğlu Yusuf b. Nagrila olduğu kanaatine varmıştır. “İbn Hazm’ın politik başarısızlık hırsıyla, İslâm devletinde başarılı olmuş bir Yahudi’yi mevkiinden indirmek için yazdığı yönündeki iddialar kabul edilemez. İbn Hazm reddiyesini Yahudiler’in Endülüs toplumu içindeki baskın konumu, ahlakı bozuk Müslüman idarecileri İslâmî kurallara uymadıkları, yönetimi Yahudiler’in eline bıraktıkları ve zenginliğe kapıldıkları gerekçesiyle sert bir şekilde eleştirmek için yazmıştır. Her ne kadar İsmail b. Nagrila’nın da aldığı kutsal kitap eğitimi, İbn Hazm’ında belirttiği gibi cedeldeki⁵⁸⁰ kabiliyeti ve bilgisi bu şekilde bir eser kaleme almak için müsait bir kişilik olsa da Müslüman devletindeki vezirlik konumu, devlet adına yazışırken İslâmî kurallara uyacak hassasiyeti gösterecek kadar politik bir zihniyete sahip olması, onun eleştirileri kendisine yöneltecek Kur’an karşıtı bir risâle yazmasını mümkün kılmamaktadır.” Yine “İsmail b. Nagrila’nın özellikle Endülüslü Müslüman tarihçilerin nezdinde İslâmî kurallara aykırı olmasına rağmen Arapça künyesi (Ebû İbrahim) ile takdim edilecek kadar saygıdeğer bir Yahudi olması risâlenin yazarının o değil oğlu Yusuf olduğunu göstermektedir.”⁵⁸¹

Batılı ve Yahudi tarihçilerin ifadeleriyle Müslüman tarihçilerin ifadeleri mukayese edildiğinde ilk grubun objektiflikten ve gerçeklikten uzak bir tavır sergiledikleri görülmektedir. Kur’an’ın çelişkilerini ortaya çıkarmak maksadıyla yazılan risâlenin İbn Hazm’ın eline geçmemesini ve günümüze kadar ulaşmamasını, bu risâlenin

⁵⁷⁹ İlhan, *a.g.t.*, s.104-105.

⁵⁸⁰ Bir düşüncedeki çelişkileri tartışarak gösterme sanatı.

⁵⁸¹ Yücedoğru, *a.g.t.*, s.82-84.

yokluğuna delil saymışlar ve iftira olduğuna dair zayıf bir kanaat ortaya koymuşlardır. Ancak İbn Hazm ve Yusuf b. Nagrila'nın tarihi kişilikleri ana kaynaklar ışığında değerlendirildiğinde asıl iftiranın İbn Hazm'a atıldığı görölmüştür. Zira İbn Hazm genelde Orta Çağ İşlâm dünyasının özelde Endölüs'ün büyük fakihlerinden olup dünya makamını kazanmak için iftira yollu uydurma bir reddiye yazacak kadar hırslı bir karaktere sahip değıldi, olmasıda beklenemezdi. İbn Hazm'ın reddiyeyi yazma amacı devlet idaresinde koltuk kazanmak değıl bir din adamı olarak Allah'ın kelamına yönelik eleştirilere karşı dinini müdaafa etmektir. İbn Hazm'ın bu Yahudinin nasıl biri olduğuna dair tasvirlerine bakıldığında *Kur'an'ın Çelişkileri* adlı risaleyi yazanın babası İsmail b. Nagrila değıl oğlu Yusuf b. Nagrila olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Miladi ilk asırlardan beri İber Yarımadası'nda yaşayan Yahudiler, Vizigot idaresinde özgürlüklerini sınırlayan, dini ve ekonomik faaliyetlerini kısıtlayan ve onları köleleştiren sert yasalara tabi tutulmuşlardır. Yahudiler, zaman zaman toplanan konsillerde alınan kararlarda, hükümette istihdam edilmek bir yana toplumsal hayatın her alanından dışlanmışlardır. Özellikle Kral Egica başkanlığında toplanan 17. Toledo Konsili, baskının ve nefretin boyutunu gösteren önemli bir gelişmedir. Burada tüm Yahudiler'in mülklerinin ellerinden alınmasına ve köleleştirilmesine karar vermiştir. Bütün Yahudiler ömür boyu köle olacak, toprakları ve evleri ellerinden alınacak, hiçbir dini tören ve bayram kutlamayacak, haram sayılan yiyecekleri yemeyi reddetmeyecek, yedi yaş ve üzeri tüm Yahudi çocukları Hristiyan olarak yetiştirilmek üzere ailelerinden alınacaktı.

711 yılında Emevî orduları Kuzey Afrika valisi Musa b. Nusayr ile Tarık b. Ziyad önderliğinde İber Yarımadası'nı fethetmiştir. Bölgede Müslüman hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte başta Yahudiler olmak üzere bölge halkları Vizgot baskından kurtulmuştur. Vizigot zulmünden kurtulan Yahudiler Endülüs İslâm idaresi altında Orta Çağ'ın en özgür Yahudiler'i olmuştur. Bir başka ifadeyle Müslümanların fethi Yahudiler'in cehennemini cennete çevirmiştir. Fetihten sonraki yüzyıllarda Müslüman toplumuna iyice entegre olan Yahudiler, din değiştirmeden vezirlik gibi en üst makamlarda istihdam edilmeye başlanmıştır. Yahudiler'in Endülüs bürokrasisinde asıl yükselişleri “altın çağlar” diye adlandırdıkları mülûkû't-tavâif (1031-1090) döneminde gerçekleşmiştir.

Endülüs'ün fethinde Yahudiler'in rolüne dair dikkat çekici bir nokta tespit edilmiştir. Bu husus, Kaula el-Yahudi adındaki Yahudi bir komutanın bizzat Târik b. Ziyad tarafından görevlendirilip İslâm ordusuna katılarak fâtihlere yardım ettiği ve Yahudi ordusunun başında Vizigotlar'a karşı savaştığıdır. Endülüs'ün fethinde Müslüman-Yahudi ittifakı noktasında Yahudiler'in Endülüs'ün fethindeki rolleri, özellikle savaş meydanındaki akıbetleri daha derinlemesine incelenmesi gereken farklı bir araştırma konusu olduğundan bu hadise gelecekteki araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

711 yılında Endülüs fatihleri ve beraberindeki İslâm ordusunun İber Yarımadası'na gelişi Yahudiler tarafından kurtarıcı olarak görülmüştür. Hatta Yahudi tarihçiler, Târik b. Ziyad'ı kendi ulusal tarihlerinin kahramanlarından biri olarak

addetmişlerdir. Onların deyimiyle Yahudiler'in intikamını İshak'ın soyu değil, onların çöldeki akrabaları yani İsmail'in çocukları almıştır. Fetih aynı zamanda farklı coğrafyalardaki Yahudiler'in kitleler halinde Endülüs'e göç etmesine de neden olmuştur. Öyle ki Endülüs, diaspora tarihi boyunca Yahudiler'in altın çağlarını yaşadıkları bir refah ve cazibe merkezi olmuştur. Şüphesiz bazı Arap tarihçilerinin Gırnata için Yahudi şehri demeleri de bu coğrafyadaki Yahudi nüfusunun boyutunu göstermektedir. Endülüs toplumunda ötekileştirilmeyen Yahudiler Müslümanlarla iyice kaynaşmıştır. Genellikle ayrı mahallelerde yaşasalar da sokakta ve pazarda iç içe bir hayat sürmüş, birlikte ticaret yapmış, birlikte ilim meclisleri düzenlemiş, Müslümanların giyim tarzını benimsemiş, Arapça konuşmuş ve Müslüman isimleri kullanmışlardır. Yahudiler'in bu durumu yani müslümanlara benzemeye çalışmaları, şüphesiz Müslümanlara duydukları sempatiyi ve Endülüs medeniyetine hissettikleri aidiyeti göstermektedir. Elbette bu durumda en çok Endülüs idarecilerinin ılımlı ve barışçıl siyasi yönetimi etkili olmuştur.

Yahudiler VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Kapalı toplum yapısına sahip Yahudi cemaati X. yüzyıla gelindiğinde sadece Endülüs'te değil Mezopotamya'da da aynı değişimi yaşamıştır. Ticarete yoğunlaşan Yahudiler sıcak para hareketi içerisine girmiş ve zayıflayan devletlerin borçlanma ihtiyacına çökmüş tefeci unsurlar olarak sarraflıkta ve bankerlikte aktif hale gelmiştir. Yahudiler'in vezirliğe kadar yükselebilmelerinde bu toplumsal dönüşüm etkili olmuştur. Bunu da İslam kültüründen beslenerek, o özgürlükten faydalanarak sağlamışlardır.

Yapılan çalışmada 7 Yahudi vezire rastlanılmıştır. Endülüslü Yahudi vezirlerin ilki Hasday b. Şaprut'tur. Endülüs Emevî halifesi III. Abdurrahman'nın hizmetinde çalışmıştır. Daha sonra gelen vezirlerin tamamı merkezi otoritenin çıktığı pek çok yerel idarelerin olduğu mülûkü't-tavâif döneminde görevlendirilmiştir. Yakutiel b. İshak 1030 yılında Sarakusta'daki Benî Tüçîb sarayında, İbn Sadray XI. yüzyılda Sehle'deki (Albarracin) Benî Rezîn sarayında vezirlik yapmıştır. İsmail b. Nagra İbn Sadray XI. yüzyılda Sehle'deki Benî Rezîn sarayında baş vezirlik yapmıştır. İsmail b. Nagra'nın ölümünden sonra oğlu Yusuf b. Nagra vezirlik görevini babasından devralarak yine Benî Rezîn sarayında vezirlik yapmıştır. Ebû'l Fadl b. Hasday XI. yüzyılın ikinci yarısında Sarakusta'da Benî Hûd sarayında vezirlik yapmıştır. Son olarak İbrahim b. Muhacir XI. yüzyılın ikinci yarısında İşbiliye'deki Abbadî sarayında vezirlik yapmıştır.

Adı geçen Yahudi vezirlerin tümü Arapça'ya son derece hâkim olmalarıyla ve birden çok yabancı dili konuşabilmeleriyle dikkat çekmiştir. Bu yönleriyle uluslararası

diplomaside önemli bir yer edinmişlerdir. İdari yönlerinin dışında neredeyse her biri dini bir lider olarak Yahudi cemaati liderliğini de yapmıştır. Kendi dönemlerinde dünya üzerinde ulaşabildikleri tüm Yahudiler'e yardım etmiş, Yahudi çalışmalarını desteklemiş, ilim ve bilim faaliyetlerini yönetmişlerdir.

Endülüslü Yahudi vezirlerden üçü toplumsal etkileriyle ve faaliyetleriyle diğerlerinden öne çıkmıştır. Bunlardan biri Hasday b. Şaprut'tur. Halife III. Abdurrahman'ın özel hekimi olarak girdiği sarayda yetki ve sorumlulukları zamanla genişletilerek gümrük müfettişi, diplomat ve elçilik gibi görevlerde bulunmuştur. Kuzey Avrupa'daki Hristiyan krallıklarla gerçekleştirdiği başarılı müzakereler sonucu halifenin takdirini ve güvenini kazanmıştır. Diğer tüm Yahudi vezirler gibi Hasday'da siyasi gücünü dünyanın çeşitli ülkelerinde ezilen Yahudiler'i korumak için kullanmıştır. Bunlardan en önemlisi Bizans İmparatoriçesi Helena'ya yazdığı mektubudur.

Diğer öne çıkan iki Yahudi baba-oğul vezirler ise İsmail b. Nagrila ve Yusuf b. Nagrila'dır. Her ikisi de Berberî Gırnata Emîrliği'nde baş vezirlik görevinde bulunmuştur. İsmail b. Nagrila Gırnata Emîrliği'nin taht mücadelesinde etkin rol oynayarak devlet başkanını belirlemiş, iç ve dış politikayı yönetmiş, hazinenin anahtarları kendisine verilmiş, idari kadroları Yahudilerle doldurmuş ve bir Yahudi olarak Müslüman ordusunu komuta etmiştir. Dindar Müslümanlar Gırnata Emîri Badis'e Yahudiler'in hükümetteki etkisine son vermesi için çağrıda bulunsa da İsmail b. Nagrila zamanla emîrin vazgeçemeyeceği bir devet adamı olmuş ve onu kaybetmemek adına Müslümanlarla savaştan dahi çekinmemiştir.

İsmail b. Nagrila'nın ölümüyle vezirlik görevi oğlu Yusuf b. Nagrila'ya verilmiştir. Yusuf b. Nagrila sarayda rakip gördüğü herkesi bir piyon gibi diskalifiye etmiştir. Şahsi hırsları için veliahdı dahi suikast yoluyla öldürmekten çekinmemiştir. Saraydaki casusları sayesinde emîrin attığı her adımı takip etmiş, hazine dâhil devletin bütün birimlerinin kontrolünü eline geçirmiştir. Yusuf b. Nagrila'nın şahsi çıkarları devlet çıkarlarının önüne geçmiştir. Sarayda etkisi altına alabileceği biri kalmayınca devleti bir başka devletin saldırısına açmıştır. Bu yolla kendisinin kralı olacağı bir Yahudi devleti kurmak amacıyla gizli bir antlaşmayla devlete karşı ihanet içinde olmuştur. Bu hadise Yahudiler'in tarihi süreç içerisinde peygamberlerine veya yöneticilerine ihanetlerinin genetik olarak hala sürdüğünü aklımıza getirmektedir.

Orta Çağ'da Yahudiler'e gösterilen yüksek müsamaha yalnızca Endülüs'e özgü bir durum olmuştur. Ancak Yahudiler siyasi ve dini otoritenin zayıf olduğu dönemlerde Endülüs hoşgörüsünü istismar etmiş, Müslümanlardan daha fazla imtiyaz elde etmiş ve Müslümanlar üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır. Bu da Müslümanların tepkisine neden olmuştur. Şikâyetler en çok baba-oğul Yahudi vezirler -İsmail b. Nagrila ve Yusuf b. Nagrila- döneminde artmıştır. Gırnata Emîri Habbus'un İsmail b. Nagrila'nın Müslümanlara karşı büyüklenmesini görmezlikten gelmesi ve yine Emîr Badis'in İsmail'in vezirliğinde ısrarlı davranması ülke krizine varan olaylara sebebiyet vermiştir. Nitekim Meriye Emirliği, Gırnata Emîri Badis'e başta Yahudi vezir İsmail b. Nagrila olmak üzere tüm Yahudiler'in görevden uzaklaştırılmasını talep eden bir dizi uyarı mektubu gönderdiğinde Emîr Badis, Yahudi veziri için savaşmayı –Müslüman kanı dökmeyi– göze almıştır.

İsmail b. Nagrila ve Yusuf b. Nagrila elde ettikleri siyasi ve ekonomik güç ile Müslümanlar üzerinde otorite kurmuş, devlet kadrolarını Yahudilerle doldurmuş, mallarına mal katarak zenginleşmiş ve servetleriyle gösteriş yapmıştır. Müslümanların Yahudiler'e tepkisine rağmen yine de Gırnata'nın Berberî yöneticileri kendi şahsi çıkarları için Yahudiler'i devletin önemli birimlerinde istihdam etmeye devam etmiş ve Müslümanlar üzerinde otorite kurmalarına izin vermiştir.

Yahudiler Endülüs İslâm idaresi altında Orta Çağ'ın en özgür ve en müreffeh Yahudiler'i olmalarına rağmen devamlı surette kendi kendilerini yönettikleri bir Yahudi devleti hayali kurmuştur. Yahudi vezirlerden halifeye ve makamına sadıklığıyla bilinen Hasday b. Şaprut'un Hazar Devleti üzerinden Yahudi devleti hayali, İsmail b. Nagrila'nın kurtuluş teması içeren şiirleri ve Yusuf b. Nagrila'nın gizli anlaşmalarla Yahudi devleti kurma girişimi, Yahudiler'in tarihi belleklerindeki mesihi kurtuluş anlayışının ne denli yönlendirici bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Yahudiler'in kendi dini inançlarını değiştirmeden bir zımmî olarak halkı ve kendisi Müslüman olan bir devletin yönetimine getirilme nedenlerini sorgulamakla başladığımız bu sürecin sonunda ulaştığımız nihai cevaplar şöyledir. Literatürde yaygın kabule göre Yahudiler'in devlet kademelerine getirilmelerindeki en büyük neden Endülüs'ün farklı kimliklere karşı geliştirdiği yüksek müsamaha (hoşgörü) ve liyakat esasına dayalı atama sistemidir. Fakat liyakat esaslı atamaların başvezirlik için değil, daha düşük rütbeli memurluklar için yapıldığı görülmüştür. Zira merkezi otoritenin güçlü olduğu Valiler Dönemi (711-755) ile Halifelik Dönemi (929-1031) arasında başvezirlik

makamında yüksek rütbeli bir Yahudiye rastlanılmamıştır. Burada tek istisna Hasday b. Şaprut'tur. Ki ona da Halife III. Abdurrahman Müslümanların tepkisini çekmemek adına dini hükümleri de dikkate alarak resmi anlamda vezir unvanını vermemiştir. Bu dönemlerde Yahudiler ihtiyaç halinde vergi tahsildarı, tercümanlık, kâtiplik gibi daha alt birimlerde istihdam edilmişlerdir. Ancak Yahudiler'in yöneticilikte zirveye ulaşması ise Endülüs'te merkezi otoritenin tamamen çöktüğü pek çok yerel idari birimin oluştuğu Mülûkü't-Tavâif (1031-1090) döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönem pek çok iç ve dış savaşın yaşandığı, fitnenin kol gezdiği, Yahudiler'in Müslümanları birbirine düşürdüğü, yöneticilerin içkiye düşkünleştiği, zımmî hukukunun hiçe sayıldığı, bir Yahudi için Müslüman kanının döküldüğü bir dönemdir. Saydığımız bu sebeplerle Yahudiler'in Endülüs'te baş vezirlik makamına atanması ve Yahudiler'in toplumda bu denli sivrilmeleri hoşgörü ve liyakat esasından değil Müslüman yöneticilerin kişisel zaaflarından ve idari kabiliyetsizliklerinden kaynaklandığı görülmüştür. Ayrıca İslâm'ın Yahudiler hakkında verdiği hükümlere, dini inancı zayıf Müslüman yöneticilerin kayıtsız kalması da Yahudiler'in hayal dahi edemeyecekleri makamları elde etmelerine sebep olmuştur. Endülüs'ün içinde bulunduğu bu siyasi istikrarsızlık, siyasi ve toplumsal hayatta Yahudiler için bir milat olmuştur.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

- İBN BATTÛTA TANCİ, Ebu Abdullah Muhammed, *Rihletü İbn Battûta/Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfar (İbn Battuta Seyahatnâmesi)*, Çev. A. Sait Aykut, C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- EL-BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-Büldân / Ülkelerin Fetihleri*, Trc. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- İBN BESSÂM, Eş-Şenterini Ebü'l-Hasan Ali b. Bessam el-Endelüs, 542/1147, *ez-Zahîre fî Mehasini ehli'l-Cezire*, C. I/II, Thk. İhsan Abbas, Dârü's-Sekâfe, Beyrut 1979.
- BULUKKİN, Abdullah b. et-Tibyân, *(TheTibyan: Memoirs of Abdallah b. Buluggin Las tZirid Amir of Granada)*, Trc. Amin T. Tibi, E.J. Brill, Leiden 1986.
- İBN CÜLCÜL, *Tabakâtü'l-Etîbbâ Ve'l-Hükemâ*, Tahk: Fuat Seyyid, Matbau'l-Mahat El-İlmî El Fransi, C.X, Kahire 1955, ss.22-23.
- İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil fî't-Tarih*, C. IV, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- İBN HALDÛN, *Mukaddime*, Çev. Halil Kendir, C. I-II, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004.
- İBN HAYYAN, “Muqtabis”, *Medieval Iberia*, Ed. O. R. Constable, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1997, ss. 67-72.
- İBN HAZM el-Endelüsi. *er-Reddi Ala İbn Nagrila el-Yahudi ve Resail el-Uhra*, Tahk: İhsan Abbas, Mektebet Daru'l-Uruba, Kahire 1960.
- İBN HAZM el-Endelüsi. *el-Fasl Fi'l-Milel Ve'l-Ehvâ' Ve'n-Nihal / Dinler ve Mezhepler Tarihi*, C. I, Çev: Halil İ. Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları İstanbul 2017.
- İBN HURDÂZBÎH, *el-Mesâlikve'l-Memâlik, (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.
- İBN İZÂRÎ, Ebu Abdullah Muhammed el-Merrakuşî, *el-Beyânu'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüsve'l-Mağrib*, Tahk: G.S. Colin- E. L. Provençal, Daru's-Sekafe, Beyrut 1983.
- İBNÜ'L-KERDEBÛS, Ebû Mervan Abdülmelik b. el-Kerdebûs, *el-İktifâ fî Ahbâri'l-Hulefâ, Historia de al-Andalus*, Ed. Maíllo Salgado Felipe, Madrid 1986.
- İBNÜ'L-KÛTIYYE, *Târihuiſtitâhi'l-Endelüs*, İngilizce tercümesinden yararlanılmıştır bkz. *Early Islamic Spain: The History of Ibn al-Qûtiya*, Çev. David James, Routledge, New York 2009.
- EL-MAKKARÎ, Şihabüddin Ahmed et-Tilmesanî (ö. h.1041/m.1631), *Nafhu't-Tibmin Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratîb*, Tahk: İhsan Abbas, Daru's-Sadr, C.III, Beyrut 1968.
- EL-MAKKARÎ, Şihabüddin Ahmed et-Telmesani, *Nefhu't-Tibmin Ğusni'l Endelüsî'r-Ratîb*. İngilizce çevirisinden yararlanılmıştır bkz. *The History of the*

Mohammedan Dynasties in Spain, Çev. Pascual de Gayangos, Hughes Allen and Company, London 1840.

MAKKÎ, Mahmoud. “The Political History of al-Andalus (92/711-897/1492)”, *The Legacy of Muslim Spain*, Ed. Salma Khadra Jayyusi, E. J. Brill, Leiden 1992, s.3-87, s. 24.

MÜELLİFİ MEÇHUL, *Ahbâr Mecmua, A History of Early Al-Andalus: The Akhbar majmû’a*, Çev. David James, London 2012.

SAİD EL-ENDELÜSÎ, *Tabakâtü’l-Ümem*, Çev. Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014.

İBN EBÛ USAYBİA, Muvafikuddin Ebu’l-Abbas Ahmed b. el-Kasım bin Halifa b. Yunus es-Sadi el-Hazreci (h. 600-668 / m.1023-1269), *Uyûnu’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Ettibbâ*, Tahk: Nizar Rıda, Beyrut, Dârü’l-Mektebeti’l-Hayat t.y.

Araştırma Eserler

ABDESSELEM, Afif Ben “Les Banū Razīn, Princes De La Sahla (Albarracin)”, *La Vie Littéraire Dans L’Espagne Musulmane Sous Les Mulūk Al-Ṭawā’if*, Presses de l’Ifpo, Damas 2001, ss.157-161.

ADIGÜZEL, Adnan. - ÇAKAN, Barış. “Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı (41-132/661-750)”, *İSTEM*, Sayı: 34, 2019, ss.329-351.

ADIGÜZEL, Cumhur E. “Zîriler”, *DİA*, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 462.

AKGÜÇ, Mahmut. *Selçuklu Çağında İslâm Toplumunda Yahudiler (11-14. Yüzyıl)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2019.

ALASLAN, Hamdi. “İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış” *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, Sayı:98, Ekim 1995, ss.1-23.

ALPER, Ömer M. “Maşaallah b. Eseri”, *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s.104.

ANGELES, Gallego M. “Approaches to the Study of Muslim and Jewish Women in Medieval Iberian Peninsula: The Poetess Qasmuna bat Ismail.” *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos Sección Hebreo*, C. XLVIII, 2010, ss.63-75.

APAYDIN, H. Yunus. “İbn Hazm”, *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 51.

ARSLANTAŞ, Nuh. *Emeviler Döneminde Yahudiler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.

ARSLANTAŞ, Nuh. *Abbasiler ve Fatımiler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

ARSLANTAŞ, Nuh. “Zûnüvâs”, *DİA*, C. XLIV, İstanbul 2013, ss.511-513.

ARSLANTAŞ, Nuh. “Abbasiler Döneminde Yahudiler’in Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar” *Belleten*, C. LXXIX, S.286, Aralık 2015, s.847-876.

ARTAMONOV, Mihail İ. *Hazar Tarihi; Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

ASHTOR, Eliyahu, *The Jews Moslem Spain*, Trc. Aaron Klein – Jenny Machlowitz Klein, The Jewish Publication Society, Philadelphia 1992.

- ASHTOR, Eliyahu. *The Jews of Moslem Spain*, C. II/III, The Jewish Publication Society, Philadelphia 1993.
- ÂŞÛR, Said Abdülfettah. “İbn Killis”, *DİA*, C. XX, 1999 İstanbul, s.136-137.
- ATALAY, Orhan. *Bir Arada Yaşamının Kur’ani Temelleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998.
- ATÇEKEN İsmail H. “Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs’ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, C.XVI, Sayı: 16, ss.29-51.
- ATÇEKEN, İsmail H. “Tarîf b. Mâlik”, *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 29.
- ATÇEKEN, İsmail H. “Endülüs Fâtihlerinden Mûsâ b. Nusayr’ın Akibeti”, *Milel ve Nihal*, 2015, C. 12, S: 1, s. 9-34.
- AYAZ, F. Yahya “Vezir”, *DİA*, C. XLIII, İstanbul 2013, ss.89-90.
- AYAZ, F. Yahya. “Abbasîlerden Mısır’da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, 2012, ss.117-149.
- AYDIN, Mustafa “Müveşşah”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s.229-231.
- BACHRACH, Bernard S. “A Reassessment of Visigothic Jewish Policy 589-711”, *The American Historical Review*, V.78 (1), 1973, s.11-34.
- BARCA, İbrahim. “Klasik İslâm Siyaset Kurumu ve Literatürüne Genel Bir Bakış”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.II, Sayı:1, 2015, ss.33-65.
- BAREKET, Elinoar. “Rahdanites”, *Jewish Civilization: An Encyclopedia*, Ed. Norman Roth, Routledge 2002, ss. 558–561.
- BESALEL, Yusuf. *Yahudi Tarihi*, İstanbul: Universal Yayıncılık, 2000.
- BEBEL, August. *H. Muhammed ve Arap İslâm Kültürü*, Çev: Sıddık Çelik- Hasan Erdem, Arya Yayıncılık, İstanbul 2011.
- BEİNART, Haim. *Atlas of Medieval Jewish History*, Carta Jerusalem, Israel 1992.
- BEN-SASSON, Haim H. “The Middle Ages”, *A History of the Jewish People*, Ed: H.H. Ben-Sasson, Cambridge, Harvard University Press, Massachusetts 1976, ss.385-691.
- BİÇEN, Gürkan- BEDİRHANOĞLU, Hüseyin E. “The Mass Migration of Jews from Palestine to Andalus and the Life of the Jews in Andalus”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, Göç ve Mültecilik Özel Sayısı*, 2022, s.107- 121.
- BLIDSTEIN, Gerald Y.- LEVİTATS, Isaac. “Nasi”, *E.J*, C. XIV, ss.784-785.
- BRANN, Ross. *Power in thePortrayal*, Princeton UniversityPress, 2009.
- BRANN, Ross. “The Arabized Jews”, *The Literature of Al-Andalus*, Ed. M. R. Menocalvd, Cambridge University Press, 2016, ss.435-454.
- CARPENTİERİ, Nicola. “Abū Ishāq Al-İlbīrī: A Literary Revisitation”, *Medievalia*, Barcelona, 2016, C. I, Sayı:19, ss.67-95.
- CAHEN, Claude. *Doğuşundan Osmanlı Devleti’nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, Çev: Esat NermiErendor, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2000.
- COHN-SHERBOK, Dan. *Dictionary of Jewish Biography*, Continuum, London-Newyork 2005.

- COHEN, Mark R. *Haç ve Hilal Altında Orta Çağda Yahudiler*, Köprü Kitapları, Çev: Ahmet Fethi, İstanbul, 2013.
- CONSTABLE, Olivia R. “Muslim Merchants in Andalusi International Trade”, *The Legacy of Muslim Spain*, Ed. Salma Khadra Jayyusi, E.J. Brill, Leiden- New York-Köln 1992, ss.759-773.
- COPPÉE, Henry *History of the Conquest of Spainby Arap-Moors*, C. II, s. 322-323.
- COSMAN, S., JONES, Linda G. *Handbookto Life in the Medieval World*, C. III, Facts on File, Inc 2008.
- DADAN, Ali “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”, *İSTEM*, C. 16, S. 14, (2009), ss. 371-376.
- DENEK, Tuba. *İbn Haldun’un (1332–1406) “Mukaddime”sine Göre İslâm Kurumları Tarihi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2007.
- DODDS, Jerrilynn D. *Al-Andalus: The Art of IslamicSpain*, New York 1992.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Rdk. Hakkı Dursun Yıldız, C. IV, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988.
- DUNLOP, D. M. *Hazar Yahudi Tarihi*, Çev: Zahide Ay, Selenge yayınları, İstanbul 2008.
- DURANT, Will. *The Age Of Faith A History Of Medieval Civilization, Christian, Islamic And Judaic, From Constantine To Dante: AD 325-1300*, New York 1950.
- ERTAŞ, Kasım. “Fatımî Devleti’nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII, Sayı:17, 2017, s.63-84.
- FAYDA, Mustafa. “Abdullah b. Bulukkin”, *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s.88.
- GALE, Thomson. “İbn Muhajır, Abraham Ben Meir”, *JE*, 2007, C. IX, s.687.
- GERBER, Jane S. *The Jews of Spain: History of The Sephardic Experience*, Free Press, New York 1992.
- GERBER, Jane S. “Ornament of the World and the Jews of Spain”, *Humanities*, Published on December 17, 2019, www.neh.gov/article/ornament-world-and-jews-spain (Erişim Tarihi: 21.02.2023).
- GARCÍA-ARENAL, Mercedes. “The Jews of Al-Andalus”, *A History of Jewish- Muslim Relations: From The Origins to the Present Day*, Ed: A. Meddeb, B. Stora, Princeton University Press, 2013, ss.111-135.
- GARCÍA-ARENAL, Mercedes. “Jewish Converts to Islam in the Muslim West”, *Israel Oriental Studies*, Ed: U. Rubin, D. Wasserstein, Inc, Eisenbrauns 1997, C. XVII, ss.227-247.
- GRAYZEL, Solomon. *History of the Jews*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1956.
- GOİTEİN, Shelomo D. *Jews and Arabs, Their Contacts Through the Ages*, Schocken Books, New York 1964.
- GOİTEİN, Shelomo D. “The Jews Under Islam”, *The Jewish World*, Ed. Elie Kedorie, Thames and Hudson, London 1979, ss.181-189.

- GOİTEİN, Shelomo D. *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of The Arab World As Portrayed in The Documents of The Cairo Geniza*, University of California Press, C.II, California 1999.
- GOİTEİN, Shelomo D. *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 2010.
- GOLB, Norman. “The Caliph’s Favorite: New Light from Manuscript Sources on Hasdai b. Shaprut of Cordova”, *Magdalen College Society for Judeo-Arabic Studies*, Cambridge 2011.
- GRAETZ, Heinrich. *History of the Jews*. Vol. III, Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1956.
- GROEPLER, Eva. *İslâm ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Çev. Süheyl Kaya, Belge Yayınları İstanbul 1999.
- GREEN, David Ben. “694 CE: Visigoth King Enslaves The Jews”, *Haaretz*, 2015.
- GÜLERYÜZ, Naim A. “Soyadlarımız”, *Şalom Gazetesi*, 11 Eylül 2019.
- HACCI, Abdurrahman Ali, *İslâmi Fetihden Gırnata’nın Düşüşüne Kadar Endülü’s Tarihi*, (Trc. Kadir Kınar), İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2017.
- HALÎFÂT Sahbân, “İbn Cebir”, *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 386-388.
- HALKİN, Hillel. *Grand Things to Write a Poem on: A Verse Autobiography of Shmuel Hanagid*, Gefen Books, 2000.
- HÁMORI, András. “Rhetoric and the Succession of Themes in A Poem By Samuel Hanagid”, *Readings In Medieval Hebrew Poetry*, C. XVI, Indiana University Press, 1996 ss.15-29.
- HANÇABAY, Halil İ. “İslâm Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, *6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*, C. IV, Muş 2017, ss.199-212.
- HASANOV, Eldar “İbn Nağrîle”, *DİA*, C. Ek-1, İstanbul 2016, ss. 595-596.
- HELLİG, Jocelyn. “The Jewish Golden Age of Spain Revisited”, *Religion in Southern Africa*, Vol. III, No.2, 1982, s. 23-33.
- HİTTİ, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, C.II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.
- HODGKİN, Thomas. “Visigothic Spain” *The English Historical Review*, Vol. II (6), 1887, s.209-234.
- İLHAN, Sinan. *Fetihden Murabıtlar Dönemine Kadar Endülü’s’te Yahudiler (711-1091)*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- İLHAN, Sinan, “İspanya’da Yahudi Varlığının Menşei”, *İSTEM*, S.15, 2010, s. 9-17.
- İMAMÜDDİN, S. Muhammed. “Economic Condition of Spain in Pre Muslim Period”, *Islamic Culture*, C. XXXI, Sayı: 4, Hyderabad-Deccan (October)1957, ss. 279-288.
- İPEK, Muhammet. S. “Birinci Abbasî Döneminde (750-847) Kitabî-Siyaset İlişkisi (Kâtiplikten Vezirliğe)”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 61, Mayıs- Haziran 2017, s.323-334.
- İRFAN, Aycan. “Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXVII, Sayı:1, 1997, ss.175-190.

- JANSSEN, Loes. “*Abū Ishāq's Ode Against the Jews and the Massacre of 1066 in Granada*”, (Master), Faculty of Humanities Middle Eastern Studies, Leiden University 2016.
- KARATAY, Osman. - DURANLI, Muvaffak. “Hazar Kağanı Yusuf’un Endülüs’e Mektubu”, *Bilig*, 2013, Sayı:64, ss.199-230.
- KARLIĞA, H. Bekir. “İbn Cülcül”, *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, ss. 403-404.
- KAYA, Mahmut. İbn Ebû Usaybia, *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, ss. 445-446.
- KAYA, Mahmut. “Said el-Endelüsi”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, ss. 557-558.
- KATZ, Solomon “Pope Gregory the Great and the Jews”, *The Jewish Quarterly Review*, Vol. XXIV (2), 1933, s.13-136.
- KİTAB-I MUKADDES, Krallar I, X:22.
- KOESTLER, Arthur. *Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Misarı)*, Çev: B. Çorakçı, Ada Yayınları, İstanbul 1977.
- KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsal “Ömer b. Hafsûn”, *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 64.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa S. “Kâtip”, *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, ss.49-52.
- KÜSKÜ, Orhun. *Endülüs Emevî Devleti İdari Yapısı (756-1031)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.
- LANDAU, Jacob M. “Shelomo Dov Goitein”, *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s.101.
- LANE-POOL Stanley. *The Moors in Spain*, T. FisherUnwin, London 1887.
- LEWIS, Benard. *İslâm Dünyasında Yahudiler*, Çev: Belgin Çınar, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2018.
- LİNDÖ, Elias Hiam. *The History of the Jews of Spain and Portugal*, Green&Longmans, London 1948.
- MARCUS, Jacob R. *The Jew in the Medieval World A Source Book: 315-1791*, Hebrew Union Collage Press, Cincinnati 1999.
- MARGOLIS, Max L.- MARX, Alexander. *A History of The Jewish People*, Harper Torch Books, New York 1965.
- MENOCAL, Maria Rosa *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006.
- MEZ, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm’ın Rönesansı*, Çev: Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- O’CALLAGHAN, Joseph F.A *History of Medieval Spain*, Cornell University Press, London 1975.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim “Âmirîler”, *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s.72.
- ÖZEL, Ahmet. *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- ÖZDEMİR, Mehmet. “Elhamra Sarayı”, *DİA*, C.XI, İstanbul 1995, ss.29-31.
- ÖZDEMİR, Mehmet. “Endülüs”, *DİA*, C.XI, İstanbul 1995, ss. 211-225.
- ÖZDEMİR, Mehmet. “Hammûdîler”, *DİA*, C.XV, İstanbul 1997, ss.496-497.

- ÖZDEMİR, Mehmet. “İbn Hayyan”, *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, ss. 37-38
- ÖZDEMİR, Mehmet. “İbn İzârî”, *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, ss. 98-99.
- ÖZDEMİR, Mehmet. “Sânâce”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss.105-105.
- ÖZDEMİR, Mehmet. “Yûsuf b. Tâşfîn”, *DİA*, C.XLIV, İstanbul 2013, s.30.
- ÖZDEMİR, Mehmet. “Mülûkü’t-tavâif”, *DİA*, C. XXXI, Ankara 2020, s. 552.
- ÖZDEMİR, Mehmet. “Murâbitlar”, *DİA*, XXXI, Ankara 2020, s.152.
- ÖZDEMİR, Mehmet. “Muvahhidler”, *DİA*, C.XXXI, Ankara 2020, s.410.
- ÖZTÜRK, Levent. “Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbasi Modeli)”, *İslâm ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu* 1998, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, ss.43-54.
- ÖZTÜRK, Levent. “Müslümanların Gayrimüslimlerle Münasebetleri”, *İSTEM*, Sayı:2, 2003, ss.195-204.
- PARLAK, Nizamettin. “Endülüs’ün Fethine Giden Süreç: Fetih Öncesi Endülüs”, *Fetihleri Anlamak Fatihleri Anmak*, Okçular Vakfı Yayınları, İstanbul 2018, ss.83-103.
- REINHART, Dozy. *Spanish Islam*, Çev. Francis G. Stokes, Frank Cass, London 1972.
- ROTH, Norman. “The Jews and the Muslim Conquest of Spain”, *Jewish Social Studies*, C. XXXVIII, Sayı: 2, Spring 1976, ss.145-158.
- ROTH, Norman. *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain Cooperation and Conflict*, E.J. Brill, Leiden -New York- Köln 1994.
- ROTH, Norman. *Medieval Jewish Civilization*, Taylor & Francis Group, Newyork, London 2003.
- RUFUS, Learsi. *Israel: A History of the Jewish People*, World Publishing, New York, 1949.
- SAÉNZ-BADILLOS, Angel. “İbn Sadrâ, Abû Bakr”, *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Ed: Norman A. Stillman, 2010.
- SANJUÁN, Alejandro G. “Violencia Contra Los Judíos: El Pogromo De Granada Del Año 459 H/1066” *De Muerte Violenta Política, Religión y Violencia en Al-Andalus*, Sayı:14 Madrid 2004.
- SANTACRUZ, Daniel “Sefardic Scholars ‘Live’ on Street Signs in Jerusalem’s Rechavia”, *Sefarad-Noticias del MundoSefaradí*, May, 2016.
- EL-SEMARRAİ, Usame Abdulhamid Huseyn. *Tarihul Vuzerati’l-Endelüs (755-1492)*, Darül Kutubu’l İlmiyye, Beyrut, 2012.
- SCHEINDLIN, Raymond S. “The Jews in Muslim Spain” *The Legacy of Muslim Spain*, Ed. Salma K. Jayyusi, E.J Brill, Leiden- New York, 1992, ss.188-200.
- SCHİRMANN, Jefim. “Samuel Hannagid, The Man, The Soldier, The Politician”, *Jewish Social Studies*, C. XIII, Sayı:2, 1951, ss.99-126.
- SEGAL, David. “Observations On Three War Poems Of Shmuel Ha-Nagid: A Study İn Internal Poetic Cohesion”, *Association For Jewish Studies*, Cambridge University Press, C. IV, 1979, ss. 165-203.
- SEYBOLD, C. F. “Endülüs”, *MEB İA*, C. IV, İstanbul, 1977.

- SHILOAH, Amnon. “Ebu El-Fadl Hasday”, *EJ*, Ed: F. Skolnik, Keter Publishing House, Jerusalem 2007, I, s.334.
- SINGER, Isidore. “Abu Ishak (İbrahim) Ibn Al-Mu-Hajır”, *JE*, C. I, s.138.
- SİVRİOĞLU, Ulaş T. “Vizigot İspanya’sında Yahudiler: Anti-Semitizm’in Erken Bir Örneği.” *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, S.4 (Yaz 2019), s. 4-28.
- STILLMAN, Norman A. *The Jews of Arab Lands A History and Source Book*, The Jewish Publications Society of America, Philadelphia 1979.
- STILLMAN, Norman A. “Aspects of Jewish Life in Islamic Spain” *Aspects of Jewish Culture in the Middle Ages*, 1979, s. 51-84.
- STROUMSA, Sarah. “Between Acculturation And Conversion In Islamic Spain: The Case of the Banū Ḥasday”, *Mediterranea International Journal For The Transfer of Knowledge*, C. I, Sayı: 1, March 2016, s.9-36.
- SÜVEYSÎ, Muhammed. “Ebu İshâk el-İlbîrî”, *DİA*, C. X, İstanbul 1994, s.170.
- ŞAHİN, Oğuzhan. “Kâtiplerin Kılavuz Kitabı Olarak Münşeatlar”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ekim 2016, Yıl: 8, Sayı 17, s.181-188.
- ŞANAL, Enes. “Endülüs Gayrimüslimlerinin Siyasi ve Sosyokültürel Faaliyetleri”, *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, C. II, Sayı: 2, Aralık 2019, ss.196-213.
- ŞEŞEN, Ramazan. “Eyyûbîler”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s.20-31.
- ŞEYBAN, Lütfi. “Mu’temid-Alellah, İbn Abbâd”, *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, ss.388-390.
- ŞEYBAN, Lütfi. *Mudejares & Sefarades: Endülüslü Müslüman ve Yahudiler’in Osmanlı’ya Göçleri*, İstanbul 2010.
- ŞEYBAN, Lütfi. “Zenâte” *DİA*, C. XLIV, İstanbul 2013, ss.246-247.
- ŞEYBAN, Lütfi. *Endülüslü*, Albaraka Yayınları, İstanbul 2014.
- TEMİZER, Aydın. “Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî’nin El-Luma” *Adli Eserinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- TERRASSE, Henri. “La Vie D’un Royaume Berbère Au Xe Siècle Espagnol: L’émirat Ziride De Grenade”, *Mélanges De La Casa De Velázquez*, Tome I, Paris 1965, ss.73-85.
- TOMAR, Cengiz. “Ashtor-Strauss, Eliyahu”, *DİA*, İstanbul 2016, Ek-1 Cilt, ss.125-126.
- TOPÇU, Ali İ. “Temel Hak ve Özgürlükler Açısından İslâm Kamu Hukukunda Gayrimüslim Vatandaşların Hukuki Statüsü”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005.
- EL-UBÛDÎ, Câsim. “Mu’tazid-Billâh el-Abbadi”, *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s.385.
- VERNET, Joseph. “Natural and Technical Sciences In Al-Andalus”, *The Legacy of Muslim Spain*, Ed. Salma K. Jayyusi, E.J. Brill, Leiden- New York- Köln 1992, ss.937-951.
- VİLDAN, Muhammed el-Emin. *Tarihü’l-Yehudî’l-Endelüs (422-539 / 1030-1141)*, Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2018.
- YAMAN, Ahmet. “Zimmî”, *DİA*, C. XLIV, İstanbul 2013, ss.434-438.

- YAZICI, Hüseyin. “İbnBessam eş-Şenterini”, *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 376.
- YILDIZ, Hakkı D. “Bermekîler”, *DİA*, C.V, İstanbul 1992, s.517-520.
- YILDIZ, Hakkı D. “III. Abdurrahman”, *DİA*, C. I, İstanbul 1988, ss.152-155.
- YILDIZ, Hakkı D. “Ebu Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallal”, *DİA*, C. X, İstanbul 1994, ss.228-229.
- YILDIZ, Şevket. “Endülüs Yahudiler’i ve İslâm Kültür ve İslâm Kültür ve Biliminin Avrupa’ya Geçişinde Oynadıkları Rol”, *İSTEM*, Sayı: 13, 2009, ss. 51-68.
- YILDIZ, Şevket, “Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVIII, S. 1, 2009, ss. 509-528.
- YİĞİT, İsmail. “Nasrîler”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2016, s.220.
- YİTZHAK, Baer. *A History of the Jews in Christian Spain*, The Jewish Publication Society of America, C. I, Philadelphia 1978.
- YÜCEDOĞRU, Zeynep. *İbn Hazm ve Er-Red ‘Alâ İbni’n-Nağrile El-Yehûdî İsimli Reddiyesinin Analizi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009.
- ZAFRANİ, Haim. *Yahud el-Endelüsve’l Mağrib*, Trc. Ahmed Şahlan, Mersem Yayınevi, C. I, Rabat 2000.
- ZEMACH, Eddy M. “Hanagid on Godand Men.” *Prooftexts*, S. 24.1, 2004, s.87-98.
- WASSERSTEİN, David. *The Rise and Fall of the Party Kings; Politics and Society in Islamic Spain 1002-1086*, Princeton Universty Press, Princeton- New Jersey 1985.
- WASSERSTEİN, David. “Samuel Ibn Naghrila Ha-Nagid And Islamic Historiography In Al-Andalus”, *Al-Qantara Revista de Estudios Arabes*, C.XIV, Madrid 1993, ss. 109-125.
- WASSERSTEİN, David. “A Family Story: Ambiguites of Jewish Identity in Medieval İslâm”, *Islamic Cultures, Islamic Contexts: Essays in Honor of Professor Patricia Crone*, Ed: A. Q. Ahmed vd, Brill Leiden, Boston 2015, ss. 498-532.
- XENİA, Bonch-Bruevich. “Ideologies of the Spanish Reconquest and Isidore's Political Thought”, *Mediterranean Studies*, Vol. XVII, 2008, s.27-45.

Elektronik Kaynaklar

- GOTTHEİL, Richard. “Isaac b. Reuben Albargeloni”, *JE*, C. VI, s. 629, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/8210-isaac-b-reuben-albargeloni-albarceloni> (Erişim Tarihi: 21.07.2021).
- GOTTHEİL, Richard. “Abu Ishak Ibn Al-Muhajir (İbrahim)” *JE*, C. I, s.138, <https://jewishencyclopedia.com/articles/671-abu-ishak-ibn-al-muhajir>, (Erişim Tarihi: 15.05.2020).
- GOTTHEİL, Richard. - KRAUSS, Samuel. “Bar Kokba and Bar Kokba War”, *JE*, C. II, ss.505-509, <http://d2b4hhdj1xs9hu.cloudfront.net/CC2C5C5Z.jpg>, (Erişim Tarihi: 01.10.2020).
- GOTTHEİL, Richard. - KAYSERLİNG, Meyer. “Nagdela (Nagrela), Abu Husain Yusuf Ibn”, *JE*, C.IX, <http://d2b4hhdj1xs9hu.cloudfront.net/NG9G142V.jpg> (Erişim Tarihi: 15.05.2020).

- HANEMAN, Frederick T. "Medicine", *JE*, C. VIII, s.415.
<https://jewishencyclopedia.com/articles/1661-apothecaries-jewish#anchor17>,
 (Erişim Tarihi: 21.07.2021).
- ILAN, Nahem. "Ibn Shahin-Nissim ben Jacob" *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Ed: N. A. Stillman,
https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-Islamic-world/ibn-shahin-nissim-ben-jacob-COM_0011110, (Erişim Tarihi 04.04.2020).
- JACOBS, Joseph.- BROYDÉ, Isaac. "Samuel Ha-Nagid (Samuel Halevı ben Joseph Ibn Nagdela)", *JE*, C.XI, ss.24-25,
<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/13132-samuel-ha-nagid-samuel-haleviben-joseph-ibn-nagdela> (Erişim Tarihi: 02.07.2020).
- JACOBS, Joseph.- BROYDÉ, Isaac. "Samuel Ha-Nagid (Samuel Halevı ben Joseph Ibn Nagdela)", *JE*, C.XI, ss.24-25,
<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/13132-samuel-ha-nagid-samuel-halevi-ben-joseph-ibn-nagdela> (Erişim Tarihi: 02.07.2020).
- KAYSERLİNG, Meyer.- GOTTHEIL, Richard. "Hasdai Abu Yusuf b. Shaprut", *JE*, C.VI, ss. 248-249, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/7304-hasdai-abu-yusuf-ben-isaac-ben-ezra-ibn-shaprut>, (Erişim Tarihi: 21.05.2020).
- KAYSERLİNG, Meyer, "Andalusia", *JE*, C.I, s.576,
<https://jewishencyclopedia.com/articles/1494-andalusia>, (Erişim Tarihi: 14.07.2021).
- KOHLER, Kaufmann. – Broydé, Isaac. "Hasdai (Hısdai), Abu Al-Fadl Ben Joseph Ibn", *Jewish Encyclopedia*, C. VI, s.248,
<http://d2b4hhdj1xs9hu.cloudfront.net/KK6K248R.jpg>, (Erişim Tarihi: 21.03.2020).
- MARKS, S. Alfassa. "The Jews in Islamic Spain: Al Andalus", *Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture*,
<http://www.sephardicstudies.org/İslâm.html>, (Erişim Tarihi: 21.02.2023).
- NAHMAN, Benjamin. *The Nahmans of Gerona*, Los Angeles, 1990,
<http://www.nahman-genealogy.com/FAMHX9.htm> (Erişim Tarihi: 20.01.2023).
- SAÉNZ-BADİLLOS, Angel. "Ibn Hasan, Jekuthiel ben Isaac", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Ed: Norman A. Stillman, 2010,
https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-Islamic-world/ibn-hasan-jekuthiel-ben-isaac-SIM_0010640 (Erişim Tarihi: 24.05.2020).
- SAÉNZ-BADİLLOS, Angel. "Ibn Muhājir, Abraham (AbūIshāq) Ben Me'ir", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*,
https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-Islamic-world/ibn-muhajir-abraham-abu-ishaq-ben-meir-SIM_0010920, (Erişim Tarihi: 17.07.2020).
- SCHİRMANN, Jefim. "Ibn Hasan, Jekuthiel Ben Isaac", *EJ*, IX, s.679,
<https://www.geni.com/people/Yekuthiel-ben-Isaac-Ibn-%E1%B8%A4asan-Dayyan-al-Zaragoza/6000000017107838775>, (Erişim Tarihi: 25.05.2020).

WESTBERG, F.- GOTTHEIL, Richard. "İbrahim İbn Yah'kub, The Israelite", *JE*, C.VI, s.554, <https://jewishencyclopedia.com/articles/8045-ibrahim-ibn-ya-kub-the-israelite>, (Erişim Tarihi: 14.07.2021).

https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-Islamic-world/ibn-shahin-nissim-ben-jacob-COM_0011110, (Erişim Tarihi: 04. 04. 2020).

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/jehoseph-ha-nagid>, (Erişim Tarihi: 15.05.2020).

<https://www.encyclopedia.comw2/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/ibn-hasan-jekuthiel-ben-isaac>, (Erişim Tarihi: 28.06.2020).

<https://www.geni.com/people/Yekuthiel-ben-Isaac-Ibn-%E1%B8%A4asan-Dayyan-al-Zaragoza/6000000017107838775>, (Erişim Tarihi: 25.05.2020).

<https://www.worldhistory.org/uploads/images/15872.png?v=1652442899>, (Erişim Tarihi:04.07.2023)

EKLER DİZİNİ

Ek 1: Endülüs Emevi Devleti Haritası.....	162
Ek 2: Mülûkü't-Tavâif Dönemi Endülüs Haritası 1031-1086.....	163
Ek 3: Yahudi Vezirler ve Görev Yerleri.....	164
Ek 4: Gırnata Elhamra Sarayı.....	165
Ek 5: Elhamra Sarayı- Aslanlı Avlu.....	165
Ek 6: Hasday b. Şaprut Önderliğinde Arapça'ya Tercüme Edilen Materia Medica Adlı Eserden Bir Nüsha (X. yy).....	166
Ek 7: Hasday b. Şaprut'un Hazar Kağanı Yusuf'a Yazdığı Mektuptan Bir Nüsha.....	167
Ek 8: İsrail'de Yahudi Vezirlerin İsimlerinin Verildiği Sokak Tabelaları.....	168

Ek 1: Endülüs Emevi Devleti Haritası

Kaynak: Mehmet Özdemir, “Endülüs”, DİA, C.XI, İstanbul, 1995, ss. 211-225.

Ek 2: Mülûkü't-Tavâif Dönemi Endülüs Haritası 1031-1086

Kaynak: <https://www.worldhistory.org/uploads/images/15872.png?v=1652442899>,
(Erişim Tarihi: 04.07.2023)

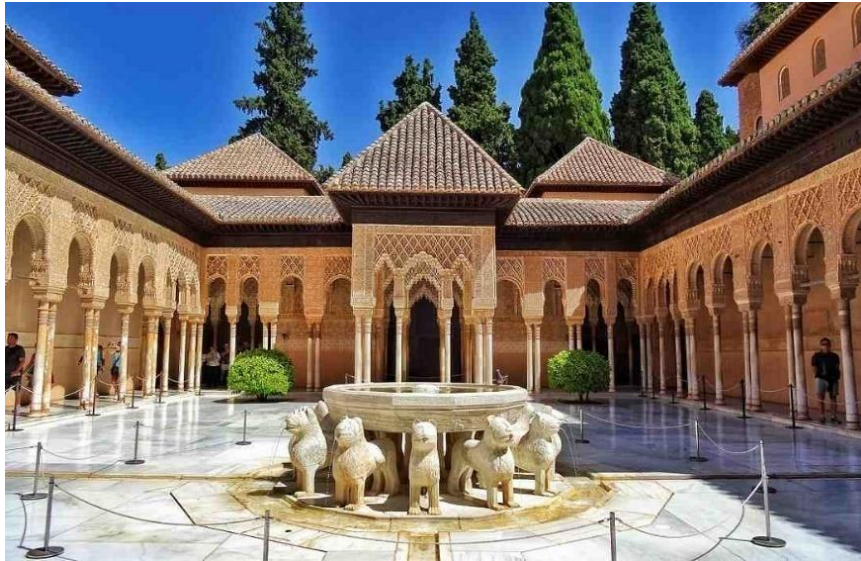
Ek 3: Yahudi Vezirler ve Görev Yerleri

Yahudi Vezirler	Görev Yaptığı Emîrlik	Hizmetinde Bulunduğu Hanedan
Hasday b. Şaprut	Endülüs Emevi Devleti	III. Abdurrahman II. Hakem
Yakutiel b. İshak	Sarakusta	Benî Tüçîb
İbn Sadray	Sehle	Benî Rezîn
İsmail b. Nagra	Gırnata	Benî Zîrî
Yusuf b. Nagra	Gırnata	Benî Zîrî
Ebü'l Fadl b. Hasday	Sarakusta	Benî Hûd
İbrahim b. Muhacir	İşbiliye	Abbadî

Ek 4: Elhamra Sarayı⁵⁸²

Ek 5: Elhamra Sarayı- Aslanlı Avlu

Kaynak: Mehmet Özdemir, “Elhamra Sarayı”, DİA, C. XI, İstanbul, 1995, ss. 29-31.

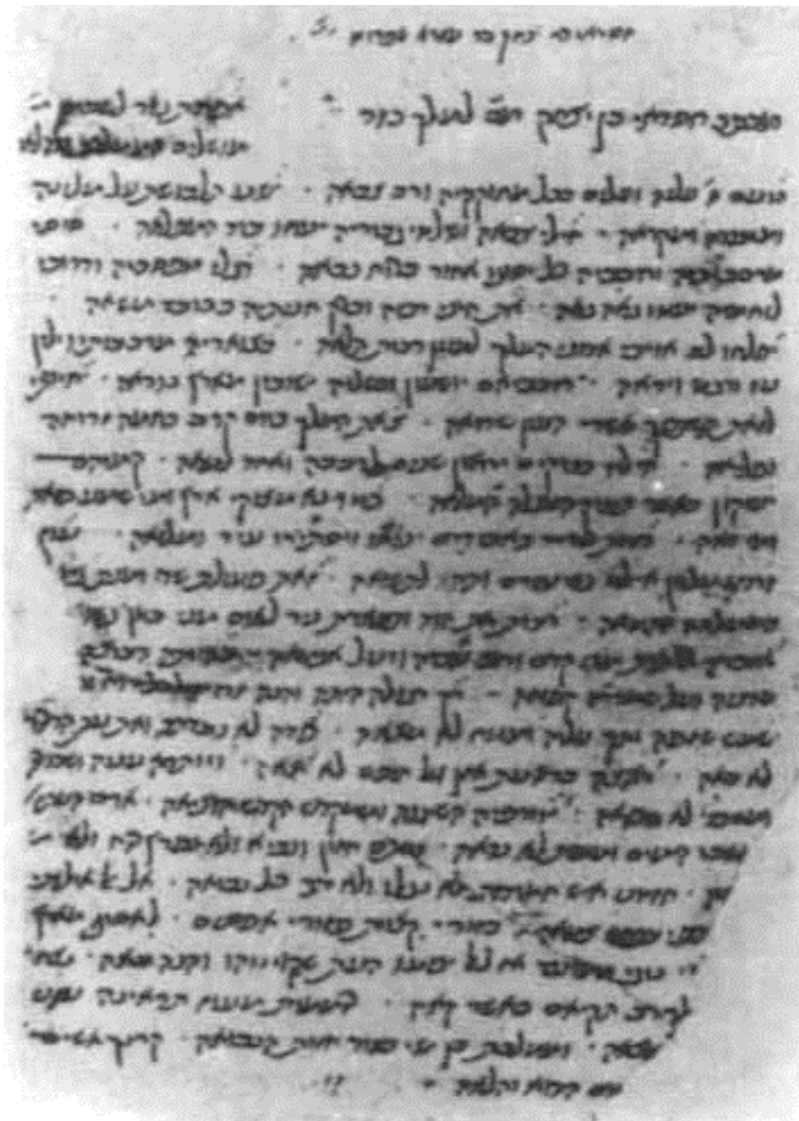
⁵⁸² Gırnata vezirleri İsmail ve oğlu Yusuf b. Nagrila’nın XI. yüzyılın ortalarına kadar terkedilmiş bir vaziyette bulunan Elhamra Kalesi’ni yeniden inşa ettiklerine ve orada yaşadıklarına dair rivayetler vardır.

Ek 6: Hasday b. Şaprut Önderliğinde Arapça'ya Tercüme Edilen Antik Tıp Kitabı
Materia Medica Adlı Eserden Bir Nüsha (X. yy).

Kaynak: Jerrilynn D. Dodds, Al-Andalus: The Art of Islamic Spain, New York, 1992.

Ek 7: Hasday b. Šaprut'un Hazar Kağanı Yusuf'a Yazdığı Mektuptan Bir Nüsha.

Kaynak: Haim Beinart, Atlas of Medieval Jewish History, Carta Jerusalem, Israel 1992, s.26.

Ek 8: İsrail'in Endülüslü Yahudi Vezirlerin İsimlerini Verdiği Sokak Tabelaları.⁵⁸³

Kaynak: Daniel Santacruz, “Sefardic Scholars ‘Live’ on Street Signs in Jerusalem’s Rechavia”, e Sefarad-Noticias del Mundo Sefaradí, May, 2016.

⁵⁸³ İsrail, tarihi hafızayı diri tutmak için Endülüslü Yahudi vezirlerin ve tarihteki Yahudi önderlerinin isimlerini sokaklarına vermektedir. Bu durum Kudüs'ten İslam kültür ve mirasının izlerini silmek için oluşturulmuş politik bir kaygı ürünü olarak dikkat çekmektedir.